

પરમાનંદની પ્રાપ્તિ

★

ભિક્ષુ સ્પર્ધાકાંડની પ્રસાદી
સરતું સાહિત્ય વર્ષ ૩ અર્વાલવ
કે.ભદ્રાસે અમદાવાદ અને કાલ્યાણેલી રોડ મુંબઈ-૨

‘‘ହୋଇ ଓପିଏ।

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૪૪૫૩ કિંમત ૧-૮-૦

ગ્રંથનામ ૫૨માનં દત્તી પ્રાપ્તિ

વર્ગિક ૨-૩

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય’ એટલે ‘જિંદગામાં જિંદગી’ સાહિત્ય’

પરમાનંદની પ્રાપ્તિ

લેખક:

ધીરજલાલ મજલાસ સાંકળિયા

બી. એ., એલ. એલ. બી., એડવોકેટ.

ત્રિલોકી અખંડાનંદની પ્રથમ દી
અસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક અર્વાલય
કે.ભદ્રપાસે અમદાવાદ અને કાલજાદેવી રોડ મુંબઈ-૨

દ્વાદશ રૂપિયા

પ્રત ૪૫૦૦

:

સંવત ૨૦૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૪૫૩

નમામિ હૃદયે શેષે લીલાક્ષીરાઘ્નિશાયિનમ્ ।

લક્ષ્મીસહસ્રલીલાભિઃ સેવ્યમાનં કલાનિધિમ્ ॥

અર્થ—“હૃદયરૂપી શેષનાગ પર લીલાના ક્ષીરસાગરમાં
ખિરાજતા, હજારો લક્ષ્મીજની હજારો લીલાઓથી સેવાતા કલા-
નિધિ કૃષ્ણચંદ્રને હું પ્રણામ કરું છું.

ભાગવત ૧૦-૧-૧ સુબોધિનીકારિકા.

સર્વ હ્રસ્વ પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ કં ૬૬૨
સરણ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ૬ રાયખડ :: અમદાવાદ

નિવેદન

શંકા અને સમાધાન એ પુરાણી શિક્ષણપદ્ધતિ છે. પણ આધ્યાત્મિક વિષયોની ગૂંથણી વાર્તાના વિષયમાં કરવી, એ વિશિષ્ટતા માટે શ્રી. ધીરજલાલ વ્ર. સાંકળિયાને ધન્યવાદ ઘટે છે. ભાઈ અને ભાઈ, મિત્ર અને મિત્ર વચ્ચે આ બાબતોમાં કેટલું મોટું અંતર હોઈ શકે તેનું નિરૂપણ તેમણે સારી રીતે કર્યું છે. ગાળીમાં આદર્શ આર્ય સ્ત્રીત્વનું પરિપક્વ ફળ આલેખાયું છે અને કુસુમમાં તે સ્ત્રીત્વની જ નાણુક કળી દેખાડવામાં આવી છે. યુરોપિયન પાત્ર ફેરજજનો ચિતાર સામાન્ય માણસોને બહે નવલ લાગે, પણ મેક્સમુલર, શોપેનહૅર, નિવેદિતા, એની બેસન્ટ, વુડરોફ, એન્ડ્રુસ, એલવીન વગેરેનો ખ્યાલ કરતાં વાસ્તવિક જ દેખાશે. સોએ સો ટકા દેહભાવનું જડ જીવન ગાળનારા યુરોપિયનો હિન્દની ધર્મભાવના-ધર્મિભાવનામાં ઉચ્ચતરપણું જોઈ શકે. પણ આપણા અર્ધદગ્ધ કેળવણી પામેલા, કેટપાટલૂન પહેરી પોતાને સાહેબ સમજનારાઓને, આ નવલકથાના પાત્ર વિચિત્રવીર્યની જેમ પશ્ચિમના ચરમાથી અહીંનું ધાર્મિક જીવન જોવા જતાં બધું જ વિપરીત દેખાય. પ્રેમ, ધન, સત્તા વગેરે પ્રસંગોની કથા રસમય થાય તો વધારે મહત્વના અને વધુ સ્થાયી આધ્યાત્મિક જીવનનો પલટો પણ સુંદર વાર્તાનો વિષય થઈ શકે છે, તે આ પુસ્તકમાં દેખાડાયું છે.

અનુભવ એક છે. તેને આલેખતી ભાષા જુદી છે. જેને પોતાના જીવનમાં કંઈ પણ પાળવું નથી, તેઓ જ ઝગડામાં પડે છે. શ્રદ્ધાવાન અને નિખાલસ હૃદયના માણસો હિન્દના સમર્થ આચાર્યો-

માના કોઈ એકે દેખાડેલો માર્ગ ધરીને રસ્તે પડે છે. કેટલાકોનું કહેવું છે કે બધા સંપ્રદાયોમાં સડો પેઠો છે. પણ મૂળપુરુષનું શિક્ષણ સર્વત્ર સાચું અને ઉચ્ચતર જ છે. હિન્દના આચાર્યોમાં* શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય એ નામે મોટાં છે. તેમણે જે મન્તવ્યોનો પ્રચાર કર્યો તેમાં ખારીકીથી જોતાં મોટો વિરોધ નથી, પણ ધર્મનો નાશ થતો તેમણે અટકાવ્યો અને કરોડો મનુષ્યોને સારે માર્ગે દોર્યા. ઉપનિષદ અને ગીતા એ આર્યધર્મનું થડ છે; સંપ્રદાયો એ ડાંખળાં અને પાંદડાં છે. કુમળાં ડાંખળાંપાંદડાં હાલવા લાગે, ત્યારે થડને પકડવામાં સલામતી છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી.

જીવ, દશ્ય જગત અને પરમાત્મા એ ત્રણનો સંબંધ સમજવનારી વિદ્યા તે જ અધ્યાત્મવિદ્યા. સંસર્ગમાં આવનારા બધા લોક, જન્મ, યુવાવસ્થા વગેરેનું ક્રમશઃ જવું, દેખાતી સર્વ દુનિયા, તે બધાનું નામ જગત (જગ) છે. આ જગત શુદ્ધ ચૈતન્યની છાયા છે, શુદ્ધ ચૈતન્ય હું છું એ વેદાંતની ભાવના. ચિદાનંદ, ચિદાનંદ, શિવોડહમ્ શિવોડહમ્ એ શંકરાચાર્યનાં સૂત્રો.

જગત એટલે ઇશ્વરની લીલા. બધુંય તેનું છે. ‘ઇશ્વરેચ્છા બલી-યસી.’ તેની મરજી વગર કંઈ થતું નથી. હું અને મારું એ લાગણી કાઢી નાખી, ઇશ્વરેચ્છાને આધીન અને અનુકૂળ રહેતા, તથા અડગ શ્રદ્ધા એ જ જીવનની ચાવી છે એમ માનનારા ભક્ત બીજા બધામાંથી મનજીવિને પાછાં ખેંચી લઇને પ્રભુપ્રેમમાં સ્થિર કરે છે. પછી પ્રભુનો ‘અનુગ્રહ’ થતાં ભક્તને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ આનંદ મેળવવો એ જ જીવનનું ધ્યેય અને પ્રભુને પામવાનો મહામાર્ગ છે; કારણ કે “રસો વૈ સઃ” આનંદ એ જ પ્રભુ છે. આ માર્ગ શ્રી

* “હિન્દના આચાર્યો” એ પુસ્તક આ સંસ્થા તરફથી છપાય છે. તેમાં શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, નાનક, સહજાનંદ અને બીજા ચાર ધર્મસંસ્થાપકોનાં જીવનો તેમજ શિક્ષણો અપાશે.

વક્ત્રભાગ્યાર્થે દર્શાવ્યો છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, દયારામ તેમજ અનેક વૈષ્ણવોએ આ માર્ગે જ મોક્ષ મેળવ્યો.

એકતત્ત્વ અને પ્રભુમય જીવન એ મનુષ્યોનો ઉત્કર્ષ કરનાર સિદ્ધાંત જાહેર કરનારા અને તે પ્રમાણે જીવન ગાળનારા અનેક સંતોને આ દેશે પેદા કર્યા હતા અને હજુ પણ સાત્ત્વિક જીવન ગાળનારા સંતો દુનિયાભરમાં સૌથી વધુ સંખ્યામાં હિન્દુસ્થાનમાં નીકળે છે એ જ આ દેશની વિશિષ્ટતા છે.

પુષ્ટિમાર્ગના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો આ પુસ્તકમાં સુંદર રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. કૌટુંબિક સ્થળે સાંપ્રદાયિક હકીકતો વધુ પડતી લાગે, તો વાંચનારે તેમાં રહેલા મૂળ તત્ત્વનો જ વિચાર કરી લેવો. આ પુસ્તક શ્રી. ધીરજીલાલ ત્ર. સાંકળિયાએ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે લખેલું; પણ હવેના પાકટ અનુભવ પછી તેમણે તેમાં ઘણા સુધારાવધારા કર્યા છે. તેમણે આ પુસ્તક આ સંસ્થાને નિષ્કામભાવે સોંપ્યું છે તે માટે તેમને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ ગ્રંથ જનતાને બને તેટલા ઓછા મૂલ્યે મળે એટલા માટે શેઠ હરજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ ટ્રસ્ટફંડના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી રૂ. ૫૦૦)ની મદદ મળી છે, તે બદલ એ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનો અહીં આભાર માનવામાં આવે છે.

મુંબઈ
તા. ૧૫-૨-૪૪

} સરતું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

લેખકની પ્રસ્તાવના

સર્વે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં પ્રભુનો વાસ છે અને આપણા હૃદયમાં પણ પ્રભુ ખિરાજે છે, એ વાત જાણતા છતાં પણ આપણે આપણા અંતઃકરણ તરફ દ્રષ્ટિ કરતા નથી. તેમાં નિત્ય ખિરાજમાન પ્રભુનાં દર્શન કરતા નથી, દર્શન કરવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી, તે પ્રભુની સેવામાં પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય સહિત તત્પર રહેતા નથી, એ આશ્ચર્યકારક નથી ? દુનિયામાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે પ્રભુના કરતાં વધારે ઉત્તમ હોય ? અને પ્રભુ જ આપણા આત્માના પણ આત્મા-પરમાત્મા-હોવાથી એના કરતાં વધારે પ્રિય પણ શું હોઈ શકે ? આ સરલ વાત એક વાર ખરોખર લક્ષમાં આવે અને તેનું સદાસર્વદા સ્મરણ રહે તો આ જીવ આ ઉત્તમ અને પ્રિય પ્રભુને છોડી બીજી કોઈ વસ્તુ તરફ દ્રષ્ટિ કરે ખરો ?

આમ છતાં વસ્તુસ્થિતિ ઊલટી જ છે. હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઈક જ પ્રભુનાં દર્શન, શ્રવણ, કીર્તન કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને એવા હજારોમાંથી પણ કોઈક જ પ્રભુને તત્ત્વથી ઓળખે છે. ભૂતળ પરના સર્વ ધર્મો આ સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને સિન્નસિન્ન રચિના મનુષ્યો સિન્નસિન્ન ધર્મો તરફ આકર્ષાય છે. કેટલાએક ધર્મો ક્રિયાપ્રધાન હોય છે, કેટલાએક જ્ઞાનપ્રધાન હોય છે અને કેટલાએક ભક્તિપ્રધાન હોય છે. ભક્તિપ્રધાન ધર્મોમાં પણ કેટલાએક સ્વાર્થી હોય છે, એટલે કે તેઓ પોતાને સંસારના ત્રિવિધ તાપમાંથી મુક્તિ મળવાના સ્વાર્થ માટે જ પ્રભુની ભક્તિ કરવાનું કહે છે અને કેટલાએક,

જીવનો સહજ-સ્વાભાવિક ધર્મ જ સેવા કરવાનો છે, મુક્તિ મળ્યા પછી પણ પ્રભુસેવા એ જ ઉત્તમ ફળ છે, મુક્ત જીવો જ ઉત્તમ પ્રભુસેવા કરી શકે છે એમ સૂચવે છે.

પુષ્ટિમાર્ગ એ છેલ્લા પ્રકારનો ભક્તિમાર્ગ છે. ‘પુષ્ટિ’ એટલે ભગવાનનો અનુગ્રહ. ભગવાનના અનુગ્રહથી જ આપણું સર્વ પ્રકારે પોષણ થાય, ત્યારે આપણે પુષ્ટિમાર્ગમાં આવ્યા એમ કહેવાય. આ માર્ગ નિઃસાધન કહેવાય છે, પણ એનો ખરો અર્થ એ જ છે કે આ માર્ગ ક્રિયાપ્રધાન અથવા જ્ઞાનપ્રધાન અથવા સ્વાર્થમુક્તિસાધક ભક્તિપ્રધાન નથી. આ માર્ગ પ્રેમ-પ્રધાન છે, અને સંસારના કોઈ પણ અનુભવીએ કબૂલ કરવું પડશે કે પ્રેમ એ સર્વ સાધનમાં ઉત્તમ છે, અને પ્રેમી જોઈએ તે સમયે, જોઈએ તેટલું કષ્ટ વેઠી, માનાપમાનને તિલાંજલિ આપી, જોઈએ તે વસ્તુ પ્રેમપાત્રને પ્રાપ્ત કરી આપે છે અને પ્રત્યુપકારની ઈચ્છા કરતો નથી; એટલું જ નહિ, પણ જો પોતાનો હૃદય-પ્રેમ સામા પ્રેમ સિવાય બીજા કોઈ પ્રત્યુપકારની વાત કરે તો વજ્રાઘાત જેવું દુઃખ થાય છે. એ અસહ્ય દુઃખનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. જેમ પ્રેમ સર્વોત્તમ સખળ સાધન છે, તેમ સર્વોત્તમ ફળ પણ પ્રેમ જ છે, અને એવા સર્વોત્તમ સાધનથી કરેલા કાર્યનો બદલો પ્રેમ સિવાય બીજો શો હોઈ શકે? બીજો કોઈ પણ પ્રત્યુપકાર પ્રેમની ગરજ સારી શકે જ નહિ.

પ્રેમ આવું ઉત્તમ સાધન અને ફળ હોવાને ક્ષીણ ચિત્તને સંસારના વિવિધ પ્રકારના વિષયોની આસક્તિમાંથી છોડાવી તેને પ્રભુપરત્વે યોજવામાં અત્યુપયોગી થઈ પડે છે. તેમાં પણ આ ક્ષિતિના સમયમાં જ્યારે યજ્ઞયાગ, જપતપ, જ્ઞાનવૈરાગ્ય વગેરે સર્વ સાધન નષ્ટપ્રાય અને અશક્ય થઈ ગયાં છે, અને પ્રાતઃ-કાલથી રાત્રિપર્યંત મનુષ્યો વિવિધ પ્રકારની દોડધામમાં મગ્યા

છે અને ઈશ્વર છે ખરો કે નહિ તેનો પણ વિચાર કરવાનો વખત મળતો નથી (અને કેટલાકને તો જરૂર પણ જણાતી નથી), તેવા વખતમાં એવા વિષયોમાં રચીપચી રહેલા જીવના ઉદ્ધારને માટે પ્રેમ જે કાર્ય કરી શકે છે, તે બીજું કોઈ સાધન કરી શકતું નથી. સામાન્યતઃ પ્રેમી જન પ્રેમને શોધતો કોઈ સુંદર કોમળ દેખાતી વ્યક્તિ તરફ આકર્ષાય છે. આ વ્યક્તિમાં તેને સર્વોત્તમતાનાં દર્શન થાય છે અને બીજી સર્વ રીતે અંધ થઈ તેને જ ભજે છે, બીજા સર્વ વિષયો તેને તુચ્છ અને શુષ્ક લાગે છે. આમ પ્રેમ તેને બીજી સર્વ વસ્તુ તરફ વૈરાગ્યનો અને એક વ્યક્તિ તરફ અત્યંત અનુરાગનો પાઠ શીખવે છે, અને મર્કટની માફક ભટકતી ચિત્તવૃત્તિને એક વ્યક્તિમાં સ્થિર કરે છે. પણ પ્રેમનાં લીલાંપીળાં સુંદર કિરણોથી રંગાયલી આ વ્યક્તિનું ખરું હાડચામનું તુચ્છ સ્વરૂપ પ્રેમીને કોઈક વાર માલૂમ પડી આવે છે, ત્યારે ત્યાંથી નિરાશ થયેલા આ પ્રેમીનું હૃદય વિશુદ્ધ પ્રેમને માટે વલખાં મારે છે, આખો સંસાર તો એને તુચ્છ હતો જ, તે હવે એને ખારો લાગે છે, અને એ ટળવળે છે. એ એકલવાયો, વીણો અને દીન થઈ જાય છે અને સર્વત્ર અંધકાર સિવાય બીજું કંઈ દેખતો નથી.

ખાલ્લ વસ્તુમાં પછાડા મારી થાડેલા આવા જીવને આવે વખતે જો કોઈ યોગ્ય ગુરુ મળી આવે, અને એના કર્ણદ્વારા હૃદયમાં મંત્ર મૂકે કે, ‘તારા નિરુપાધિ પ્રેમને યોગ્ય અલૌકિક સર્વસૌંદર્યયુક્ત સર્વસમર્થ પ્રભુ તારા આત્માની સાથે તારી હૃદયગુહામાં જ બિરાજે છે, અત્યારસુધી તું તેને ભૂલીને ખાલ્લ વસ્તુમાં પ્રેમની અપેક્ષા રાખતો હતો તે ભૂલ હતી, હવે અંતર્મુખ દષ્ટિ કરી તેના ચરણકમળમાં તારું માથું મૂક, તારું સર્વસ્વ તેને અર્પણ કર અને તેની સેવામાં તત્પર રહે,’ ત્યારે એને સ્મૃતિ થઈ, સહસ્ર વર્ષો થયાં બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ પામેલો

તે જીવ પાછો બ્રહ્મસંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે. એવા અનન્ય થયેલા જીવાત્મા પર કૃપા કરી પ્રભુ એના હૃદયમાંથી પ્રકટ થઈ એને દર્શન દે છે અને એના તનુને વરે છે, પોતાના રમણસ્થાન તરીકે પસંદ કરે છે. પણ જ્યાંસુધી આવી અનન્યતા થતી નથી, ત્યાંસુધી પ્રવચનથી, બુદ્ધિથી, બહુશ્રુત થવાથી, અથવા એવા કોઈ પણ પ્રકારથી પ્રભુ મળતા નથી, એમ મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. *

આના કરતાં વિશેષ સુંદર પરમકૃણ શું હોઈ શકે ? માત્ર સંસારના ત્રિવિધ તાપથી મુક્ત થવામાં—એવી મુક્તિ મેળવવામાં કોઈ ખરો અર્થ સરતો નથી, પણ જ્યારે જીવ મુક્ત થઈ સત્ય, જ્ઞાન, આનંદમય—સચ્ચિદાનંદમય—બ્રહ્મને ઓળખે છે, પોતાની હૃદયગુહામાં બિરાજમાન પ્રભુનાં દર્શન કરે છે, ત્યારે એ વિપશ્ચિત્ પ્રભુની સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે. આ જ જીવનો પરમ આનંદ છે, પરમ કૃણ છે અને તેનું જ વર્ણન કરતાં તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, +બ્રહ્મ સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અનંત છે; હૃદયગુહામાં પરમ આકાશમાં રહેલા એ બ્રહ્મને જે જાણે છે, તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામોનો ભોગ કરે છે.

નિષ્પક્ષપાતી સહૃદય વાચકને આવો ધર્મ ઉત્તમોત્તમ લાગ્યા વગર રહે જ નહિ, પણ સામાન્યતઃ મનુષ્યો કેવળ પ્રેમ-પંથથી પ્રભુ પાસે જઈ શકતા નથી, કેમકે શુદ્ધપ્રેમી જન અત્યંત દુર્લભ હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યોની ઇન્દ્રિયો પર આંતર કરતાં બાહ્ય આકર્ષણ વિશેષ હોય છે. એ બહિર્મુખ

* નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥

+ સત્યં જ્ઞાનં અનંતં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં પરમે વ્યોમન્ સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા ॥

ઇન્દ્રિયો વડે દશ્ય, શ્રાવ્ય, સ્પૃશ્ય વગેરે વસ્તુઓ—(જગત) તત્ત્વતઃ શું છે, પોતે (જીવ) તત્ત્વતઃ શું છે, ઈશ્વર શું છે, વગેરે પ્રશ્નો ધીમે ધીમે અંતર્મુખ થવા માંડતી ઇન્દ્રિયોવાળા ચિત્તમાં ઉદ્ભવે છે, અને અંતે ઇન્દ્રિયોનો વિષયો સાથેનો ભોક્તા અને ભોગ્યનો સંબંધ તૂટતાં આ સર્વ જગત બ્રહ્મ છે, જીવ પોતે બ્રહ્મનો પરમાત્માનો જ અંશ છે એમ અનુભવીને બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. એવા જીવને આ સર્વ બ્રહ્મ છે,* (છાંદોગ્ય) હું બ્રહ્મ છું, અહીં જુદું જુદું કંઈ છે જ નહિ, એવું ભાન થાય છે. આવા શુદ્ધ અદ્વૈત અખંડ બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કરનાર પુષ્કળ ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, ‘શુદ્ધાદ્વૈતમાર્તંડ’ નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાંતરસહિત છપાયેલો છે અને તે ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં શાસ્ત્રી મમ્મલાલ ગણપતિરામે શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત પર એક મુદ્દાસર વિસ્તૃત લેખ લખ્યો છે, જેમાંથી થોડું પણ વાંચે બહુ મળે તેમ છે.

શ્રુતિ, સૂત્ર, ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવતનાં વચનો પ્રમાણે બ્રહ્મને સર્વધર્મોપેત, જીવને બ્રહ્મનો અંશ અને જગતને બ્રહ્મરૂપ માનવાથી ખુદ્ધિને શાંતિ અને હૃદયને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ બ્રહ્મમય હોવાથી અદ્વૈતભંગ અને દ્વૈતાપત્તિની પણ કંઈ શંકા રહેતી નથી, અને એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની શ્રીત પ્રતિજ્ઞા સફળ થાય છે. આવા સરળ અને હૃદયંગમ સિદ્ધાંતને શાસ્ત્રો સર્વ પ્રકારે પુષ્ટિ આપે છે, સર્વ શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા કરવામાં, અર્થ યોજવામાં, લક્ષણો અથવા મિથ્યા તર્ક કરવા પડતા નથી; શાસ્ત્રો મિથ્યા થઈ જતાં નથી, અને પ્રેમ, ભક્તિ વગેરે સર્વે પોતપોતાનાં યોગ્ય સ્થાનમાં શોભી રહે છે.

સર્વત્ર ભગવાન્ સ્તુત્યઃ સર્વદોષવિવર્જિતઃ ।

ક્રીડાર્થમનુકુર્વન્ દિ સર્વત્રૈવ વિરાજતે ॥

*** સર્વં સ્વલુ ર્દં બ્રહ્મ, અહં બ્રહ્માસ્મિ, નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ॥**

ગુપ્તાનંદા યતો જીવા નિરાનંદં જગદ્યતઃ ।

પૂર્ણાનંદો હરિસ્તસ્માઝ્જીવૈઃ સેવ્યઃ સુસ્થાર્થિભિઃ ॥

શ્રુતિગીતા ૬-૭ ॥

અર્થાત્—સર્વદોષવિવર્જિત ભગવાન સર્વત્ર સ્તુત્ય છે. ક્રીડાને અર્થે સર્વત્ર અનુકરણ કરીને સર્વત્ર પોતે શોભી રહે છે, બિરાજે છે. જીવો ગુપ્તાનંદ છે, જગત નિરાનંદ છે, અને હરિ પૂર્ણાનંદ છે, તેથી સુખાર્થી જીવોએ હરિની સેવા કરવી.

જીવ પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી ‘જીવે બ્રહ્મની સેવા કરવી આવશ્યક નથી,’ એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. જેમ પુત્ર પિતાને અંશ હોવાથી, પિતારૂપ જ હોવાથી, તે પિતાની સેવાને જ યોગ્ય છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મનો અંશ અને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બ્રહ્મની સેવાને જ યોગ્ય છે, અને જેમ પુત્ર અનન્ય થઈ, પ્રેમથી પિતાની સેવા કરે તે જ ઉત્તમ સેવા છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મ વસ્તુ-ઓમાં વલખાં મારવાં છોડી દઈ, અનન્ય થઈ, સ્વરૂપસ્થિત થઈ, પરબ્રહ્મ-પરમાત્માની-સેવા પ્રેમથી કરે, તે જ ઉત્તમ કૃણાત્મક સેવા છે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં ઘણા સુધારાવધારા કરી, નામ પણ ફેરવી, સામાન્ય વાચક સમજી શકે એવા ફેરફાર કરી, આ આવૃત્તિ “સસ્તા સાહિત્ય” માટે રા. રા. મનુ સૂત્રદ્વારની સૂચના પ્રમાણે તૈયાર કરી છે. આ ગ્રંથ વાંચી કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રાકૃત, અનિત્ય, અહંતા મમતાના સંસારમાંથી છૂટી, ભગવાનના વિરહથી થતા તાપકલેશનું સ્મરણ કરી, આનંદમય પરમાત્માની લીલાને અનુભવ ભગવત્કૃપાથી કરી શકશે, અથવા તે અનુભવ મેળવવાની તીવ્ર આર્તિવાળો થશે, તો હું મારો પ્રયાસ સફળ થયો માનીશ.

ધીરજલાલ પ્ર. સાંકળિયા

વિજ્ઞાપિ

સહસ્ર પરિવત્સર (હજારો વર્ષ) વીતી ગયાં પણ હજી કાંઈ આરો આવતો નથી. આમ કયાંસુધી ટકાશે તેની સમજ પડતી નથી. હે પ્રભુ, હવે તો કાંઈક નિવેડો લાવો તો સારું !

કોઈ કહે છે કે તમને આવી સુંદર અને ખળવાન શરીર-સંપત્તિ છે, ધન, ધાન્ય, વાહનાદિ દ્રવ્યસંપત્તિ ઈશ્વરે પુષ્કળ આપી છે, સુંદર પતિવ્રતા સ્ત્રી છે, યુવાન વિદ્વાન ગુણવાન પુત્રો છે, રાજદરબારમાં સારું માન છે, માથું આપે એવા મિત્રો છે, તમે જાતે સદ્ગુણી અને દૈવી સંપત્તિવાળા છો, તો શા માટે મૂંઝાઓ છો ? પ્રભુનો પાડ માનો કે આટલું સુખ આપ્યું છે, ને આનંદમાં રહો.

તેને આંતર વેદનાની શી ખબર ? આ રમકડાંને હું શું કરું ? તને તો ઊલટું ઊલટું કરવાની ટેવ પડી છે ! ઘણા લોક આ સંપત્તિઓ માગે છે, તેને શા સારુ આપતો નથી ? મારે તો એમાંનું કાંઈ જોઈતું નથી. એમ છતરે કાંઈ હું છેતરાઈશ નહિ. યુગના યુગ ભલે વહી જાયો, પણ હું ડગીશ નહિ. હું કખૂલ કરું છું કે કુટ છું, પાપી છું, ચંડાળ છું, પણ તેથી શું ? પશ્યું પાનું સુધાર્યા વગર તારો છૂટકો નથી જ. એમ રમકડાં આપે તારો છૂટકો નથી. તું ચાહે તો એક ક્ષણમાં મારી ખુદ્ધિ ફેરવે, સર્વ પાપ નાશ કરે ને કુઃખ દૂર કરે. તું ‘કર્તુ’ અકર્તુ’ અન્યથા કર્તુ’ સર્વ સમર્થ છે. જેવી તારી ઇચ્છા.

કોઈ કહે છે કે પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક શીખવો જોઈએ. જડ-ચૈતન્યની સિન્નતા, ક્ષણિક અને નિત્ય વસ્તુની સિન્નતા સમજવી

જેઈએ. કોઈ કહે છે કે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે કરે તો તમારો પત્તો લાગે. કોઈ કહે છે, શમ, દમ, તિતિક્ષા, ઉપરતિ વગેરે સાધો તો કલ્યાણ થાય. જેને જેમ ગોઠે તેમ સલાહ આપે છે. માંદાને જે મળવા આવે તે સર્વે વૈધ ! હોય ! તેમનો શો દોષ ? પણ તું ક્યાં ઓછો છે ? કુલટાને ભોગ આપી, ગોપિકાઓને ભોગ શીખવવા ઉદ્ધવને મોકલ્યો હતો તે જ તું કેની ?

કોઈ કહે છે કે હવે તો ઉપાસના અને નવધા ભક્તિથી બેઠો પાર. શ્રવણ, મનન, કીર્તનથી માંડી આત્મનિવેદન સુધી પહોંચી જાઓ તો સુખ થાય. હા, ભાઈ, તે પણ ખરું. પણ એ બધું તો તું શીખવે ત્યારે બને. મારું મન તો જડ થઈ ગયું છે. બહાવરા મનથી આ બધું કેમ થાય ?

હે પ્રભુ ! હવે તો કાંઈ કૃપા કર. હવે તો અવધિ થઈ. આવું છું કહી ગયા ને યુગ વહી ગયા. તારા મનને રમત છે, પણ આ જીવ હવે ટકશે નહિ. દિવસે સૂર્યનો તાપ આ દેહને ખાળે છે, રાત્રિએ ચંદ્રનાં કિરણ, આગલું સુખ સંભારી સંભારી અંતરને ઉકાળી, ખાળી ભસ્મ કરે છે. આમ રંજાડવું હતું તો પ્રથમ શું કરવા કૃપા કરી મનોરથ પૂર્ણ કર્યા હતા ? માટે હવે સતાવામાં સાર નથી. આ છેલ્લું કરું છું કે કાંઈ આહુઅવધુ થયું તો હત્યાનો દોષ મારે માથે નથી.

ધીરજલાલ મ. સાંકળિયા

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪	૨૨	હતી. સામા	હતી, કે સામા
૩૪	૧૫	(રૂના) રૂપને પામે છે	રૂના રૂપમાં સંયમ કરવાથી તેના રૂપને પામે છે.
૩૪	૨૪	અશીર	અસર
૩૫	૨૪	તેં જે	“તેં જે
૪૯	૨૪	ચરણાય:	ચરણા:
૪૯	છેલ્લી	છાંદોગ્ય પૃ. ૧૦૭	છાંદોગ્ય ૫-૧૦-૭
૭૪	૧૦	દારા	દાર
૯૨	૧૩	: ખના	દુ:ખના
૧૨૮	૧૧	હૃદયસ્થ ઉત્કટ આર્તિથી, હૃદયસ્થ, ઉત્કટ આર્તિથી	
૧૭૧	૧૩	નથી.” પછી ઉમેરો—નીતિસેને કહ્યું.	
„	૧૫	હશે?” પછી ઉમેરો—વિચિત્રવીર્ય વચમાં બોલી બિજ્યો.	
૧૭૧	૨૪	દિશાથી	દેશથી
૧૮૯	૧૪	પાર	પર
„	૨૫	એનાથી બીજું	એનાથી પર બીજું
૧૯૭	૧૪	વરણ	વરણ
૨૧૮	૧૧	જાય છે.”	જાય છે.
૨૩૪	૯	શસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
૨૫૦	૧૬	થયા	થાય

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	શાંતિલાલ શેકનો સંસાર	૯
૨	નીતિસેનનું મનોરાજ્ય	૨૨
૩	અહંભાવનાના નાશથી શાંતિ, પ્રભુનું સર્વભોક્તૃત્વ	૪૮
૪	મૂર્તિપૂજા કે પ્રભુસેવા ?	૫૬
૫	શુદ્ધાદ્વૈતમાંથી કંઈક	૬૩
૬	શાંતિ, શુષ્ક વેદાંત	૭૪
૭	ભાગવતધર્મ, ગોપિકા વિષે શંકા, સમાધાન ...	૮૭
૮	કૃષ્ણ અને ગોપીઓની અગાધ પવિત્રતા ...	૧૦૧
૯	મનની નિર્બળતા, વાસનાની પ્રબળતા ...	૧૩૦
૧૦	પ્રેમ એ જ સંપૂર્ણ સાધન	૧૩૯
૧૧	પ્રકૃતિથી પર પ્રભુનું સ્વરૂપ	૧૫૧
૧૨	રસાત્મક આનંદમય પુરુષોત્તમ	૧૯૨
૧૩	‘રસો યૈ સઃ’ ની પ્રાપ્તિનું સાધન	૨૦૧
૧૪	રાસત્રીલા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રક્ષિપ્ત છે ? ...	૨૧૩
૧૫	રાસત્રીલાની સમજ... ..	૨૧૭
૧૬	રાસત્રીલા વિષે શુકદેવજીના ઉત્તરની સમજ ...	૨૨૦
૧૭	પ્રો. ફેરજનનું હિંદુધર્મ પર ભાષણ... ..	૨૨૫

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલહારી

પોતે પૂર્ણ જ્ઞાની થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કોઇથી જ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચારિત્ર્યને લગતાં ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાને આપી શકે તેમ છે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઈક સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સૌ કોઈએ સારા પ્રમાણમાં ચાલુ કરીને ઉમદા રૂઢિચૂંબનારી દેવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે ધી વગેરે-માં થોડી કસર કરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, આજ્ઞાત, વિદ્યાર્થી વગેરેને ભેટ અપાય તો તે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં તેમને માટે વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

છઠ્ઠા હોય તો “અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ નિમિત્તે અમુક તરફથી ભેટ” કે એવું કંઈ મુખપૃષ્ઠ પર છપાવીને, રબરસ્ટાંપથી છાપીને કે હાથે લખીને આપી શકાય, કે જેથી લોકસેવા થવા ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

x

x

x

x

છૂટથી ખર્ચ કરવા છઠ્ઠનાર સંજ્ઞન ધારે તો કોઈએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો કોઈએક ઉત્તમ પુસ્તકની યથાશક્ય પ્રતોની લહાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ મળી શકે. માત્ર પાંચ-દશ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો ગીતાઓ કે ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઈ સારી હજાર-પાંચસો પુસ્તિકાઓની લહાણી વહેંચી શકાય. છેવટે એકાદ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો તેટલા વડે પણ ધર્મશ્રદ્ધામાંની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપત્ર સુખેથી વહેંચી શકાય.

પરમાનંદની પ્રાપ્તિ

૧ : શાંતિલાલ શેઠનો સંસાર

મુંબાપુરીના શાંતિલાલ શેઠે પોતાનો વિશ્રાંતિનો સમય ધર્મ-વિચારો તથા ધર્મકાર્યોમાં ગાળવા માટે પ્રાચીન ભૃગુપુરથી થોડે દૂર પવિત્ર નર્મદાતટ પર એક વિશાળ વિશ્રાંતિઆશ્રમ બાંધ્યો હતો, અને હાલમાં સરકુટુંગ તેઓ ત્યાં રહેતા હતા. આજે ચૈત્ર સુદિ એકાદશી હોવાથી, હજારો લઈ સર્વ કુટુંબીજનો એકત્ર થઈને ઉપર અગાસીયાં વનઝમ પર ગેદાં લતાં. ચંદ્રનો શ્વેત, શાંત અને મીઠો પ્રકાશ સર્વની મુખમુદ્રા પર છાઈ રહ્યો હતો. શેઠની ડાબી બાજુએ તેમના બે પુત્ર નીતિસેન અને પુરુષોત્તમ ગેદા હતા, તથા તેમની નવ વર્ષની પુત્રી કુશુમ ચારંગી હાથમાં લઈ ઝીણે સ્વરે મીઠાં ભજનો ગાતી હતી. શેઠના હાથમાં ગોમુખીમાં માળા હતી, અને ‘શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ’ એ મંત્રનું રટણ કરતા હતા. બન્ને પુત્રો આટ્સમાં શ્રેણ્યુએટ થયા હતા. નીતિસેન મોટો, ડાહ્યો અને હાવડો હતો. પુરુષોત્તમ નાનો, આશરે સત્તરેક વર્ષની વયનો, તીવ્ર બુદ્ધિનો, સંસ્કારી અને વિચક્ષણ હતો. તેના મનમાં કાંઈ કાંઈ તરંગ ઉદ્ભવ-

બવતા. તે પિતાને તથા ગુરુને વિચિત્ર પશ્ચો કરતો. શાન્તિલાલ યજ્ઞશ્રુત તથા હરેલ હોવાથી ઉત્તર આપતા, પણ ઘણીવાર તેથી પુરુષોત્તમને પૂરો સંતોષ થતો નહિ, અને તે સરળ સ્વભાવનો હોવાથી તેના મનને જે સત્ય બાસતું તે એકદમ કઠી દેતો. તેના રોકડા જવાબથી ઘણા મનુષ્યો ચમકતા, અને તેથી તેના બરાબર પરિચયમાં નહિ આવનારાઓ અને ઉદ્ધત પણ ગણતા.

ચંદ્ર અને તારાઓની શ્વેત અને શાંત મીઠી ચાંદનીની રેલ આકાશમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી. અગાસીમાંનાં સર્વ તેની મીઠી લહેરના આનંદમાં મગ્ન હતાં; એવામાં એચિંતો પુરુષોત્તમના મનનો ઉચ્ચ તરંગ ચમકી ઊઠ્યો—

“ પિતાજી, મને તો જગતના મનુષ્યો મૂર્ખ લાગે છે, ” તે બોલ્યો, “ આ એકેક વેંતને છોટે રહેલા ચાંદલા ચાંદલા જેવડા, મારા કરતાં, આખી પૃથ્વી કરતાં, વિચારોનો થાક ન લાગે એવડા મોટા, અને આપણી કલ્પનામાં ન આવે એટલા એકબીજાથી દૂર, એવા અગણિત તારાઓ એ સર્વ આકાશમાં અધ્ધર લટકતા અને ચક્કર ચક્કર કરતા, કેટલા કાળથી, તેનું માપ જ નહિ, અને ક્યાં સુધી એમ થશે તેનું પણ માપ નહિ. પિતાજી ! વિચાર કરતાં મારી તો અક્કલ ધુમ થઈ જાય છે, અને એમ થાય છે કે, બધું પડતું મૂકી મનુષ્યોએ ‘ આ સર્વ શું છે ’ તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. અહા ! એમાં કેટલો આનંદ આવે ! મને એ સર્વનું કોઈ યથાર્થ જ્ઞાન આપે તો હું તો સદા તેની પાસે જ રહું; પણ કેટલી શોચનીય સ્થિતિ છે કે, હું જ્યાં જોઉં છું ત્યાં વિદ્વાન અને વિદ્યાહીન સર્વ, આ ક્ષુદ્ર શરીરને પોષવાની તથા ઢાંકવાની તરેહવાર યુક્તિઓ યોજવામાં, અને તેને માટે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જ પોતાનો અમૂલ્ય સમય વ્યતીત કરે છે. અરે ! મને તો આ સંસાર ઊંધો ચાલતો દેખાય છે. મુંબઘમાં મેં આપણા પ્રખ્યાત.....

જાજનને થોડા દિવસ પર સમુદ્રતીરે જોયા હતા. દરેક દાવામાં બંને પક્ષકારો તરફની જુથાની કાળજીપૂર્વક સાંભળી તથા વાંચી, તુલના કરી, કાલદાની બારીકીઓનો વિચાર કરી, નિર્ણય આપતાં એમને કેટલો બધો શ્રમ પડતો હશે ! મને તે વખતે એમ થયું કે, હું એમને જામને પૂછું કે ‘ તમે કોણ છો ? ક્યાં છો ? આ આસપાસનું સર્વ શું છે ? શા સારુ આવ્યા છો ? એ વિચાર કરવામાં તમે કેટલો શ્રમ લીધો છે વારુ ? ’ પણ તરત જ એમ થયું કે, જ્યાં સર્વનું આમ ત્યાં એકનો શો દોષ ? મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થઈ કોલેજમાં હું આગળ વિદ્યાભ્યાસ માટે ગયો, ત્યારે મેં ‘ ધારેલું ’ કે, મારા પ્રોફેસરોને સૃષ્ટિની અંદરનું અને બહારનું સર્વ જ્ઞાન હશે, પણ ત્યાં પણ તેવું જ ! ફક્ત પગાર મોટો, જે પુસ્તકો વાંચે અને શીખવે તે મોટા; પણ પુસ્તકોમાં જ જ્ઞાન નહિ, તો પ્રોફેસરોમાં ક્યાંથી ? એક દિવસ તો—”

“ ભાઈ, આમ સર્વની નિંદા કરતાં તને કોણે શીખવ્યું ? ” નીતિસેન બોલ્યો, “ તેમાં પણ ગુરુઓની, જે પ્રોફેસરોનો તારા પર અત્યંત પ્રેમ હતો તેમની પણ નિંદા ? ”

“ બેટા પુરુષોત્તમ ! ” શાંતિલાલશેઠ વચ્ચે બોલ્યા, “ તારા વિચાર ઉત્તમ છે, પણ તારી જીદના છોડને રસ સિંચવાને, તથા સંભાળ-થી ઉછેરવાને કાંઈ ચોખ્ખ માળી જોઈએ, એમ મને લાગે છે. તે મળે તે દરમિયાન તું કાંઈ ઊંઘુંચતું કરી મૂકે એવી મને ધારતી લાગે છે. તેં ઉદ્ધત થઈ જાજન સાહેબને પ્રશ્ન કર્યો હોત અને તે તને અપમાનને માટે જોલમાં મોકલત તો ? ”

“ નહિ પિતાજી, ” પુરુષોત્તમ બોલ્યો, “ જે મનોવૃત્તિથી એ પ્રશ્ન હું પૂછત, તે વૃત્તિથી સાહેબ આનંદ પામત. તેમની જગ્યાએ મારા પ્રોફેસર હોત, તો તેમને તો જરૂર તે પ્રશ્ન થયો હોત જ. પણ જે છે તે સ્પષ્ટ કહી દેવામાં નિંદા શી ? અને મને તો જોલમાં ને

અંગલામાં કાંઈ ફેર લાગતો નથી. ત્યાં સુધી આ સર્વ અંધકાર મટે નહિ ત્યાં સુધી પૂતળાં જેવાં આમતેમ શણગારાઈને ફરવું, મિષ્ટાન્ન જમવાં, મોટા અંગલાઓમાં મહાલવું, એ સર્વ મને તો ક્ષુદ્ર લાગે છે. પિતાજી, એક દિવસ તો એ વિચારમાં મને સવાર-સાંજ ખાવાનું સૂઝ્યું નહિ, રાત્રિ નિદ્રા આવી નહિ, અને સ્વપ્નામાં અત્યંત ઉચ્ચગિરિના શિખર પર હું જઈને ઊભો. આખું જગત શુષ્ક લાગવાથી અને આંતરઅંધકાર મટી પ્રકાશ પડવાની આશા ન હોવાથી, મેં ત્યાંથી પડતું મૂક્યું. ત્યારપછી મને વિચિત્ર અનુભવો થયા. મારું શરીર બિલકુલ ભાર વગરનું હલકું થઈ ગયું, વિચિત્ર શાંતિના પ્રદેશોમાં હું ગયો. ત્યાં શીતળ પ્રકાશથી મારું મન આલ્લાદિત થયું. ત્યાંથી હું અત્યંત આનંદના પ્રદેશોમાં ગયો. મારાં સર્વ ગાત્ર ત્યાં આનંદથી ઊભરાઈ ગયાં, અને પ્રાતઃકાળે હું ઊઠ્યો ત્યારે તેનો તે જ ઓરડો, ટેબલ, ખુરસી, અજ્ઞાનથી ભરેલાં પુસ્તકો વગેરે જોઈને હું બહુ જ ખુશ થયો. પિતાજી, ત્યારથી હું ખાઉં છું, પીઉં છું, વાંચું છું, ફરું છું, હરું છું, પણ કશામાં રસ પડતો નથી. મને તો જગતમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા બધા જીવો ક્ષુદ્ર તથા આંધળા લાગે છે. પિતાજી, બધા જ આવા મૂર્ખ કેમ હશે ? ”

“ ભાઈ, તું બહુ ઉતાવળિયો છે. ” શાંતિલાલ શેઠે કહ્યું, “ ઘણા તત્ત્વશોધકોએ એ બાબત પર ઘણા વિચાર કરેલા છે, અને— ”

“ અને એક કહે છે કાંઈ, અને બીજો કહે છે કાંઈ, અને ત્રીજો કહે છે કે તમે બન્ને ખોટા, ” પુરુષોત્તમ વચમાં ખેંચી ઊઠ્યો. “ પિતાજી, મને તો ક્રોધ આવે છે. શું આવી સર્વગ્રાહી બાબતમાં પણ વિચાર કરી, તલસ્પર્શ કરી મનુષ્યજાતિ સહસ્ત્ર વર્ષો વ્યતીત થવા છતાં પણ એક ખરા નિર્ણય પર આવી ન શકી ? ધિક્ક છે મનુષ્યજાતિને ! ”

આ સાંભળી નીતિસેને કહ્યું : “ એક તરફથી ધર્મની જિજ્ઞાસા અને બીજી તરફથી ક્રોધ તથા સર્વને ગાલિપ્રદાન, એ મને તો બચાંકર

લાગે છે. એ વિચારો તું જ કહે છે કે અક્કલ ધુમ કરી નાખે છે, અને ઘણો વખત આવા વિચારો કર્યા કરશે તો મગજ ખવાઈ જઈતું બાવરો ને ગાંડો બની જઈશ. અલ્પજ્ઞ પ્રાણીએ મોટા વિચાર આવવા દેવા એ પ્રથમ ભૂલ, તેમાં મર્યાદા રહેવું એ બીજી ભૂલ, અને સર્વને મૂર્ખ ગણી પોતે ડાહ્યા છે એમ સમજવું એ ત્રીજી ભૂલ; મને તો લાગે છે કે મનુષ્યો એ બાબત પર માત્ર તર્ક કરી શકે, કંઈ ખરા નિર્ણય પર આવી શકે જ નહિ. એ જ્ઞાનને, મનુષ્યની મનનશક્તિ પહોંચી શકતી નથી. માટે એ વિચારો જ મિથ્યા છે. હા, મનુષ્યનું આ તો કર્તવ્ય છે કે ચારિત્ર્ય ઉત્તમ રાખવું, સત્ય પર પ્રેમ રાખવો, સર્વત્ર પ્રેમ તથા દયાભાવ રાખવો, પોતે સુખી થવું ને બીજાને સુખી કરવા. અને—”

નીતિસેનને બોલતો અટકાવી પુરુષોત્તમ બોલ્યો: “અને ડાહ્યા-ડમરા, મૂર્ખ, અંધ દિગ્ગુજ થઈ ફરવું.” વારુ, નીતિસેન, ચારિત્ર્ય ઉત્તમ હોવાથી શાં લાભ? ધર્મીને ઘેર ધાડ ને પાપીને ત્યાં ક્ષેમ-કેશવ, એ તો સાધારણ નિયમ છે. નીતિ, ચારિત્ર્ય વગેરેનો મૂળ પાયો શું? કોઈકે અપકૃત્યથી જીવતાં સુધી હંમેશનું સુખ મળતું હોય, તો તે કૃત્ય કોઈ ન જાણે એમ શા માટે ન કરવું? **ઋણં કૃત્વા ઘૃતં પિબેત્** । કોણ જોઈ આવ્યું છે કે મૃત્યુ પછી શું છે? આપણે સુખી રહેવું એ તો ઠીક! જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે પ્રયત્ન સફળ થશે કે નહિ તેની પણ ખાતરી તો નથી જ; પણ બીજાને સુખી કરવાની માયાદોડ શું કરવા જોઈએ? માટે જ્યાં સુધી મૂળ કારણ નક્કી ન થાય, ત્યાં સુધી નીતિ, ચારિત્ર્ય વગેરેની ડાહીડાહી વાતો મને તો પાયા વગરની લાગે છે અને અણીને વખતે જેમાં દેખીતો લાભ હોય તેમાં જ નીતિ, સદ્ગુણ વગેરેનો સમાવેશ આપણું મારીમચડીને પણ કરીએ છીએ. પણ ભાઈ, આ જે ઉત્કટ જિજ્ઞાસા અંતરથી ઉદ્ભવે છે, તેને બાયલા થઈ દાખી દેવાનો હક્ક આપણને કોણે આપ્યો છે? એમ દાખી દેવા-

થી આપણને મોટું અને કદાચ હમેશનું નુકસાન થનું કેમ નહિ હોય ? વળી જો એનો ઉદ્ભવ કોઈ પાપવૃત્તિમાંથી થતો ન હોય, તો તે વૃત્તિને પોષવામાં શું દોષ ? તે વૃત્તિથી થતા અનુભવો વર્ણવતાં શી શરમ ?”

આવે સમયે શાંતિલાલ શૈલના શાસ્ત્રી ગોવિંદભટ્ટ પોતાના નિત્યનિયમથી પરવારી અગાસીમાં આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે ઉપરની ચર્ચા થોડીઘણી સાંભળી હતી, અને પુરુષોત્તમની તીવ્ર ખુદ્ધિથી તેમને સાનંદાશ્ચર્ય અને સંતોષ થયો હતો. કુસુમ દોડતીદોડતી તેમની પાસે ગઈ, અને હાથ જોડી જયશ્રીકૃષ્ણ કરીને બોલી : “ શાસ્ત્રીજી ! આજે પુરુષોત્તમભાઈનું મગજ ઠેકાણે નથી. પેલા તારાઓમાં શું છે તે એમને જાણને જેવું છે ! હું ગાર્ગીબાને પૂછી આવીને કહીશ, ત્યારે એમનું ઠેકાણું પડશે.”

“કુસુમબહેન, કામ આટોપી એઓ હમણાં અહીં આવશે ત્યારે પૂછજો. ચાલો આપણે પુરુષોત્તમભાઈનું મગજ શાંત કરીએ,” ગોવિંદભટ્ટે હસીને કહ્યું.

શાસ્ત્રીજીને આવતા જોઈ શાંતિલાલશેઠે તેમને આવકાર આપ્યો અને બોલ્યા : “આવો શાસ્ત્રીજી, જયશ્રીકૃષ્ણ. આ પુરુષોત્તમભાઈના પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપનાથી ફીક થશે.”

“પુરુષોત્તમ સંસ્કારી જીવ છે. પ્રભુ એને દીર્ઘાયુ આપો.”

“ગોવિંદભટ્ટજી એટલું બોલીને ત્રણેની સામે એક બાજફ પડેલો હતો તેની બીજી તરફ ગાદી પર બેઠા. એમની મુખમુદ્રા એવી ભવ્ય હતી કે સામા માણસને સ્વાભાવિક રીતે સન્માન કરવાની વૃત્તિ થાય જ. સ્વસ્થ થઈ બેઠા પછી ગોવિંદભટ્ટજી બોલ્યા :

“ભાઈ પુરુષોત્તમ, જે પ્રશ્નો તને સ્ફુરે છે તે અત્યંત પ્રાચીન-કાળથી મનુષ્યજાતિને સ્ફુર્યાં છે, તેમાં આ આર્યાવર્તના લોકોને તો એ પ્રશ્નો સ્વાભાવિક છે. આર્યો સ્વાભાવથી જ તત્ત્વશોધકો છે,

અને આ સંસારના ભોગવૈભવને પાશ્વિમાત્ય લોકના જેટલી અમત્ય આપતા નથી. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ વનમાં સુંદર સરિતા-તટ પર શાંતિથી રહી, ફળફૂલ પર નિર્વાહ કરી સેંકડો અને સહસ્ર વર્ષો તત્ત્વશોધમાં ગાળ્યાં છે, અને તેનાં પરિણામ આપણે આપણા દરરોજના નિત્યનિયમમાં અને રહેણીકરણીમાં જોઈએ છીએ; તેનાં ઉત્તમ ફળ આપણે આપણાં સુંદર શાસ્ત્રોમાં ચાખીએ છીએ. પાશ્વિ-માત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોમાં અને અહીંનાં શાસ્ત્રોમાં મોટો તફાવત એ છે કે ત્યાં તત્ત્વશોધકોએ શાસ્ત્ર લખ્યાં છે, અને અહીં તત્ત્વ-જ્ઞાતાઓએ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કર્યાં છે, તેથી ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ ભિન્ન છે અને અહીં બંને એક છે. ત્યાં તર્કજ્ઞાન છે, અહીં વિજ્ઞાન છે. તર્ક તો ખરાયે હોય અને ખોટાંયે હોય. વિજ્ઞાન એટલે વિશેષ જ્ઞાન તો સ્પષ્ટ દર્શનરૂપ છે, એ ખોટું હોવાનો સંભવ જ નહિ. ત્યાં મનુષ્યજાતિ આજ્ઞા સાધન ખીલવી ઇન્દ્રિયોને સુખ અને ઉપભોગ આપવામાં મગ્યાં છે, ત્યારે અહીં આંતર સાધન ખીલવી ઇન્દ્રિયોનાં સુખને તુચ્છ ગણી આત્માના સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન પ્રારંભાયો છે, અને ફળીભૂત થયા છે. ત્યાં આસુરી સૃષ્ટિના જીવો વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અહીં દૈવી સૃષ્ટિના જીવો અધિક અવતરે છે. શાંતિલાલ-શેઠ, તમારા પુરુષોત્તમ જેવાં કંઈક રત્નો ભારતભૂમિમાં ઢંકાયેલાં છે. સમય મળતાં તેઓ તરત બહાર પડશે. હાલમાં પશ્ચિમના ક્ષણિક તેજથી આપણા પુત્રો અંતર્ધ ગયા છે, પણ તે વધુ ટકે તેમ નથી. ગૌતમ અને કપિલ, કશ્યપ અને ભારદ્વાજ, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રના ગોત્રજો ઢાંક્યા રહેશે નહિ. આર્યોએ ઇન્દ્રનાં ઇન્દ્રાસન ડોલાવ્યાં છે, સૂર્યચંદ્ર વશ કર્યા છે, દેવોને દાનવોનાં દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યાં છે, અને બ્રહ્માંડને પોતાનું રમણસ્થાન કરી મૂક્યું છે.”

“શાસ્ત્રીજી, આપ કહો છો તે પ્રાચીન સમયમાં કદાચ હશે,” પુરુષોત્તમે કહ્યું: “પણ તેનું શું પ્રમાણ? હાલ તો સ્થિતિ અધમાધમ છે. ભૂતકાળને સંભારીસંભારીને વર્તમાનકાળમાં વાતો કરી મિથ્યા

બડાઈ કરવામાં શી કૃતકૃત્યતા? મનુષ્યસ્વભાવ મોટાઈથી લલચાય છે, પણ તેની યોગ્યતાનો શું પુરાવો? અરે! ધર્મની બાબતમાં પણ એક નિર્ણય પર કોણ આવ્યા છે?”

“શા માટે નહિ? ધર્મનિર્ણય—સર્વમાન્યનિર્ણય પર તેઓ સહસ્ર વર્ષો થયાં આવ્યા છે. આર્યાવર્તનું ભૂષણ ધર્મ છે, અને ભૂતળ પર શુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર આર્યાવર્ત જ કરશે.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“શાસ્ત્રીજી, શું કહો છો? આ આર્યાવર્તના લોકો એક નિર્ણય પર આવ્યા છે? અને તે પણ ધર્મની બાબતમાં! મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે હિંદુ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આપના વાક્યથી વિરુદ્ધ છે. શું સાંખ્ય અને યોગની માન્યતા એક છે? ન્યાય અને વૈશેષિક ભિન્ન નથી? અરે, પૂર્વ અને ઉત્તરમીમાંસા પણ કયાં મળતાં છે? વળી તમે ગૌતમબુદ્ધને શું તમારા આચાર્ય તરીકે સ્વીકારશો? શંકર અને રામાનુજ, મધ્વ ને નિમ્બાર્ક, ચૈતન્ય ને વલ્લભ એ સર્વે એકબીજાના મતને તોડવા પ્રયત્ન કરતા નથી? હું ખાતરીથી કહું છું કે, આ ભૂતળ પર પ્રાચીનકાળથી ધર્મના વાદવિવાદ આર્યાવર્ત જેટલા કોઈ પણ દેશમાં નહિ થયા હોય, અને તમે કહો છો કે, તેઓ એક નિર્ણય પર આવ્યા છે! શાસ્ત્રીજી, આપ તથા આપના જ્ઞાન માટે મને બહુ માન છે, પણ આપનો ઉત્તર તો મને આશ્ચર્યચકિત કરે છે!”

“ભાઈ, ત્યારથી ‘હું એક છું’, બહુ થાઉં, ઉચ્ચનીચ ભાવરૂપે થાઉં’* એવી ઇચ્છા થઈ ત્યારથી ભેદ થયા, ત્યાં ભેદ ત્યાં ભિન્નતા અને કલહ થવાના જ; પણ જે વસ્તુને માટે તે કલહ થાય છે, તે ઉપરથી તે કલહ કરનારની ઉચ્ચનીચ વૃત્તિઓ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. રસ્તામાં તુચ્છ કારણથી મિથ્યા કલહ કરી માથાં ફેાડી રક્તસ્રાવ કરનાર મનુષ્યોને જોઈ તને તેમની અધમ વૃત્તિઓનું

* एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय ।

ભાન થાય છે. દ્રવ્યાદિના કલહ આવી અધમ વૃત્તિથી થાય છે. પ્રાચીન આર્યો સાંસારિક વસ્તુઓને લઈ કલહ કરતા નહિ, પણ જે વસ્તુ તેમને પ્રિય હતી, જે વસ્તુ તેમનું જીવન હતું, એવો ધર્મ,— તેને લઈને જ તેની સત્યાસત્યતા, અધમતા, ઉત્તમતા વિષે જ તેઓ કલહ કરતા; એથી તેમની શ્રેષ્ઠતા અને દૈવી સંપત્તિનું દર્શન થાય છે. પણ એથી તારે એમ ન સમજવું કે, તેઓ ધર્મમાં એક નિર્ણય પર આવ્યા ન હતા. તેઓનાં સાધન ભલે જુદાં જુદાં હોય, તેમના અનુભવ ભલે જુદાજુદા હોય, પણ નિર્ણય તો એક જ છે, તે સાંભળ. મનુષ્યની ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફ દોરાર્હ મનુષ્યને તેનો સંગ થાય છે; તેથી કામ, ક્રોધ, સ્મૃતિવિભ્રમ અને બુદ્ધિનાશ થાય છે; માટે કાચ-ખાની માફક ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફથી સ્વરૂપ તરફ પાછી ખેંચી, બુદ્ધિ સ્થિર અને નિશ્ચળ કરી સ્વરૂપમાં લીન થવું, એનું નામ મોક્ષ.

“શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુंसઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતોગી૦અ૦૨૧૬૨।

ક્રોધાદ્ ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણયતિ॥ગી૦અ૦૨૧૬૩।

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મેઽંગાનીવ સર્વશઃ

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તત્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ગી૦અ૦૨૧૮।

“અર્થાત્ વિષયોનું ધ્યાન કરનાર પુરુષને વિષયોનો સંગ થાય છે, સંગથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી મોહ ઉદ્ભવ પામે છે, મોહથી સ્મૃતિનો વિભ્રમ થાય છે, સ્મૃતિભ્રંશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી તે પુરુષનો નાશ થાય છે. (૬૨, ૬૩) ત્યારે, કાચખો જેમ સર્વ તરફથી પોતાનાં અંગ સમેટી લે છે, તેમ આ (મનુષ્ય) ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. (૫૮)

“શ્રીવલ્લભાચાર્ય સંન્યાસ લઇને મૌનવ્રત ધારણ કરી ગંગાના તીર પર બેઠા હતા, તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે તેમના પુત્રોની સમક્ષ કહ્યું હતું કે,

“મુક્તિર્દિત્વાન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ॥ અર્થાત્ અન્યથારૂપને (એટલે ખોટા રૂપને) છોડી દઈ, સ્વરૂપમાં સ્થિત થવું, એનું નામ મુક્તિ.”

“મુક્તિની આ વ્યાખ્યા આર્યાવર્તના ઘણા-લગભગ સર્વે ધર્મેને સંમત છે. કપિલમુનિપ્રણીત સાંખ્યપ્રવચનદર્શનના પ્રથમ અધ્યાયના ૧૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે અસંજ્ઞોડયંપુરુષ इति ॥૧૫॥ અર્થાત્ પુરુષ અસંગ હોવાથી અવસ્થારૂપ વિકાર માત્ર દેહનો ધર્મ છે. વળી—

“અથત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ ॥૧૬॥ ૧ ॥

“અર્થાત્ ત્રિવિધ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ એ જ અત્યંત પુરુષાર્થ છે. વળી—

“યદ્વા તદ્વા તદુચ્છિતિઃ પુરુષાર્થસ્ત દુચ્છિતિ પુરુષાર્થઃ ॥૧૭॥ ૭૦॥

અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભોગ્યભોક્તૃભાવનો ઉચ્છેદ કરવો, એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. અર્થાત્ પુરુષ સ્વતંત્ર છે, પણ પ્રકૃતિમાં બંધાવાથી દુઃખ પામે છે. માટે પ્રકૃતિથી છૂટો થઈને સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય એ જ મોક્ષ.

“પતંજલિમુનિના યોગદર્શનમાં પણ મુક્તિની એવી જ વ્યાખ્યા છે.

પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિપ્રસવઃ કૈવલ્યં ।

સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા વા ચિત્તિશક્તિરિતિ ॥ ૪ । ૩૪ ॥

અર્થાત્ પુરુષાર્થથી રહિત થયેલા સત્ત્વાદિ ગુણોનો પોતાના કારણમાં લય થવો એ જ કૈવલ્ય, અથવા ચિત્તિશક્તિરૂપ પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તે કૈવલ્ય.

“ગોતમમહર્ષિપ્રણીત ન્યાયદર્શનમાં કહ્યું છે કે:—

બાધનાલક્ષણં દુઃખમિતિ ॥ ૧ । ૧ । ૨૧ ॥

તદત્યન્તવિમોક્ષોઽપવર્ગઃ ॥ ૧ । ૧ । ૨૨ ॥

અર્થાત્ પીડા એટલે દુઃખ, તે દુઃખનો અત્યંત વિમોક્ષ તેનું નામ મોક્ષ.

“કણ્ણાદમહર્ષિપ્રણીત વૈશેષિકદર્શનમાં કહ્યું છે કે:—

તદ્ભાવે સંયોગાભાવોઽપ્રાદુર્ભાવશ્ચ મોક્ષઃ ॥ ૫ । ૨ । ૧૯ ॥

અર્થાત્ અદૃશ્ય કારણના અભાવથી શરીરની સાથે આત્માનો સંયોગ થતો નથી, હેતુના અભાવથી બીજા શરીરની સાથે બીજો સંયોગ પ્રાદુર્ભૂત થતો નથી, તે જ મોક્ષ, પરમા મુક્તિ, વિદેહમુક્તિ કેવલ્ય અથવા નિર્વાણ.

“પૂર્વભીમાંસાના મર્મને નહિ સમજનાર કેટલાક એમ માને છે કે, તેમાં વર્ણવેલા યજ્ઞયાગાદિ કરવાથી સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમાં મુક્તિ વિષે કંઈ નથી, પણ તે ભૂલ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી નિબંધમાં કહે છે કે:—

યજ્ઞરૂપો હરિઃ પૂર્વકાંડે બ્રહ્મતત્ત્વઃ પરે ।

અવતારી હરિઃ કૃષ્ણઃ શ્રીભાગવત ઈર્વતે ॥ ૧।૧।૨॥

અગ્નિહોત્રં તથા દર્શપૂર્ણમાસઃ પશુસ્તથા ॥

ચાતુર્માસ્યાનિ સોમશ્ચ ક્રમાત્ પંચવિધો હરિઃ ॥૨।૨॥

અર્થાત્ યજ્ઞરૂપ હરિ પૂર્વકાંડમાં વર્ણિત છે, ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્મરૂપ હરિનું વર્ણન છે, અને શ્રીભાગવતમાં અવતારી કૃષ્ણનું વર્ણન છે. વળી સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ કૃષ્ણ વિવિધ યજ્ઞોથી દર્શાવેલું છે, તે સ્વર્ગથી માત્ર સ્વર્ગલોક સમજવો નહિ, પણ સ્વર્ગ એટલે મોક્ષ સમજવો, એમ નીચે પ્રમાણે નિબંધના સર્વનિર્ણયપ્રકરણના પાંચમા શ્લોકના ભાષ્યમાં છે:—

વાક્યશેષાદાત્મસુખં પ્રસિદ્ધેર્લોક ઉચ્યતે ।

યજ્ઞ દુઃખેન સંમિત્રં ન ચ પ્રસ્તમનંતરમ્ ॥

અમિલાષોપનીતં ચ તત્સુખં સ્વઃપદાસ્પદમ્ ॥ ૫. ॥

સ ચ સ્વર્ગો દ્વિવિધ इत्याह વાક્યશેષાદિતિ । સુષ્ટુ અર્જ્યત इति સ્વર્ગઃ, સત્ત્વાકારાંતકરણે સર્વેહાનિવૃત્તો યદા-ત્મસુખં પ્રકટીભવતિ તદગ્નિહોત્રાદિસાધ્યમ્ । સર્વદેશાનામધિ-કૃતાનાં તુષ્ટાવાધ્યાત્મિકત્વે યાગસ્ય જાતે આત્માનંદઃ પ્રકટો ભવતિ । एतदभावे भौतिकत्वे स्वर्गलोको भवतीत्यर्थः ॥

અર્થાત્ વાક્યશેષથી ‘સ્વર્ગલોક’ શબ્દનો અર્થ ‘આત્મસુખ’ કરવો, માત્ર પ્રસિદ્ધિથી તે લોક કહેવાય છે. જ્યાં દુઃખની મિશ્રતા ન હોય કે પછી દુઃખ વડે ગ્રાસ થતો ન હોય એવું અમિલાષા વડે પ્રાપ્ત કરેલું જે સુખ તે જ સ્વઃપદરૂપ સ્થાન (સ્વર્ગ) છે. તે સ્વર્ગ એ પ્રકારનું છે, યોગથી (વ્યુત્પત્તિથી) સ્વર્ગ શબ્દનો અર્થ કરીએ તો સુ એટલે સારી રીતે, અને અર્ગ એટલે જે પ્રાપ્ત કરાય તે, સારી રીતે પ્રાપ્ત કરાય તે સ્વર્ગ. અંતઃકરણ જ્યારે સત્ત્વમય થઈ જાય છે, ત્યારે સર્વ ઈચ્છાઓ નિવૃત્તિ પામીને જે આત્મસુખ પ્રકટ થાય છે, તે આત્મસુખ અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞ વડે સાધ્ય છે, કારણ કે યજ્ઞના અધિકારી સર્વ દેવતાઓ જ્યારે તુષ્ટ થાય છે, ત્યારે યજ્ઞની આધિભૌતિકતા મટીને તે યજ્ઞ આધ્યાત્મિક કહેવાય છે, અને તે આધ્યાત્મિક યજ્ઞ વડે સ્વર્ગરૂપ આત્માનંદ પ્રકટ થાય છે. પરંતુ જ્યારે યજ્ઞ કેવળ આધિભૌતિક જ રહે, અને આધ્યાત્મિક થાય નહિ, ત્યારે તેવા યજ્ઞનું ફળ તો માત્ર પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગલોક જ થાય છે.

“ઉત્તરમીમાંસામાં કહ્યું છે કે:—

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ ૪ । ૪ । ૨૨ ॥

અર્થાત્ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, મુક્ત જીવની ફરી સંસારમાં આવૃત્તિ થતી નથી, અર્થાત્ તે સદૈવ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે.

“મેં કહ્યું તેમ જુદાજુદા સંપ્રદાયના સાધનક્રમ જુદાજુદા છે, વળી સ્વરૂપનો અનુભવ પણ દરેકનો જુદોજુદો છે, પણ આર્થીવર્તના ધર્મનિર્ણયનો નિષ્કર્ષ તો આ જ છે કે, **મુક્તિર્હિત્વાઽન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ** ॥ માટે હવે તારું કર્તવ્ય એ છે કે જે સંપ્રદાય તને રુચિ કરે હોય તેમાં જઈ, તેમાંના ઉત્તમ પુરુષોનો સત્સંગ કરી, આ શરીરસ્થિતિ છે, ત્યાં સુધી જેટલું શ્રેય થાય તેટલું કરી લેવું.”

શાસ્ત્રીજીનો આ સમાધાનકારી પ્રત્યુત્તર સાંભળી શાંતિલાલ શેઠે પુરુષોત્તમને પૂછ્યું: “ભાઈ, તારા મનનું સમાધાન થયું કે કેમ?”

“શાસ્ત્રીજી, મારે હજી બહુ પૂછવાનું છે,” પુરુષોત્તમ બોલ્યો, “પણ કેઈ બીજા પ્રસંગે એ વાતો કરીશું. હાલ તો આપે કૃપા કરીને જે વાત કહી છે, તેનું મનન કરવાની વૃત્તિ છે.”

શાસ્ત્રીજીએ મંદ હાસ્ય કરીને તેના કહેવાને અનુમોદન આપ્યું, અને આ પ્રસંગ સમાપ્ત થયો.

૨ : નીતિસેનનું મનોરાજ્ય

આજે રથયાત્રા છે. મુંબાપુરીમાં ચોપાટી પર દરિયાકિનારે શાંતિલાલશેઠનો સુંદર ખંગલો આવેલો છે. સેવાથી પરવારી પ્રસાદ લઈ શાંતિલાલશેઠ પ્રસન્ન વદનથી પુત્રોને લઈ મેડી પર બેઠા છે. ગોવિંદભટ્ટ ‘નિષ્કંધ’ નાં પાનાં લઈ મનન કરતા હતા. પુરુષોત્તમ કુસુમને રમાડતો હતો. ગોવિંદભટ્ટનાં ધર્મપત્ની ગાર્ગી બાળુમાં ગોમુખીમાં માળા ફેરવતાં બેઠાં હતાં. નીતિસેન ખુરસી પર બેઠો હતો. તેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ જણાતું હતું. આધુનિક અસંતોષનાં કારણો, દેશાભિમાન, સંસારસુધારા, મજૂરવર્ગનો પ્રશ્ન, સામાજિક ચર્ચા, એવાં એવાં પુસ્તકો અને માસિકો સામે ટેબલ પર સાચવીને મૂકેલાં હતાં. ‘ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર’ નામનું માસિક વચમાં ઉઘાડેલું પડેલું હતું, જમણી તરફને પાને મોટે અક્ષરે અંગ્રેજીમાં લખેલું હતું કે:—

“મુંબઈના દરેક દ્રવ્યવાન પુરુષની ફરજ છે કે તેણે દરેકે આશરે સો હાથની સાળો લઈ ગામડાઓમાં ગરીબ વર્ગને વહેંચી, અથવા અન્ય રીતે તેમને સ્વાશ્રયી બનાવી તેમનો ભૂખમરો ટાળવો. જો એવું કંઈ નહિ કરવામાં આવે તો આપણા આર્યાવર્તની ગરીબ પ્રજા ભૂખમરાથી નષ્ટ થવાનો વિકરાળ કાળ આવી પહોંચ્યો છે.”

ચિત્તની અસ્વસ્થતાનું કારણ, ઉપલું વાક્ય તથા તે ઉપરથી પ્રજાની ગરીબાઈ, દીનતા, નિરાધારપણું વગેરે વિષે સ્ફુરતા વિચારોને લઈને હતું. શેઠે તેની મ્હાન મુખમુદ્રા તરફ જોઈને પૂછ્યું : “ભાઈ નીતિસેન, તને શું થાય છે? પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને?”

નીતિસેને બોલે. શ્વાસ લઈ કહ્યું : “પિતાજી, અર્વાચીન અને પ્રાચીન સમયમાં કેટલો ફેર પડી ગયો છે ! કાળની ગતિ ન્યારી છે. શાસ્ત્રીજીએ ગયે પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, પ્રાચીન સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ દોડતી અટકાવવી અને સ્વરૂપમાં લીન થવું, એટલે કૃતાર્થતા. હાલમાં એ કેવું વિચિત્ર અને અસંભવિત ભાસે છે ! જો એ જ સત્ય હોય, તો ઇશ્વરે કાં તો મનુષ્યને ઇન્દ્રિયો આપવી નહોતી, અથવા વિષયો કરવા ન હતા. મનુષ્યોને ઇન્દ્રિયોની બહિસ આપ્યા પછી તેમને કહેવું કે તમારે ઇન્દ્રિયોને તેમનાં સ્વાભાવિક કાર્યોથી અટકાવવી એ કેવું વિચિત્ર ! અલબત્ત, નીતિથી ડગવું નહિ, અનીતિ સર્વથા ત્યાગ્ય છે, પણ ભોગ્ય વિષયોનો ઉપભોગ કરવામાં — ઇન્દ્રિયોનો સદુપયોગ કરવામાં શું પાપ ? વળી ઇન્દ્રિયો અને વિષયોને એકેકથી દૂર રાખવાં એટલે નિર્જન જંગલમાં જવું, અને ઇશ્વરે આપેલી સમૃદ્ધિનો જાણીજોઈને ત્યાગ કરવો અને દુઃખી થવું. હવે પ્રથમ તો આ ત્યાગ જ ઘણા મનુષ્યોને માટે અસંભવિત છે, અને કદાચ કોઈ મનુષ્યને માટે તે સંભવિત હોય, તો તે ઇશ્વરની કૃપાની અવગણના કરે છે; કારણ કે ઇશ્વરે આપેલાનો તુચ્છકાર કરી તે ત્યાગી થવા ઇચ્છે છે. વળી કુટુંબનાં, દેશનાં, જનસમાજનાં, ગરીબ નિર્ધનનાં હિતનાં કેટલાં બધાં કામો કરવાનાં છે ! આ મારી સામે પડેલાં પુસ્તકો વાંચું છું ત્યારે એમ લાગે છે કે, એમાંનું એક પણ કાર્ય કરવાને કેટલો બધો શ્રમ, સમય અને દ્રવ્યની અપેક્ષા છે ! અફસોસ ! મારા આર્થદેશની સ્થિતિ કેવી અધમ છે ! સર્વે આર્યોની સહાયતાની, તેમના ઐક્યની, કેટલી બધી જરૂર છે ! એવે સમયે ખૂણામાં બેસી સ્વરૂપાનુસંધાનનો વિચાર કરવો શું હિચિત છે ? આજે પાંચ-પાંચ હજાર વર્ષ થયાં આપણે અધમ સ્થિતિમાં આવ્યા છીએ તેનું કારણ જ એ કે, મોં આગળ પડેલાં કરવાનાં કાર્યો વિસારી મનના તરંગો અને ફિલસૂફીમાં આપણા વિદ્વાન લોકોએ મિથ્યા કાળક્ષેપ કર્યો છે ! વળી પિતાજી, આજનો સેવાનો ક્રમ તો અવાધ કરે છે !

લાકડાના રંગેલા ઘોડાને આટલાં બધાં ઘરેણાં શાં ! ઢીંગલાઢીંગલીની માફક શણગારવા શા ! આ તે કેવો સ્વરૂપાનુસંધાનનો વિધિ ! વળી શ્રીહાકુરજીને પણ—”

આ સાંભળી શાંતિલાલશેઠને ખૂબ જ ક્રોધ વ્યાપી વળ્યો. તે વચ્ચે જ બોલી બેઠ્યા : “ભાઈ, બહુ થયું.” પછી ગોવિંદભટ્ટ તરફ જોઈને બોલ્યા : “શાસ્ત્રીજી, મેં આપને પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે, આ કલિના સમયમાં બ્રજતા તો છે જ, તેમાં મ્લેચ્છવિદ્યા આપવાથી છોકરાં બગડશે; પણ આપે આગ્રહ કરી અંગ્રેજી શીખવા મોકલ્યાં તેનું આ પરિણામ ! ગુજરાતી શીખવી વ્યાપારમાં નાખ્યો હોત તો આ સ્થિતિ ન થાત.”

“પિતાજી, આપની મનોવૃત્તિ દુખાય એવી મારી ઇચ્છા ન હતી, બહુજીજોઈને હું કંઈ પણ વિવેકવિરુદ્ધ બોલ્યો નથી, છતાં બોલાયું હોય તો ક્ષમા કરશો.” નીતિસેને કંઈક ક્ષોભ પામીને કહ્યું.

ગોવિંદભટ્ટ તો એટલા જ સ્વસ્થ હતા. તે બોલ્યા : “ભાઈ નીતિસેન, મારી ખાતરી છે કે તું કંઈ પણ નીતિવિરુદ્ધ બોલીશ કે આચરીશ નહિ. જે મનમાં હોય તે જ, સાંભળનારને દુઃખ ન લાગે એમ, સ્પષ્ટ કહેવું એ ઉપદેશ તો હું હંમેશાં કરતો જ રહ્યો છું. તારા વિચારોથી તારા પિતાને દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેમાં તારો દોષ નથી. તારી શંકાઓ મારી આગળ અને તારા પિતા આગળ નહિ કહે તો ક્યાં કહેશે ? માટે તારા મનને જે જે શંકા હોય તે સર્વ બેધડક કહે.”

પછી શાંતિલાલ શેઠને આશ્વાસન આપવા તેમણે કહ્યું : “શાંતિલાલશેઠ, તમારા સદ્ગુણી પુત્રો તમારી આગળ ખુલ્લા મનથી સર્વ શંકાઓ તમને કહે તે તમને ગમે છે, કે પોતાના વિચારો અને આચાર સંતાડીને તમને નહ્ણટકે છેતરવાનો પ્રસંગ એમને આવે તે ગમે છે ? શાળાઓમાં હાલમાં ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી, માટે

વડીલોની ફરજ છે કે નાનપણથી છોકરાંઓને ધર્મનાં મૂળતત્ત્વ સમજાવવાં. આપના પુત્રોને અંગ્રેજી શીખવવા મોકલવાનો સર્વ દોષ મારે શિર છે, પણ મારી ખાતરી છે કે, એથી તમારું તથા તમારા પુત્રોનું હિત થશે. છોકરાંને ધરફૂકડી કરી રાખવા કરતાં, સર્વનું નિરીક્ષણ કરી સારગ્રહણ કરતાં શીખવવાં તે વધારે સારું. મીઠા પાણીના ગંદા ખાખોચિયામાં રહેવા કરતાં મહાસાગરનાં ખારાં પાણીમાં રહેવાથી પણ શરીર તથા મનને વધારે ફાયદો થાય છે. એથી એમ ન ધારવું કે ધર્મ પર એમની અશ્રદ્ધા થશે. સહેજસાજ ખોટો પાસ બેસે તે કાઢી નાખવા સંસ્કૃત ગ્રન્થો અને બ્રહ્મવિદ્યા બસ છે. પુરુષોત્તમના મનની સ્થિતિ તમે જોઈ નહિ? આજે નીતિસેનના મનની પણ કંઈક એવી જ દશા છે. એ મનને જાણી-સમજીને કેળવવું એ આપણું કામ છે. તમારા પુત્રો દૈવી જીવ છે, એટલે સત્યાસત્ય, સારુંનરસું, સમજી શકે છે. હાલના સમયમાં આ શંકાઓ સ્વાભાવિક છે, તેનો ખુલાસો કરવો એ આપણો ધર્મ છે, તે ન પાળવામાં ભૂલ આપણી વડીલોની છે, એમની નથી.”

“ભાઈ નીતિસેન, તારી સર્વ શંકા નિઃશંકપણે કહે, માન-અપમાનની ખોટી બીક રાખીશ નહિ. મોટાંઓને માન આપવું એ સદ્ગુણ છે, પણ એ માનની લાગણીથી અંતરમાં ઉદ્ભવતી શંકા દાખી દેવી, એ નિર્બળતા કહેવાય, અને એમ દાખી રાખવાથી ધીરેધીરે માનની લાગણી નીકળી જઈ, ખોટું બહારનું માન આપવા જેવું કરવું પડે એટલે દુર્ગુણ આવે; માટે બેલાશક તારે જે કહેવું હોય તે ખુલ્લેખુલ્લું કહે.” શાસ્ત્રીજીએ પોતાના પ્રૌઢ પ્રભાવથી પિતાપુત્ર—બન્નેના મનનું સમાધાન કર્યું.

ગોવિન્દભટ્ટનું કહેવું સાંભળી નીતિસેનને કંઈક હિમ્મત આવી એટલે તે વિનમ્રપણે બોલ્યો: “શાસ્ત્રીજી, ટૂંકામાં મારું આપને કહેવાનું એ છે કે, ધર્મનો બહુ વિચાર કરવાથી આજસુ, નિરુદ્ધા

અને નિરુપયોગી થઈ જવાય છે. પોતાનું ભણું થતું નથી અને પાર-કાનું પણ ભણું થતું નથી. જનસમાજના કોઈ પણ ઉપયોગી કાર્યમાં ભાગ લેવાતો નથી. તેમાં પણ વૈષ્ણવો તો હદ કરે છે. સવારે મંગળા, શૃંગાર, જ્વાલ અને રાજભોગ—વચમાં બે કલાક આરામ, પછી પાછું એનું એ જ—ઉથાપન, ભોગ, આરતી અને શયન. વળી ઠાકુરજી જીદાજીદા, તેમનાં નામ અને સ્વરૂપ જીદાજીદાં, એ બધું શું? તે મને તો કંઈ સમજ પડતી નથી. નીતિથી ચાલનારને સેવા કરવાનું પ્રયોજન શું? અને સેવા તે શું? એ કારણ અને કાર્ય બન્ને મને તો નિરર્થક લાગે છે. નાનપણથી ઘરનાં આચારને લીધે સેવામાં હું ભાગ લઉં છું, પણ મારી જ શ્રદ્ધા નથી તો હવે પછીનો જમાનો કેવો થશે? ”

નીતિસેન આટલું બોલી બંધ રહ્યો. ત્રણચાર મિનિટ સુધી કાંઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. પુરુષોત્તમ સાંભળતાં સાંભળતાં કુસુમને રમાડી રહ્યો હતો. કુસુમ અને પુરુષોત્તમની ધીરેથી ચાલતી ગોઠી બધાને સંભળાવા લાગી:

“હું જરાક અમથું ગાઈશ, આપું તો બહુ મોટું છે,” કુસુમે પુરુષોત્તમને કહ્યું.

“ના, તે એમ નહિ ચાલે, નહિ તો પછી હું કોઈ દહાડો અર્થ નહિ સમજાવું.” પુરુષોત્તમે હસીને કહ્યું.

“ઓ-હો! તો હું ગાગીબાને પૂછી-છ-શ!” લાડીલી કુસુમ બોલી બેઠી.

“વારુ, ગાગીબા કહેશે તો ગાઈશ?” પુરુષોત્તમ કુસુમને પટાવવા લાગ્યો.

“હા, જો એઓ મારી સાથે ગાય તો.” ઉત્સાહથી હસતી હસતી કુસુમ બોલી.

“બહેન, આજે મારી આગળ ગાયું હતું, તે ગા. ભૂલ પડશે તો કહીશ.” ગાગીબાએ કહ્યું.

“હા, તે તો બહુ નાનું અને સુંદર છે. જો જો, ત્યારે, ગાઉ છું હોં.” કુસુમ આનંદમાં આવી ગઈ ને પછી ગાગીની પાસે જઈને તેને કાનમાં કહ્યું: “ભૂલ પડે તો એવી રીતે કહેજો કે કોઈને ખબર પાળુ ન પડે.”

“હા જ તો!” ગાગી બોલી.

પછી કુસુમે તરત જ નીચેનું ભજન ઉપાડ્યું:

કોઈ મને કૃષ્ણ દેખાડો રે શ્રીગોકુળમાં,
કોઈ મને પ્રભુજી મેળાવો રે મધુવનમાં.
મેરી મતિ હેરી તેરા મરમ ન જાણે
વનમાં ફરે, વહાલો તનમાં રે, મધુવનમાં. કોઈ મને ટેકો
સકળ બન દૂંઢયા, સકળ વ્રજ ઘેર્યા,
અતિશે ઉદારી મારા તનમાં, મધુવનમાં. કોઈ મને ૦ ૨
અમર ચીર પહેર્યાં, મેઘાડખર ઓઢ્યાં,
ફૂલડાં બિનનતી બાગનમાં રે, મધુવનમાં. કોઈ મને ૦ ૩
ફાટ્યાં ચીર ને હાર મારા ટૂટ્યા,
નીર ભરાયાં લોચનમાં રે, મધુવનમાં. કોઈ મને ૦ ૪
સરદાસ કહે પ્રભુ તિહારે મિલનકું,
અતિ રે બિલટ મારા તનમાં રે, મધુવનમાં.....
કોઈ મને કૃષ્ણ દેખાડો રે શ્રીગોકુળમાં. કોઈ મને ૦ ૫

ભજન પૂરું થતાં જ પુરુષોત્તમ બોલી બિંદ્યો: “શાખાશ! કુસુમ, તને કોઈ કૃષ્ણ બતાવે તો?”

“તો તો પછી આનંદ આનંદ! ગાગીબાની માફક રોજ તેમની આખો દહાડો સેવા કરું,” કુસુમ બોલી.

“પણ ગાગીબાને ત્યાં પાંચ-છ સ્વરૂપ છે, તેમાં કૃષ્ણ કયા?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“તે બધા. ગાર્ગીયા કહેતાં હતાં કે કૃષ્ણનું સ્વરૂપ તો આનંદ-મય છે. હાથ, પગ, મોં, બધાં આનંદનાં જ ભરેલાં, એટલે ત્યાં અડકીએ ત્યાં આનંદ આનંદ ! તેથી એમને સેવામાંથી નીકળવાનું મન જ નથી થતું. એક સ્વરૂપમાં એક જાતનો આનંદ, બીજા સ્વરૂપમાં બીજો જાતનો આનંદ, એમ બધાં સ્વરૂપમાં જુદો જુદો આનંદ.” નાની અમથી કુસુમે કહી નાખ્યું.

પુરુષોત્તમનાં ચક્ષુ આનંદથી વિકસ્યાં. તે ઘડીકમાં કુસુમ તરફ અને ઘડીકમાં ગાર્ગી તરફ જોવા લાગ્યો. આવા વિકટ અને ગુહ્ય પ્રશ્નના બાળકના મુખમાંથી નીકળતા સરળ ઉત્તરથી તે ચકિત થયો. કુસુમને એ પગની વચ્ચે દબાવી, એ હાથ વડે તેનું શિર ધરી રાખી, કુસુમના ગાલ પર એક બોફી લઈ ગાર્ગી તરફ જોઈ બોલ્યો : “ગાર્ગીયા, બાળકને કેમ કેળવવાં તે તો તમને જ આવડે છે.”

પછી તે નીતિસેન તરફ જોઈ બોલ્યો : “ભાઈ, તારા પ્રશ્ન અત્યુત્તમ છે, અને યથાશક્તિ હું તેનો ઉત્તર આપું છું. વિશેષ શાસ્ત્રીજીને ગમે તે કહેશે. ગયે પ્રસંગે શાસ્ત્રીજીએ કહેલાં સિદ્ધાંત પર મનન કરતાં તે સત્ય માલૂમ પડે છે. તારી સામે પડેલાં બધાં પુસ્તકો તરફ જોઈ વિચાર કર કે તેમાં શું વિષય છે ? અત્યારના અસંતોષમાં હાલના રાજ્યમાં અમુક ફેરફાર કરવા જોઈએ, હાલના લોકવ્યવહારમાં અમુક ફેરફાર કરવા જોઈએ, નહિ તો લોકને અમુક તરેહની અડચણો નડશે, લોકની ઇચ્છા પૂરી પડશે નહિ, અને લોકનાં મન વધારે દિલગીર થશે વગેરેનો વિસ્તાર છે. દેશાભિમાનમાં મનુષ્ય જે જાતમાં કે દેશમાં પૃથ્વી પર જન્મે તો જાત અથવા દેશને સારુ ખાસ પ્રેમ રાખવો, તેને સારુ પ્રાણ આપવો વગેરે બાબતો લંબાણથી જણાવેલી છે. સામાજિક સુધારામાં, આચારવિચારમાં અમુક સુધારા કરવા, નહિ તો આપણને ઘરમાં, વ્યવહારમાં અડચણો થશે વગેરે વિસ્તારથી કહેલું છે. મજૂરના પ્રશ્નમાં મજૂરો કેમ વધારે

કમાય, સુખી રહે વગેરે બાબતો વિસ્તારેલી છે. સમાજવાદમાં બધાએ ભાઈ તરીકે રહેવું, અને સર્વ વસ્તુ બેઈએ તે પ્રકારે ધરની માફક વહેંચી લેવી. કોઈએ આ તો મારું જ એમ કહી તેનો ઉપભોગ પોતે જ ન કરતાં સર્વ વસ્તુ સર્વની છે એ સૂત્ર પ્રમાણે ચાલવા પ્રયત્ન કરવો વગેરે કહેલું છે. આ બધી મારામારી કેમ ખાવું, પીવું અને રહેવું એ બાબતો માટે છે. દેશકાળ પ્રમાણે એ સવાલો સર્વત્ર નીકળે છે અને તે સર્વદા નીકળશે જ. પણ આ સૃષ્ટિમાં આવવાનું પ્રયોજન શું તે બાબત પર આમાંના કોઈ પણ પુસ્તકમાં કંઈ પણ કહ્યું નથી. જન્મ શા માટે છે? ખાવું પીવું અને શરીરનિર્વાહ પણ શા માટે કરવો? પશુપક્ષી અને મનુષ્યોમાં શો ફેર? એ આ પુસ્તકોમાં કહ્યું નથી. માટે...”

નીતિસેન આજે ખૂબ ઉદાસ થઈ ગયો હતો. અનેક શંકાએ તેને મૂંઝવી નાખ્યો હતો. એટલે આ ચર્ચાને સમેટી લેવા તે વચ્ચે જ બોલ્યો: “ભાઈ, પુરુષોત્તમ, આજે મારું ચિત્ત સ્વસ્થ નથી, અને માયું એટલું દુઃખે છે કે બેસાતું નથી, માટે બીજો પ્રસંગે એ બાબત લઈશું.”

“જેવી ઇચ્છા,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

નીતિસેન ત્યાંથી ઊઠી બીજા ઓરડામાં જઈ સૂઈ ગયો. કુસુમ શાંતિલાલશેઠની પાસે દોડતી દોડતી આવી, અને બોળામાં બેસી કાનમાં બોલી—

“બાપા, મોટાભાઈ તો નાસ્તિક છે, પુરુષોત્તમભાઈ સારા.”

“બહેન, જેવી ઇચ્છા,” એમ તેને કહીને શાંતિલાલશેઠે શાન્તીજીને કહ્યું—

“નીતિસેનના મનનું સમાધાન કરવાનું તમારા હાથમાં છે.”

“એમાં કંઈ મોટી વાત નથી. શંકા થવી એ સુધરવાનું મૂળ છે. બાહ્ય વસ્તુમાં એટલા તો મગ્યા રહેવું કે ધર્મ બાબત શંકા

થવાનો પણ પ્રસંગ ન આવે એ પ્રાવાહિક બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. તમારા જેવા ધાર્મિક આર્યના પુત્રો નાસ્તિક હોય જ નહિ, માટે નિઃશંક રહો. આપણે કાલે રાત્રે કથા ન કરતાં આજનો જ પ્રસંગ લઈશું.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

તે દિવસે રાત્રે નીતિસેનને બાંધ આવી નહિ. પિતાને ખોટું લાગ્યું તેથી એને બહુ જ પશ્ચાત્તાપ થયો. પણ પોતે કંઈ ગુનો કર્યો હોય એમ પણ એના મને કબૂલ કર્યું નહિ. પુરુષોત્તમનો ઉત્તર તેણે થોડોઘણો સાંભળ્યો હતો, પણ તેથી એને જરા પણ સંતોષ થયો નહિ.

“સૃષ્ટિમાં અવતરવાનું પ્રયોજન શું?” “જન્મ શા માટે?” એ શબ્દો તેના કાનમાં ગુંજ્યા કરતા હતા. તેનો ફરી ફરીને તે ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યો, પણ તેના મગજમાં તે પેસી શક્યા નહિ. તેના ઉત્તરની આવશ્યકતા એને જણાઈ નહિ. માથું વધારે તપ્યું, તાવ ભરાયો, અને પિતાજી...ડાકુરજી.....ઘોડા.....અપમાન.....ક્ષમા એમ એ ભાંગ્યું-તૂટ્યું અર્ધનિદ્રામાં લવવા લાગ્યો. તે એ વાગે પથારીમાં બેઠો બેઠો થયો, અને—

“એમ વેરાગી થઈ બેસવાથી કે રમકડે રમવાથી કંઈ શુક્રવાર વળવાનો નથી. હવે તો શરવીર થઈ બહાર પડવાનો વખત છે. દેશેદેશ જવું જોઈએ, ત્યાં મળતું જ્ઞાન સંપાદન કરી મારી આર્યભૂમિની પવિત્ર લક્ષ્મીદેવીને પરદેશ જતી અટકાવવી જોઈએ. હા! ભગવન! મારા આર્યદેશ પર આ શું દુઃખ! રંક આર્યોએ એવાં શાં પાપ કર્યાં છે કે, હજારો વર્ષ થયાં યવનોનો ઉત્કર્ષ કરી મારા ગરીબડા દેશીઓની કાંઈ દાદકરિયાદ સાંભળતો જ નથી!” એમ બબડીને તે શાંત થયો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને ઘણું દુઃખ પડે છે તેનાં લાંબાં વૃત્તાંત વર્તનમાનપત્રોમાં વાંચેલાં તેનાં ચિત્રો સ્વપ્નમાં તેની નજર આગળ આવી બેલાં. ખેરલડાઈમાં હિંદી લશ્કરે બળવેલું કામ, ખેરલડાઈનું હિંદીઓની તરફની ગેરવર્તણૂકનું અપાયેલું એક કારણ, હાલમાં જુદાજુદા

દેશના કાયદાઓમાં દાખલ થતો કાળાગોરાનો તફાવત, વડી સરકારોની વચ્ચે પડવાની અશક્તિ અને અનિચ્છા—આ સર્વ એક સાથે તેના મગજમાં ઊભરાયાં, સર્વનિયંત્રિત ઈશ્વર પર તેને ક્રોધ ચઢ્યો. ઊંઘમાં અને ઊંઘમાં એઠં કર્યો, મોં ઉપર રતાશ ચડી આવી, પાછી શમી ગઈ અને શેરડા પડ્યા. તે ઊંઘમાં રહ્યો અને અંતે પૂરેપૂરો જાગ્રત થયો. મોં ઘોઈ સહજ પાણી પીધું, ઓરડાનું દાર ઉઘાડી અગાસીની ખુદ્દી હવામાં તે દશ મિનિટ કર્યો. પછી અત્યંત થાકેલો હોવાથી માથા પર કોલનવોટર છાંટેલાં પોતાં મૂકીને સૂઈ ગયો. ત્રણ કલાક સ્વસ્થપણે નિદ્રા લીધી, અને સવારે ઊઠ્યો ત્યારે એનું મન શાંત દેખાતું હતું, તોપણ એના મિત્ર મળવા આવ્યા હતા તેમની સાથે થોડી વાત કરી અને રાત્રે ફરી આવવા માટે આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીને તેમને રજા આપી.

ગોવિંદભટ્ટ મુંઝવણી સરકારી પાઠશાળાના શાસ્ત્રી હતા. રાજનામું આપી પેન્શન લીધાને આજે પંદર વર્ષ થયાં હતાં. સિત્તેર વર્ષની ઉંમર છતાં તેમના મગજની તથા શરીરની શક્તિ બહુ જ તીવ્ર હતી, અને એમની મુખમુદ્રાનો પ્રકાશ તો પ્રથમના કરતાં પણ વધ્યો હતો. કોલેજમાં જ્યારે એઓ વેદાંત શીખવતા ત્યારે એમની આંખોમાં જે દૈવી પ્રકાશ દેખાતો તે આજે પણ એમના વિદ્યાર્થીઓ ભૂલી ગયા નથી. એ પ્રકાશથી વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં પણ એ દૈવી પ્રકાશની જ્યોતિ સ્ફુરતી અને તેમનાં હૃદય તેમ જ આખાં શરીર આનંદથી ઊભરાતાં.

સંધ્યાસમયે હંમેશની માફક દીવાનખાનામાં બધા એકઠા થયા. થોડા વૈષ્ણવો પણ કથામાં આવતા હતા તે આવી જાનમ પર બેઠા. નીતિસેન આવી ગાદીની સામે બેઠો, અને પુરુષોત્તમ કુસુમની સાથે આવી બારીની આગળ સમુદ્ર તરફ જોતો બેઠો.

“હવે પ્રકૃતિ સારી છે ને?” શાંતિલાલશેઠે ગાદી પરથી

માળા ફેરવતાં ફેરવતાં નીતિસેનને પૂછ્યું.

“હા, પિતાજી, ફક્ત સહેજસાજ નબળાઈ છે, અને આજે ઊંઘ આવશે તો કાલે તબિયત ઠીક થઈ જશે.”

એવામાં ગોવિંદભટ્ટજી આવ્યા, અને સૌને જયશ્રી કૃણુ કરીને આસન પર બેઠા. પુરુષોત્તમની તરફ જોઈ પ્રસન્ન વદને બોલ્યા—

“ભાઈ પુરુષોત્તમ, કાલે તું આગળ શું કહેવા માગતો હતો?”

“બહુ બહુ વિચાર કરતાં મને તો એમ જ લાગે છે કે” પુરુષોત્તમ બોલ્યો, “જે ખરું કરવાનું છે તે મનુષ્યો કરતા નથી, અને આ ઉત્તમ નરદેહનો કંઈ પણ સદુપયોગ કરતા નથી. ખાવાપીવાની અને એશઆરામની ખાખતોમાં અને ધંધાની મિથ્યા જંજળમાં એટલો તો કાળ વ્યતીત થાય છે કે, કંઈ પણ સુકૃત થઈ શકતું નથી. મનુષ્ય કેાણુ ! અને તેની આ શી દુર્દશા ! અને તેનું કારણુ વિપયોની ગુલામગીરી ! જે ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફ ન દોડતાં અંતર્મુખ થઈ મનુષ્યના કલ્યાણમાં રહે તો મનુષ્ય મનુષ્ય મટીને દેવ થાય.”

“એનું શું પ્રમાણુ ?” નીતિસેનને પૂછ્યું.

“સર્વે ઇન્દ્રિયોમાં મન મુખ્ય છે, કારણુ કે ઇન્દ્રિયો મનને વશ વર્તે છે. એ મનને વશ કરવું એ મનુષ્યનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે—

“ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો એનું નામ યોગ.

“એ યોગ સાધવાથી પાતંજલયોગદર્શનમાં કલ્યા પ્રમાણુ વિવિધ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તૃતીયવિભૂતિપાદમાં સાધકને જે જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. તેમાં ૧૬ મા સૂત્રમાં કલ્યા પ્રમાણુ ‘પરિણામત્રયમાં સંયમ કરવાથી

અતીત અને અનાગત વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ' અહો ! શી એ વિદ્યા ! એને પ્રતિપાદન કરનાર નરવીર કેવા હશે ! બાપ નીતિ-સેન ! અંગ્રેજી પુસ્તકો ઘણાં જોયાં, તેમાં આવું કોઈ પણ શાસ્ત્ર તારા જોવામાં કે સાંભળવામાં પણ આવ્યું છે ? એ ઋષિમુનિઓ દેવ નહિ તો કોણ ? હવે આગળ સાંભળ.

“ સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થયે પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે (૧૮). પૂર્વજન્મને નહિ માનનાર પશ્ચિમના અંધ અને અજ્ઞાની મનુષ્યોના આ માનવામાં જ ન આવે. પ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી પારકા ચિત્તમાં શું છે તેનું જ્ઞાન થાય છે (૧૯). પોતાના શરીરના રૂપમાં સાક્ષાત્કારપર્યંત સંયમ કરવાથી તે રૂપની ગ્રહણ-શક્તિનો પ્રતિબંધ થાય છે, તેથી અંતર્ધાન થવાય છે (૨૦). ક્ષણ આપવાને તત્પર થયેલાં તથા ક્ષણ આપવાને નહિ તત્પર થયેલાં કર્મમાં સંયમ કરવાથી મરણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે (૨૧). મૈત્રી વગેરેમાં સંયમ કરવાથી બળ મળે છે (૨૨). હાથી વગેરેના બળમાં સંયમ કરવાથી તેનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે (૨૩). પ્રવૃત્તિના આલોકના ન્યાસથી સૂક્ષ્મ ઢંકાયેલી તથા દૂર રહેલી વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે (૨૪). સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી સર્વ બુવનનું જ્ઞાન થાય છે (૨૫). ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાઓના વ્યૂહનું જ્ઞાન થાય છે (૨૬). ધ્રુવમાં સંયમ કરવાથી તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન થાય છે (૨૭). નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી શરીરરચનાનું જ્ઞાન થાય છે. (૨૮). કંઠકૂપમાં સંયમ કરવાથી બ્રૂખતરસની નિવૃત્તિ થાય છે (૨૯). કુર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી સ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે (૩૦). શિરની જ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધ-દર્શન થાય છે (૩૧). પ્રાતિભ જ્ઞાનથી અથવા પ્રતિભાશક્તિના બળથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે (૩૨). હૃદયમાં સંયમ કરવાથી ચિત્તને સાક્ષાત્કાર થાય છે (૩૩). બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ અત્યંત વિલક્ષણ છે, તેમને એક માનવાથી ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એ ભોગ પરાર્થ છે એટલે અંગબૂત છે, માટે જે કોઈને અધીન નથી, એવા પુરુષમાં

સંયમ કરવાથી પુરુષજ્ઞાન થાય છે (૩૪). પુરુષજ્ઞાનથી સર્વવિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. દિવ્ય શબ્દોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ શ્રોતાને આવે છે, ત્વચા દિવ્ય સ્પર્શ કરી શકે છે, ચક્ષુ દિવ્ય દર્શન કરી શકે છે, જીભને દિવ્ય રસનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઘ્રાણને દિવ્ય ગંધનું જ્ઞાન થાય છે (૩૫). આ સિદ્ધિઓ સમાધિમાં પ્રતિબંધ કરે છે, માત્ર વ્યુત્થાનદશામાં સિદ્ધિઓ ઉપયોગી છે (૩૬).

“એક શરીરમાં અંતઃકરણની સ્થિતિરૂપ જે બંધ તેનું કારણ સિધ્ધિ થવાથી તથા અંતઃકરણથી શરીરમાં આવવાજવાના માર્ગરૂપ જે નાડીઓ તેના યથાર્થ જ્ઞાનથી અંતઃકરણ અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે (૩૭). ઉદાનનો જય થવાથી જળ, કાદવ, કાંટા વગેરે બાધ કરતાં નથી અને ઊર્ધ્વ ગતિ થાય છે (૩૮). સમાનનો જય થવાથી શરીર પર તેજની જ્વાલાઓ નીકળે છે (૩૯). શ્રોત્ર અને આકાશનો જે આધાર અને આધેયસંબંધ તેમાં સંયમ કરવાથી દિવ્ય શ્રોત્ર થાય થાય છે (૪૦). શરીર અને આકાશનો જે વ્યાપ્યવ્યાપકસંબંધ તેમાં સંયમ કરવાથી હલકા અથવા તૂટના (૩૧) રૂપને પામે છે અને કોઈ સંયમની સિદ્ધિ પામવાથી આકાશમાં ગમન થઈ શકે છે (૪૧). ચિત્તની શરીરથી બહાર યથાર્થ સ્થિતિને મહાવિદેહા સિદ્ધિ કહે છે. એ સિદ્ધિથી બુદ્ધિસત્ત્વના પ્રકાશસ્વભાવને આવરણ કરનાર રજસ્તમનો ક્ષય થાય છે (૪૨). પૃથ્વી આદિ પંચભૂતોની સ્થૂલત્વ, સ્વરૂપત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, અન્યત્વ અને અર્થત્વરૂપ પાંચે અવસ્થાનો સંયમથી સાક્ષાત્કાર થયે એ પાંચ ભૂતોનો જય થાય છે (૪૩). તેથી અણિમા, મહિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઇશિતા, વશિતા, અને કામાવસાયિત્વ એ આઠ મહાસિદ્ધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, શરીરસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પાંચ ભૂતોના ઉજ્જ્વળતા વગેરે ધર્મોની કશી અશીર થતી નથી (૪૪). રૂપ, લાવણ્ય, બળ, વજ્રવત શરીરની દૃઢતા એ શરીરસંપત્તિ કહેવાય છે (૪૫). ઇન્દ્રિયોનાં ગ્રહણ, સ્વરૂપ, અસ્મિતા, અન્વય અને અર્થત્વ એમાં સંયમ સિદ્ધ થવાથી ઇન્દ્રિ-

યોનો જ્ય થાય છે (૪૬). ઇંદ્રિયોનો જ્ય થવાથી કાયાની મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ થાય છે, ઇંદ્રિયોની વ્યોપકતા થાય છે, અને પ્રકૃતિનો જ્ય થાય છે (૪૭). બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ એ બેના બેઠસાક્ષાત્કાર-રૂપ વિવેકબ્યાતિમાત્રમાં જ સ્થિતિ કરી રહેલા યોગીને સર્વનું નિયંતાપણું તથા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૮). એ વિવેકબ્યાતિ તથા તેની યથોક્ત સિદ્ધિમાં વૈરાગ્ય થવાથી દુઃખદોષના બીજરૂપ સમગ્ર સંસ્કાર તથા કર્મનો ચિત્તસહિત લય થયે પુરુષને કૈવલ્યની સિદ્ધિ થાય છે (૪૯). સ્વર્ગાદિ લોકના અધિકારી ઇન્દ્રાદિ દેવો બ્યારે યોગીને સ્વર્લોકમાં જવાનું નિમંત્રણ કરે, ત્યારે તે યોગીએ વિચાર કરી તે સ્વર્ગાદિ વિષયમાં પ્રીતિ તથા પોતા વિષે અભિમાન ન કરવું; કારણ કે તેમ કરવાથી અનિષ્ટરૂપ સંસારની પાછી પ્રાપ્તિ થાય છે (૫૦). બુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષની સમાન શુદ્ધિ થયે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (૫૧). ભાઈ નીતિસેન, આ બધાં સૂત્રો જ મેં કહ્યાં છે, એમાં ટાયલા કે ગાંધા જેવું કશું જ નથી. આ ઉપરથી તને સ્પષ્ટ માલુમ પડશે કે મનુષ્ય મનુષ્ય મટી દેવ થઈ શકે છે. આપણા ધર્મનું જેને સહજ પણ ભાન હોય તે વિષયોના ઉપભોગમાં આયુષ્યનો વ્યય કરવાનો વિચાર કોઈ દિવસ કરશે નહિ. તું તો વિષયોને દૂર રાખવા અને સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ દુઃખ સમજે છે, એ મોટી ભૂલ છે. મનુષ્યનો આત્મા બહારના જ્ઞાનથી જ્ઞાનવાન કે બહારના આનંદથી આનંદિત થતો નથી. આ ત્વચા, માંસ, ઇંદ્રિયો, મન, શરીર એ ઉપભોગનાં સાધન છે એમ સમજવું એ મોટી ભૂલ છે, ઊલટું એ બધાં તો સ્વભાવાવિક જ્ઞાન અને આનંદની આડે આવનાર છે.”

“ભાઈ પુરુષોત્તમ,” નીતિસેન બોલ્યો, “તેં જે પાતંજલ યોગદર્શનનાં સૂત્ર કહ્યાં તે પ્રમાણે જો બે પગના મનુષ્યથી થઈ શકતું હોય તો ક્યારનું બે આ પૃથ્વી પર સ્વર્ગસુખ આવીને ઊભું હોય ! એ સૂત્રોમાં લખેલું જો સહસ્રાંશે પણ ખરું પડે તો બે બાણું છે.

પણ મને તો અતિશયોક્તિ સિવાય બીજું કંઈ લાગતું નથી. એ મનાય તેમ નથી.”

“પૃથ્વી ગોળ છે એ મનાય તેમ છે ? પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે અને સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો નથી, એ કેમ માનો છો ? તારા એ મોટા મોટા સૂર્ય છે એ કેમ ?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“એ તો સાબિત ફરી શકાય તેમ છે.” નીતિસેને હસતાં હસતાં કહ્યું, “એમાં બાબાવાક્યં પ્રમાણું નથી. સહજ અક્કલનો ઉપયોગ કરવાથી એ તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે.”

“તો આમાં અક્કલનો જ ઉપયોગ કરવાનો છે,” પુરુષોત્તમ બોલ્યો, “જેઓ અક્કલનો ઉપયોગ કરવાને બદલે સમીપ દેખાતા વિષયોથી અંબાઈબળય છે, તેઓ કોઈ દિવસ સમજશે નહિ. અરે ! સમજ્યા પછી પણ વિષયની જાળમાંથી છૂટવું કુદ્દર્શ છે. મોટે જ હું ફરીફરીને કહું છું કે દુનિયાનાં મનુષ્યો મૂર્ખ છે. આપણા લોકો કેવા ધિક્કારવા યોગ્ય છે કે ધર્મના મુખ્ય ગ્રંથો શીખવવાની શાળાઓ કાઢતા નથી. જો તેં ફક્ત ધર્મના મૂળાક્ષર પણ જાણ્યા હોત તો કીડાની માફક વિષયોમાં આનંદ માનવાનો વિચાર તને આવત જ નહિ. વિચાર કર કે જ્યારે તારી પોતાની સ્થિતિનું તને જ્ઞાન નથી ત્યારે બીજાનું તું શું હિત કરી શકશે ? તારી ઇચ્છાઓ ગમે તેટલી સારી હોય તેથી શું થયું ? વળી તું તો આ સિદ્ધિઓને બહુ ઉત્તમ અને અશક્ય સમજે છે, પણ ઉપરના સૂત્ર છત્રીસમાં કહ્યા પ્રમાણે એ સિદ્ધિઓ તો સમાધિમાં પ્રતિબંધક હોઈ અગ્રાહ્ય છે. શ્રીભાગવતના એકાદશ સ્કંધના સોળમા અધ્યાયમાં પણ ઉદ્ધવજીને ભગવાન કહે છે કે સિદ્ધિઓ અરાઢ પ્રકારની છે. આઠ ભગવાનની મુખ્યતાથી મળતી અને દશ સત્ત્વાદિ ગુણોના વધવાથી મળતી. વળી ત્રિકાલસત્ત્વ, અદ્વંદ, પરચિત્તને જાણવાપણું; અગ્નિ, સૂર્ય, જળ ઝેરમાં નિર્વિકાર રહેવું, કોઈથી પરાભવ ન પામવું વગેરે પાંચ હલકી સિદ્ધિઓ ત્યાં

પણ ગણાવી છે. વળી, કહ્યું છે કે આ જગતમાં જન્મ, ઔપધિ તથા મંત્રાથી જેટલી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ ભગવાનમાં ચિત્ત લગાડવાથી મળે છે, પણ ‘સિદ્ધિઓમાં ચિત્ત ન લગાડતાં ભગવાનમાં જ ચિત્ત પરોવવું’ એમ સ્પષ્ટ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. માટે હિત શું અને અહિત શું? તે જ તને ખબર નથી, તો ત્યાં સુધી ચક્ષુ ખૂલ્યાં નથી ત્યાં સુધી આંધળાની ટોળીના સરદાર થઈ તેમને ખાડામાં નાખવા સિવાય બીજું કંઈ તું કરી શકવાનો નથી. **પ્રથમ તારું શ્રેય કર, પછી તું બીજનું શ્રેય કરવાને લાયક થઈશ.** જેનું ચિત્ત સ્વસ્થ નથી એવો ગાંડો આદમી બીજનું શું કલ્યાણ કરશે?”

“ભાઈ પુરુષોત્તમ, તું બહુ ઉઠાંછળો છે,” શાંતિલાલશે કહ્યું, “તારે આવા શબ્દો મોટા—”

“શાખાશ, પુરુષોત્તમ, શાખાશ,” એમ બોલી ગોવિંદભટ્ટ શેઠજીને કહેવા લાગ્યા: “પુરુષોત્તમ નિષ્કપટી છે. શુદ્ધ વિચારના અસ્ખલિત* ઉચ્ચારના આવેશમાં મોટાનાનાનો વિવેક ન થાય તો તે ક્ષંતવ્ય છે. આજકાલ લોકોનું કલ્યાણ કરવાનું શીખવવાને બહુ લોક નીકળે છે, જાણે બધું જ્ઞાન તો પોતાનામાં જ આવી ગયું હોય ને શું! ખરું કલ્યાણ શું અને તે કેમ થાય તેની તેમને સહેજ પણ સમજણ હોતી નથી. દ્રવ્ય, અન્ન વગેરે જુદાં જુદાં દાન આપવામાં ‘હું લોકોનું’ કલ્યાણ કરું છું’ એમ તેઓ સમજે છે, અને જાણ્યેઅજાણ્યે મનમાં મગર થાય છે. હવે આપ શાસ્ત્રની આજ્ઞા જ્ઞેશે તો જીવને ‘અપરિગ્રહ’ની વારંવાર શિખામણ આપવામાં આવી છે. યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે ‘અપરિગ્રહ’ પાળનાર જ્ઞાનમાર્ગની રીતે ‘અલિપ્ત’ થઈ શકે છે અને ભક્તિમાર્ગમાં તે જ જીવ સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કરી ‘વિરક્ત’ થઈ જાય છે. તો દ્રવ્ય, અન્ન વગેરે લૌકિક સર્વસ્વ આપી દેવું એ તો પોતાનું કલ્યાણ કરવા માટે છે, નહિ કે પારકાના ભલા માટે. સર્વનું ભલું કરનાર સમર્થ ભગ-

વાન સર્વના હૃદયમાં સદૈવ બિરાજે છે, તો અલ્પ જીવ બીજાનું શું ભલું કરવાનો હોતો ? જીવ તો નિમિત્ત માત્ર છે, ભગવાનનું રમકડું છે, સ્મૃતિ ને જ્ઞાનનું ઢાંકણું એ સર્વ પ્રભુ જ કરે છે, એ ગીતામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. એમ ન સમજનાર જીવ પારકાનું કલ્યાણ કરવા જતાં મગર ખની તામસ થાય છે અને અહંકારી બની આત્મઘાત કરે છે. શાસ્ત્રમાં તો પોતે જ સુધરી કૃતકૃત્ય થવા પ્રથમ આજ્ઞા છે. પણ આજ્ઞાકાક્ષના અજ્ઞાની અને ક્ષુદ્ર જીવ પારકાનું કલ્યાણ કરવા પોતાની યોગ્યતા સમજવા લાગ્યા છે એ ધૃષ્ટતા નહિ તો શું ? પ્રભુએ પોતામાંથી સૃજેલી સૃષ્ટિમાં શું અપૂર્ણું છે કે તે પૂર્ણ કરવાને અલ્પ જીવ કંઈ પણ કરી શકે ?”

“શાસ્ત્રીજી, ત્યારે તો કોઈએ પણ ધર્મોદા દવાખાનાં, ફૂવા, વાવ, તળાવ, કન્યાશાળાઓ, મુસાફરખાનાં વગેરેમાં ફોકટ દ્રવ્યનો વ્યય કરવાની જરૂર નથી, કેમકે આપના કહેવા પ્રમાણે ઈશ્વરે સર્જેલી સૃષ્ટિમાં કંઈ પણ ખામી ન હોય,” નીતિસેને કહ્યું.

“નહિ જ,” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું, “જે તું એમ માનતો હોય કે ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિ અપૂર્ણ સર્જેલી છે અને તેમાં સુધારો કરી શકે એવો તું સમર્થ છે, તો તારાં દવાખાનાં કે ધર્મશાળાઓથી તું તારું અથવા લોકનું—કોઈનું કલ્યાણ કરી શકીશ નહિ. પણ જે તું એમ અંતઃકરણથી માનતો હોઈશ કે એમ કરવામાં તારા પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ જ તું ગ્રહણ કરે છે, તો તારું તેમજ અન્યનું હિત થવાનો સંભવ છે. ઈશ્વરે કર્તુ, અકર્તુ અને અન્યથાકર્તુ સમર્થ છે. તેણે તો સર્વ ભૂતમાત્રને માટે ઔષધિ વનેવનમાં ભરી મૂકી છે. મીઠા તથા ખારા પાણીનાં તળાવો અને સમુદ્રો ભરેલાં છે, સર્વત્ર અખંડ જ્ઞાન ભરેલું છે અને ગોળ ધુમ્મટવાળું, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓથી સુશોભિત વિશાળ મુસાફરખાનું મુસાફરોને માટે તૈયાર કરેલું છે. તેની જ ઇચ્છા-માત્રથી દવાખાનાં, ફૂવા, વાવ, કન્યાશાળા, મુસાફરખાનાં વગેરે બંધા-

વવાની પ્રેરણા જીવને થાય છે. તેા નિમિત્તમાત્ર થયેલો જીવ ‘હું કરું છું’ એમ માને એ મૂર્ખાઇ જ છે. એ અહંકારથી એનો જરૂર વિનાશ થાય છે. વસ્તુતઃ પ્રભુ જ સર્વ કરે કરાવે છે. **કર્તા કારયિતા હરિઃ**.”

“કોઇ લાખ એ લાખ રૂપિયા ધર્માદામાં આપે અને પોતાનું નામ અમર રાખવા કહે એટલે તેનો વિનાશ થાય ! એ અહંકારમાં એવું પાપ હોય એમ હું માનતો નથી,” નીતિસેને કહ્યું, “એટલા અહંકારથી તો મનુષ્યો કાંઈ પણ સત્કર્મ કરવા પ્રેરાય છે, નહિ તો પછી કોઈ પણ મોટી રકમ કંઈ પણ કાર્યમાં શું કરવા ખરચે ?”

“હજી તું ન સમજ્યો,” પુરુષોત્તમે કહ્યું: “શાસ્ત્રીજી કહે છે કે મનુષ્ય પોતાની સાથે કંઈ લાવતો નથી. જે છે તે સર્વ ઈશ્વરદત્ત છે, તેા ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિથી ઈશ્વરેચ્છાથી મળેલું દ્રવ્ય મનુષ્યના આપનું નથી. તે સદુપયોગમાં લે છે, તેમાં તે માત્ર ઈશ્વરાજ્ઞા પાળે છે. કોઈના ઉપર કંઈ ઉપકાર કરતો નથી. માત્ર એ સત્કર્મથી પોતે પવિત્ર થાય છે એટલો એનો સ્વાર્થ સધાય છે. પણ જે તેમાં અહંકાર કરે તેા લિપ્ત થઈ સંસારજાળમાં વીંટળાય છે અને છૂટવાનો આરો આવતો નથી. ‘હું કરું, હું કરું, એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર ન્યમ શ્વાન તાણે’ એમ ભક્ત નૃસિંહ મહેતા સ્પષ્ટ કહે છે. લોકોનું હિતઅહિત તેા ઈશ્વરેચ્છાથી થવાનું થયા જ કરે છે; કેમકે સર્વનો નિયંત્રા જોષ્ટી વસ્તુ યોગ્ય સમયે યોગ્ય જનને આપે છે જ.”

“શાખાશ, પુરુષોત્તમ, ખરોખર છે. ભાઈ નીતિસેન, પુરુષોત્તમનું કહેવું સત્ય છે.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા, “પણ તારી બુદ્ધિને રચતું નહિ હોય, કેમકે અહંકારરૂપી અજ્ઞાનમાં લગભગ સર્વ મનુષ્ય દૂળેલાં છે. અલગત, સ્વાર્થનો જ વિચાર કરનાર મનુષ્ય કરતાં પારકાની દાઝ જાણનાર બહુ સારો, અને તેથી જ આપણે ઉદાર મનુષ્યને દ્રવ્ય વગેરે ધર્માદામાં આપતા જોષ્ટ્યે છીએ ત્યારે તેની પ્રશંસા કરીએ છીએ. એવા મનુષ્યો દૈવી જીવ છે, અને મારી ખાતરી છે કે એવા

દેવી જીવોમાં તું અગ્રગણ્ય છે. કોઈનું પણ હિત કરવામાં તું પાછો હોઈ નહિ એમ હું સારી રીતે સમજું છું અને એ રીતે ચાલ્યા જવાથી જ લાભ છે. એવાં સત્કર્મો કરવાથી શુદ્ધિ પર જે કંઈ સંસારનાં આવરણ હોય તે નીકળી જઈ મન શુદ્ધ થાય છે. અહંકાર નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જ આપણે કોણ અને ક્યાં આવ્યા છીએ તેનું ભાન થાય છે, ત્યારે જ આ સંસાર અંતઃકરણથી તજાય છે અને કૃતકૃત્ય થવાય છે. શાંતિલાક્ષણિક, આપના પુરુષોત્તમની શુદ્ધિ બહુ તીવ્ર છે.”

“શાસ્ત્રીજી, આપે એને યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો તે એની સાહસિક વૃત્તિ જોતાં ભયપ્રદ લાગે છે. જુવાનીમાં યોગનો નાદ લાગશે તો પછી ખાળ્યો રહેશે નહિ.” શાંતિલાક્ષણિક બોલ્યા.

“તેની તમારે સહજ પણ દ્વિકર કરવી નહિ. પાઠશાળામાં ભણેલા ઐન્દ્રિયોએટોને ધર્મનું જ્ઞાન બહુ થોડું હોય છે. જે હેતુથી એમને ભણાવવામાં આવે છે તે એ જ કે એમની શુદ્ધિ ખીલવવી અને તે બધું અંશે પાર પડે છે.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા, “પણ જેટલાં વર્ષ એમને અભ્યાસમાં ગાળવાં પડે છે અને જેટલો દ્રવ્યનો વ્યય કરવો પડે છે તે જોતાં કોઈ પણ શાસ્ત્રનું પૂર્ણ કે સારું જ્ઞાન આપવામાં આવતું નથી, અને એ ઐન્દ્રિયોએટો આગળ ખાનગી અભ્યાસ કરશે એમ માની લેવામાં આવે છે, તથાપિ બહુ જ થોડા આગળ અભ્યાસ જરૂરી રાખે છે. મોટો ભાગ અંતે સંસારમાં ભળી જઈ અભણની માફક જ પોતાનું આયુષ્ય ગાળે છે, પણ મને સર્વસ્વ આવડે છે એવો અહંકાર મનમાં ભરાઈ રહે છે. અંગ્રેજી વિદ્યાના જેવી કોઈ આપણી પ્રાચીન વિદ્યા જ નથી એવું પણ સાથે સાથે ઘણા માની લે છે. તેમને શીખવવામાં પણ આવે છે કે પડેલાંના કરતાં દુનિયા જ્ઞાન, કળાકૌશલ્ય વગેરે સર્વે ખામતમાં આગળ વધી છે, અને આગળ સત્ યુગ, ત્રંતા, દ્વાપર વગેરે થઈ ગયા એમ કહેવાય છે, તેનો ટાઢા પહોરનાં ગરખાં છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે પોતાના વડીલ તથા

પૂર્વજે 'તરફ જોઈએ તેવી માનની દૃષ્ટિ એ લોકોની હોતી નથી. ક્યાંથી હોય? પ્રથમ વાંદરા, પછી જંગલી મનુષ્ય, અને હાલના સુધરેલા સર્વોત્તમ—તેમાં પોતે પાઠશાળામાંથી બી. એ. અને એમ. એ. વગેરેનાં સર્ટિફિકેટ લઈ બહાર પડેલા સર્વમાન્ય ગ્રેજ્યુએટ ! એટલે પૂછવું શું? આ સર્વેનો વિચાર કરી, પુરુષોત્તમની જિજ્ઞાસાને ઠેળવી યોગદર્શનનો અભ્યાસ કરાવવો ઠીક લાગ્યો. એ વિદ્યાર્થી ભણનારને પોતાના અજ્ઞાન તથા અધમતાનું જ્ઞાન તરત જ થયા વગર રહે નહિ. એ વિદ્યાર્થીમાં નહિ ટાયલાં કે નહિ ગાંધાં. સ્પષ્ટ વાત કે આ સાધન કરો અને આ ફળ જીવો. યોગની અદ્ભુત શક્તિઓ નહિ માનનારને એ જ જવાબ કે અનુભવથી ખાતરી કરો. ન્યારે એક પણ ક્રિયા કરવા જાય અને પોતાનું અજ્ઞાન જીવે, અયોગ્યતા અનુભવે, ત્યારે મદાંધ મનુષ્યો ઠેકાણે આવે, ત્યારે જ ઋષિમુનિઓને માટે માન ઉત્પન્ન થાય અને ત્યારે જ એ લોકોને આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધા થાય. યોગશાસ્ત્ર, જ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ભક્તિશાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લીધે જીવ પોતાનું સ્વરૂપ અને શક્તિઓ ભૂલી ગયો છે અને સંસારને જ મુખ્ય માની બેઠો છે. વળી તે ધર્મમાં શ્રદ્ધા બોધેલો છે અને અજ્ઞાનના ગાઢ અંધકારમાં ગોથાં ખાતાં છતાં પોતાને ડાહ્યો અને જાતી હોવાનું મિથ્યા અભિમાન રાખે છે. યોગ તો એક પગથિયું છે. પુરુષોત્તમને મેં સર્વ માર્ગોનું સાધારણ જ્ઞાન આપ્યું છે અને પુષ્ટિમાર્ગ તો એને એટલો શ્રેષ્ઠ લાગ્યો છે કે બીજું કંઈ હવે એને સ્વયં જ નથી."

"ગાગીઆ, લોકોએ કન્યાશાળાઓ ન કાઢવી?" કુસુમે પૂછ્યું.

"બહેન," ગાગીએ કહ્યું, "એમણે એમ કહ્યું કે દવાખાનાં, કન્યાશાળા વગેરે માટે આપણે જે દ્રવ્ય આપીએ છીએ તે તો પ્રભુનું છે, આપણું નથી; માટે—"

"હા જ તો, બાલ્યે પ્રભુનું. આપણે જે પ્રભુનાં, તો તેમણે આપેલું દ્રવ્ય તો તેમનું જ કહેવાય તેમાં નવાઈ શી?" કુસુમ બોલી.

“ માટે દ્રવ્ય આપતી વખતે ગર્વ કે અહંકાર ન રાખવા. જો રાખીએ તો ધ્વિર રહે. ” ગાગીએ કહ્યું.

“ હા જ તો, આપણે શા માટે અહંકાર કરીએ ? તેનું ધાયું તે કરે અને તેની મરજીમાં આવે તેમ દોરવે, તેમાં આપણે શું કરવા માયું મારીએ ? તે પૈસા આપણને આપે ત્યારે આપણે કોઈને આપીએ કેની ? ” કુસુમ બોલી.

“ ખરી વાત. ” ગાગી બોલ્યાં.

“ ગાગીઆ, એમ હોય તો પછી મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ જ ક્યાં રહ્યું ? સારાંનરસાં કર્મોની જોખમદારી કોના પર ? તે પણ કરાવનાર તમારા પ્રભુ જ માનવા પડશે. ” નીતિસેન બોલ્યો.

નીતિસેન સામે ડોળા કાઢીને કુસુમ બોલી : “ હા, હા, બધું કરતાકારવતા પ્રભુ, તેની મરજી હોય તેમ કરે, તેમાં આપણે શું ? ”

નીતિસેને મુખ મલકાવી, કુસુમને હાથ પકડીને ખેંચી, અને બોળામાં સુવડાવી લીધી, અને બંને હાથથી દાબીને હસતાંહસતાં કહ્યું : “ બહેન, એમ ન ચાલે. આપણે શું ? તે ભોગવવું આપણને પડે છે. સારાંનરસું કરતાકારવતા તારા પ્રભુ, અને ભોગવનાર બિચારા નિરાધાર મનુષ્ય, એમ હોય ? ”

“ તે તેની મરજી, તેમ થાય તો તેમ. ” ગુસ્સાથી કુસુમ બોલી.

“ બહેન, ત્યારે તો તારા પ્રભુ અન્યાયી કહેવાય, કે સારાંનરસાં કામ કરેકરાવે પોતે, અને ભોગવાવે બીજા પાસે, ” નીતિસેન બોલ્યો.

કુસુમ ગૂંચવાડામાં પડી, તેના બોળામાંથી જીડી ગઈ, અને તેના સામું જોઈ બોલી જીડી : “ તમે તો નાસ્તિક છો. ” તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તે ગાગીની પાસે દોડી ગઈ, અને રડતે મોંએ કહ્યું : “ ગાગીઆ, હું મોટાભાઈની સાથે નહિ બોલું, પ્રભુને ગાળો દે છે. ”

ગાગીએ કુસુમને છાતીસરસી ચાંપી. તેને ડૂસકાં આવતાં હતાં, તેથી વાંસા પર હાથ ફેરવી થાપડી અને સર્વે થોડો વખત મૌન રહ્યાં.

કુસુમ શાંત પડતાં ગાગીએ નીતિસેન તરફ જોઈ કહ્યું: “ભાઈ નીતિસેન, તારી ભૂલ છે. આ કુસુમનું કુમળું ધડકતું હૃદય જેની બેધડક સાક્ષી પૂરે છે તે જ સત્ય છે. તું તારી અહંબુદ્ધિ કાઢી નાખશે અને પ્રભુને શરણે જઈ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલશે, તો માથા પર વહોરેલો સર્વે ભાર હલકો થઈ જઈ સુખી થશે, પ્રભુનું દાસ્ય પ્રાપ્ત કરી નિર્ભય થશે, અને તેનું અંશત્વ અને સાખ્ય અનુભવી સર્વદા આનંદમગ્ન રહેશે.”

પુરુષોત્તમ બોલ્યો: “અભણ બાળક પણ વિશુદ્ધ અને સંસ્કારી અંતઃકરણ જે સત્ય સ્વભાવથી સમજે છે, તે સત્ય હજારો પોથી ઉચલાવેથી પંડિત બનેલા વિકારી હૃદયને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. નીતિસેન, તું કહે છે કે ભોગવવું આપણે પડે છે. પણ તે ‘આપણે’ કોણ છે તેનો વિચાર કર્યો? એ તારા અહંકાર સિવાય બીજું કશું નથી. ‘પરમેશ્વર સર્વવ્યાપક છે,’ એવું જે આપણે નાનપણથી શીખ્યા છીએ તે પણ ખરાખર સમજશે તો તારી ભૂલ ભાંગશે. સર્વ રથજે સર્વ અણુમાં વ્યાપક પ્રભુ ક્યાં નથી? સર્વ મનુષ્યના, સર્વ પદાર્થના, અખિલ બ્રહ્માંડના સર્વ અણુમાં તે વ્યાપક છે, તો પછી એવું શું બાકી રહ્યું કે જેને તું ‘આપણે’ કહીને પ્રભુથી ભિન્ન સંબોધન આપી શકે? કંઈ જ નહિ. માટે જેમ કર્તાકારવતા પ્રભુ છે, તેમ ભોક્તા પણ પ્રભુ છે એમ સમજ. આપણે નથી, કેમકે ‘આપણે’ એવું પ્રભુથી ભિન્ન કંઈ રહ્યું જ નહિ, માટે તારો કહેલો દોષ આવી શકતો નથી.”

ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા: “હે સૌમ્ય! પ્રથમ પ્રભુ જ હતા. એમના સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું. ૨એમને રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. એકલા

૧. સદેવ સૌમ્ય इदमग्र आसीत् ॥ छांदोग्य.

૨. स एकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । सह यतावानास । बृहदारण्यक, ૧-૪-૩.

રમાય નહિ, માટે જેમ ૧કરોળિયો પોતાના શરીરમાંથી જાળું કાઢે અને પાછું પોતાની ઇચ્છાથી સંકેલી લે છે, તેમ પ્રભુએ પોત ઇચ્છાથી પોતામાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી; પોતે જ પોતાની ઇચ્છાનુસાર સૃષ્ટિ ચલાવે છે, અને ઇચ્છા થશે ત્યારે પોતામાં સંકેલી લેશે. ૨: સર્વ સૃષ્ટિ આ પ્રમાણે અલ્લ છે, અલ્લમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, અલ્લ રહી છે અને અલ્લમાં લીન થઈ જશે. માટે આ સૃષ્ટિમાંનો કોઈ પણ ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન—કોઈ પણ કાળે, અલ્લથી ભિન્ન વિલક્ષણ નથી. અલ્લનું એ અવિકારી પરિણામ છે. સોનાનું ઘડીઘર કડું બનાવ્યું માટે તે સોનું મટી ગયું? અલ્લ અલ્લના એક અંશમાં જગત રચ્યું તે જગત કંઈ અલ્લ મટી ગયું? નહિ જ. કડું વસ્તુ સોનું છે, તેમ જગત વસ્તુતઃ અલ્લ જ છે. મનુષ્ય^૩ પ્રભુનો અંશ અને તે જીવલોકમાં જીવ થઈ રહેલો છે. ઇશ્વર^૪ સર્વ પ્રાણીના હૃદય માં ઝિરાજે છે અને સર્વ પ્રાણીને પોતાની શક્તિથી (જાણે) ૫ પર ચઢાવી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બ્રમણ કરાવે છે. કપૂય (નહાર આચરણ કરનાર અને રમણીય આચરણ કરનાર જીવો પ્રભુમાંથી વ્યુચ્ચરણ પામે છે. પ્રભુ^૫ જેની ઉચ્ચ ગતિ કરવા માગે છે તેની ૫ સારાં કર્મ કરાવે છે, અને જેની અધોગતિ કરવા માગે છે તે

૧. યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ ॥ મુણ્ડક. ૧.

૨. સર્વં સ્વલ્વિદં બ્રહ્મ તજ્જલોત્ત ॥ છાંદોગ્ય ૩-૧૪-

૩. મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ॥ ગીતા

૪. ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદેશેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

આમયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ગીતા

૫. एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेऽ

उज्जिनीषत्येष उ एवासाधु कर्म कारयाति

यमेभ्यો लोकेभ्योऽघो निनीषति ॥

પાસે નહારાં કર્મો કરાવે છે. મનુષ્યે પોતાના સર્વ ધર્મોને છોડી ઈ એ પ્રભુની ઇચ્છાને વશ થઈ તેને શરણુ જવું, અને સર્વ પાપ-માંથી તે પ્રભુ મનુષ્યનો મોક્ષ કરશે જ એ નિઃસંશય છે, કારણ કે એવી પ્રભુની પ્રતિજ્ઞા છે.”

“શાસ્ત્રીજી, પ્રભુ મારી પાસે નહારાં કર્મ કરાવે, કાઠની હિંસા કરાવે, તો મને પાપ નહિ લાગે?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“અરે બહાવરા, પ્રભુ તારી પાસે નહારાં કર્મો શું કરવા કરાવે? તે દીનદયાળુ છે, નિરાધારનો આધાર છે, અખિત્ર બ્રહ્માંડનો પાલક, પોપક અને રક્ષક છે, તે તારું બહુ જ કરશે, એમ દઢ વિશ્વાસ રાખ. પ્રભુપ્રતિજ્ઞા પર વિશ્વાસ રાખ. તારું માથું એને ખોળે મૂક. કર્તવ્ય સ્વયમેવ કરશે. પ્રભુ સર્વસમર્થ છે, માટે નિશ્ચિત રહે.” શાંતિલાલ શેઠ બોલ્યા.

“ભાઈ, તું જો અહંવૃત્તિ નહિ રાખે, અને જો તારી બુદ્ધિ અભિમ્ન રહેશે, તો તું આ સર્વ લોકોનો નાશ કરે તો પણ તે નાશ કરવાનો દોષ તને લાગશે નહિ, અને તને કંઈ પણ બંધન થશે નહિ.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“શાસ્ત્રીજી, જો એમ જ હોય તો પછી બધું બહુ સરળ લાગે છે. આપના કહેવા પ્રમાણે આ સર્વ જગત પ્રભુ સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચલાવે છે, તેમાં આપણે સુખદુઃખ માનવાનું કારણ નથી. તે આપણને રમકડાં બનાવી ખેલે તે જોયા કરવું, અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ

૧. સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ॥

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष્યામિ મા શુચઃ ॥

ગીતા ॥ ૧૮-૬૬ ॥

૨. यस્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાઽપિ સ હમ્ભલોકાન્ન હન્તિ ન નિબધ્યતે ॥

ગીતા ॥ ૧૮-૧૭ ॥

થાય છે એમ સમજવું.” નીતિસેન બોલ્યો.

“હા, એમ જ. તેના બેલમાં સર્વાંશે તેના કહ્યા પ્રમાણે—તેની પ્રેરણા પ્રમાણે કરવું એ જ આપણું—કર્તવ્ય.” આમ ગોવિંદભટ્ટે કહીને આગળ ચલાવ્યું: “તે આપણું—આખા જગતનું—અખિલ વિશ્વનું ચાહે તે કરે, તેની વિરુદ્ધ આપણી અહંતા આણી વચ્ચે પડવું નહિ. તે આપણામાં, સર્વ જગતમાં, અખિલ બ્રહ્માંડમાં, રવેચ્છાથી રમણ કરે, તે સર્વ લીલા જોઈ, વિચારી, સમજી, તેનાં ગુણગાન કરવાં, એ આપણને કર્તવ્યપરાયણ થવાથી મળતો આનંદ.”

“હાશ ! શાસ્ત્રીજી, આપનો ઉપકાર થયો. મારો સર્વ ભાર નિવૃત્ત થઈ ગયો.” નીતિસેન બોલ્યો.

“એટલેથી જ બસ ? પ્રભુ આનંદમય છે, આનંદ એ પ્રભુનું શ્રીઅંગ છે, પોતે રસનું મૂળ છે, રસ છે, માટે પ્રભુને અનુકૂળ થઈ, તેની પ્રીતિ સંપાદન કરી, જીવ જ્યારે તેના અનુગ્રહથી પુષ્ટ થઈ તેની લીલામાં ભાગ લે છે ત્યારે—” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“બસ, પુરુષોત્તમ બસ, નીતિસેન હજી હમણાં જ પાપમુક્ત થાય છે, પ્રભુના સંબંધ થવાના માર્ગ પર છે, એટલામાં એનામાં બધો આનંદ ભરી દઈશ તો અજીણ થશે.” ગોવિંદભટ્ટ વચ્ચે બોલી બિઠ્યા.

“જેવી આપની ઇચ્છા.” પુરુષોત્તમે કહ્યું, “ભાઈ નીતિસેન, શાસ્ત્રીજી, પિતાજી અને અન્ય ધર્મિષ્ઠ વડીલો સર્વદા આનંદમય અને અંતસ્તેજસ્વિની સુખમુદ્રાવાળા હોય છે, તેનું કારણ એ જ કે પોતાના, પારકા કે દુનિયાનાં સુખદુઃખની જોખમદારી તેઓને અડચણ રૂપ થતી નથી. સર્વદા આનંદમય હોવાથી તેમનું હૃદય કોમળ હોય છે, પ્રભુપરાયણ રહી, તેઓ પોતે સુખી થઈ, બીજાને સુખી કરે છે, તેમની સમીપમાં પ્રભુના વાસનો ભાસ થાય છે.”

“કુસુમ, તું મોટાભાઈની જોડે નહિ બોલે તો બાપાજી તારી જોડે નહિ બોલે, પછી ?” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

કુસુમે પિતાના શાંત હસતા મુખારવિંદ તરફ જોયું, ગાર્ગી પાસેથી તેમની તરફ દોડી ગઈ, તેમના ખોળામાં સ્થઈ ગઈ, અને હાથ તેમના ગળાની આસપાસ નાખ્યા અને ભેટી. પછી હાથ છોડી દઈ, સૂતાંસૂતાં ગોવિંદભટ્ટ તરફ જોઈ રમતમાં કહ્યું :

“ના, તમે જુદું બોલો છો. બાપાજી મારા પર કોઈ દિવસ ખીજે નહિ.”

“કોઈ દિવસ નહિ? તું તેમને ગુસ્સે કરે તો?” ગોવિંદ ભટ્ટે પૂછ્યું.

કુસુમે રમતમાં પિતાની ડોકમાંથી સુવર્ણનિહિત તુલસીમાળા કાઢી લઈ પોતાની ડોકમાં પહેરી, અને ખોળામાંથી ઊઠી જઈ તેમના વાંસા પર ચઢી બેઠી, અને કહ્યું :

“ના, તોયે નહિ.”

“તેં એમને કોઈ દિવસ ગુસ્સે થતા જોયા છે?” ગોવિંદ-ભટ્ટે પૂછ્યું.

કુસુમે પિતાના વાંસામાં મુક્કા મારતાં મારતાં કહ્યું :

“ના, એ તો ગુસ્સે થાય જ નહિ.”

“ત્યારે તું મોટાભાઈ પર કેમ ગુસ્સે થઈ?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“તે લો વળી, હું તો નાની છું! નાનાથી તો ગુસ્સે થવાય. (પુરુષોત્તમની તરફ જોઈને) જુઓને નાનાભાઈ પણ ગુસ્સે થાય છે કે નહિ? મોટાં થઈએ એટલે ડાહ્યાં થઈએ.” કુસુમ બોલી.

“ત્યારે તું મોટી થાય ત્યારે તો કોઈના પર ગુસ્સે નહિ થાયને?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“ના—આ—આ—આ, ગાર્ગીજીને ન ગમે,” કુસુમે ગાર્ગીની તરફ જોઈને કહ્યું.

રાત્રી પુષ્કળ વીતી ગઈ હતી, એટલે સૌ આમ આનંદમાં જયશ્રીકૃષ્ણ કરી છૂટાં પડી પોતપોતાને ઘેર ગયાં, અને નિદ્રાવશ થયાં.

૩ : અહંભાવના નાશથી શાંતિ, પ્રભુનું સર્વભોક્તૃત્વ

નીતિસેન ઘણો જ પરગજુ, સ્વદેશાભિમાની અને દયાળુ હતો. આર્યાવર્તનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વાંચી સ્વદેશાભિમાનનો જુસ્સો એને બહુ ચઢ્યો હતો. આડત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા, અત્યંત પ્રાચીન કાળથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થને સંપૂર્ણ રીતે સાધનાર મનુષ્યોથી વસાયલા, જાહોજલાલી તથા કીર્તિથી દેદીપ્યમાન, પ્રાચીન વિદ્યાને અઘ્ધાપિ સાચવી રાખનાર, પોતાના આર્યદેશની હાલની નિર્માલ્ય અને પરતંત્ર સ્થિતિ જોઈને તે મનમાં ને મનમાં બળી જતો. હજારો વણકરો, રંગારાઓ, નકશીકામ કરનારા વગેરે જેઓ પ્રાચીન સમયમાં ઘરમાં કુટુંબભેગાં જેસી નિરાંતે ધંધો કરતા હતા, તેમાંના ઘણાકને જુદા જુદા પ્રકારની નોકરી કરતા, ઘણાકને સવારના છ વાગ્યાથી રાતના સાત વાગ્યા સુધી મિલોની મલિન હવામાં બંદીખાનામાં ગોંધાયલા ચોરોની માફક મજૂરી કરતા, અને ઘણાકને ભૂખે મરતા જોઈ એનું હૃદય ચચણી જતું, અને તેથી નાનપણથી જ પોતાના ગરીબ સહાધ્યાયાઓને સહાય કરવામાં પોતાના ખિસ્સાખરચ ઉપરાંત મોટી રકમો તે વાપરતો. માધવબાગ, મહાલક્ષ્મી, વાલુકેશ્વર વગેરે ધર્મનાં સ્થાનો ઉપર હજારો ભૂખે મરતાં દર્દીઓને જોઈ એનાં નેત્રોમાંથી આંસુ સરતાં, અને પિતાને કહી વર્ષમાં બે વાર એવાં સર્વ ગરીબોને તેણે ભોજન અપાવવાની ગોઠવણ કરી હતી. તે છતાં એનું કેમળ હૃદય પોતાની આસપાસ દરિદ્રતા અને દર્દ જોઈ ખિન્ન થતું, અને એને કાંઈ દિવસ નિરાંતે જીંધ આવતી નહિ.

“હે મારા દેશ, હે મારા અંધુઓ, હું તમારે માટે શું કરું?”

એમ એ ઊંઘમાં પણ ખોલી બેઠો. અને ઉપાય ન સૂઝતાં આવી સ્થિતિનું કારણ શોધવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો, અને જો કે પોતે ધનાઢ્યનો પુત્ર હતો, અને ઠાઠ પણ અપલક્ષણ પોતામાં ન હતું, એટલું જ નહિ પણ સદાચારી મનુષ્યો પણ જેના સદ્ગુણથી પ્રસન્ન થઈ માન આપતા, તે નીતિસેન શરીરે એકવડો તથા દુઃખી હતો, અને વયે મોટો છતાં પુરુષોત્તમથી ઢંકાઈ જતો.

પણ આજે રાત્રે નીતિસેન નિરાંતે ઊંઘ્યો, તેનું કારણ એ જ કે એના મસ્તક પરનો સઘળો ભાર ગોવિંદભદ્રજીના મધુર શબ્દોથી ઊતરી ગયો.

“ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં ખિરાજે છે અને સર્વ પ્રાણીને પોતાની શક્તિથી જાણે યંત્ર પર ચઢાવી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભ્રમણ કરાવે છે.”

એ વાક્ય સાંભળી ઘણો વખત થયાં શોધતાં હાથ ન લાગેલી કૂંચી એકાએક પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ એને લાગ્યું. એ વાક્ય એના હૃદયમાં છેક ઊંડું ઊતરી ગયું.

“કપૂચ* આચરણ કરનાર અને રમણીય આચરણ કરનાર જીવો પ્રભુમાંથી જ વ્યુચરણ પામે છે.”

એ શ્રુતિ સાંભળી મનને શાંતિ થઈ.

“મનુષ્યે પોતાના સર્વ ધર્મોને છોડી દઈ એ પ્રભુની ઇચ્છાને વશ થઈ જવું.”

એ વાક્ય સાંભળતાં તેને ઘણા જૂના દર્દનો ઉપાય મળી આવ્યો હોય એવો અનુભવ થયો, અને—

* સર્વં યદ્વ આત્માનો કપૂચરણ રમણીયચરણાય :

અણ્ણભાષ્ય ૨. ૩. ૪૩. છાંદોગ્ય પૃ. ૧૦૭

“ સર્વ પાપમાંથી તે પ્રભુ મનુષ્યનો મોક્ષ કરશે એ નિઃ-
સંશય છે એમ પ્રભુપ્રતિજ્ઞા છે. ”

એ છેલ્લું વાક્ય સાંભળી એના સર્વ સંશય મટી ગયા, તેથી
એને ટાઢક વળી. છેવટે પોતાનો અહંભાવ નષ્ટ થતાં સર્વભાવથી
પ્રભુને શરણુ જતાં કંઈ પણ રીતે અધોગતિ તો નહિ જ થાય એમ
સહજ શંકા થતાં એણે પ્રશ્ન કર્યો તેનો—

“ તું આ સર્વ લોકોનો નાશ કરે તો પણ તેનો દોષ તને
લાગશે નહિ. ”

ગોવિંદભટ્ટએ એવો ઉત્તર આપ્યો ત્યારથી જ એ સિદ્ધાંત એના
મનમાં દઢ થયો, અને જ્યારે એણે ‘હાશ’ કરીને ઉદ્દગાર કાઢ્યો
ત્યારથી જ એનું હૃદય હલકું ફૂલ જેવું થઈ મંચું. ઉપલા પ્રશ્નોના ઉત્તર
મળતા હતા તેટલામાં કંઈ કંઈ જૂની અંતરની શંકાઓ એને સ્ફુરી
આવતી, અને તે બધીનું સમાધાન આ ઉત્તરમાંથી જ એને મળી જતું.

આજના જેવી ઊંધ ધણું વર્ષ થયાં નીતિસેનને આવી ન હતી.
પ્રાતઃકાળે તે ઊઠ્યો ત્યારે દરેક વસ્તુમાં એણે નવી રમણીયતા અનુ-
ભવી. ધણું વર્ષના સમાધાન થયા વગરના પ્રશ્નોથી એનું મગજ
ખવાઈ ગયું હતું અને વૃદ્ધ તથા નબળું થઈ ગયું હતું, તે પાછું
બાળક બની આનંદના ઉછાળા મારવા લાગ્યું, અને ઊઠતાંવાર જ
આનંદની મૂર્તિ કુસુમ એને સાંભરી, અને તેની સાથે ગેલ કરવા
તે દોડી ગયો.

શાંતિલાલ શેઠનો બંગલો ચોપાટી પર દરિયાની સન્મુખ હતો,
તેની ડાબી બાજુ પર એક બેઠા ઘાટનું મકાન હતું, તેમાં ગોવિંદભટ્ટ
રહેતા હતા. એ મકાનનું નામ કૃષ્ણભુવન હતું. એની આગળ રસ્તાને
લગતો એક વાડો હતો. એ વાડામાં ફૂલનાં ફૂંડાંની હારો ગોઠવેલી હતી.
વચમાં સીસમનું ગોળ ટેબલ હતું અને આસપાસ કાળી સીસમની પાંચ
ખુરશીઓ ગોઠવેલી હતી. તેની આસપાસ વર્તુલાકારે પાંચ બાંકો મૂકેલી

હતી. ત્યારેપછી ત્રણ પગથિયાં ચઢી પ્રથમ ખંડમાં જવાનું, તેમાં ગોવિંદ ભટ્ટજીનું પુસ્તકાલય હતું એમાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિત લેખોને મોટા ભંડાર હતો. દરેક ગ્રંથ લીલા વસ્ત્રમાં વીંટી તે પર લેખલ મારી ગ્રંથનું નામ, કર્તાનું નામ, વિષય તથા નંબર સ્પષ્ટ લખેલાં હતાં. એવા હસ્તલિખિત વીશ હજાર ગ્રંથો ગોવિંદભટ્ટજી પાસે હતા, તેમાંના પંદર હજાર ઘણા જ મળવા મુશ્કેલ અને મોંઘા મૂલ્યના હતા. તેની પાછળના ખંડમાં રસોઈ થતી અને તેની પાછળ હાકારસેવાનો ખંડ હતો. તેનાં દ્વાર પાછળના નાના બાગમાં પડતાં, તેનું નામ કૃષ્ણોદ્યાન હતું. તેમાં જાંઘ, જૂંઘ, મોગરો, ગુલાબ, બકુલ વગેરે ફૂલો થતાં અને કંઈકે ફળાદિ પણ થતાં. વચ્ચેવચ્ચે લાકડાની બેઠકો કરેલી હતી, તે પર ગોવિંદભટ્ટ તથા પુરુષોત્તમ અને ગાગી કલાકોના કલાક કથાવાર્તામાં તથા ભજનકીર્તનોમાં ગાળતાં. કોઈકોઈ વાર શાંત શ્વેત રજનીમાં ભજનકીર્તન કરતાં કરતાં આનંદમાં ત્રણચાર વાગી જતા, પણ વખત જણાતો નહિ, અને સારંગી સાથે સુકંટથી ગાગી કીર્તન ગાતી અથવા પુરુષોત્તમ વાંસળી લલકારતો, ત્યારે કૃષ્ણોદ્યાન ખરેખર કૃષ્ણોદ્યાન જ થઈ રહેતું.

પ્રાતઃકાળમાં બેઠી કુસુમ ગાગી પાસે ગઇ હતી, અને બંને ઉદ્યાનમાં હાકારજીને સારુ ફૂલ ચૂંટતાં ચૂંટતાં વાતો કરતાં હતાં. નીતિસેનને કુસુમના રોજના ઠેકાણાની ખબર હતી, તેથી તે ત્યાં જઈ ઝાડને એથે રહી બંનેની વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

“આ ત્રીણાં બકુલની કેવી સુગંધ આવે છે?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ગાગીબા, એમની માળા શ્રીબાળકૃષ્ણજીને સારુ બનાવીશું?”

“હા, બહેન.” ગાગી બોલ્યાં.

“આ કેટલાં બધાં બકુલ સુકાઇ ગયાં છે! ગાગીબા, એ બિચારાંને પ્રભુના શ્રીકંઠમાં બિરાજવાનું સુખ નહિ મળે?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ નહિ જ તો, જેવી પ્રભુની ઇચ્છા.” ગાગી બોલ્યાં.

“હું એ બધાંને એકઠાં કરી પ્રભુની આગળ ધરું તો પ્રભુ ગુસ્સે તો નહિ થાય ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ના, બહેન, પ્રભુને આનંદ થશે અને ફૂલો પર તારો ઉપકાર થશે.” ગાગી બોલ્યાં.

“પણ પ્રભુએ તો તેમને સુકાવા જ દીધાં ને ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ના, બહેન, પ્રભુ તો ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુની પણ દરકાર લે છે.” ગાગી બોલ્યાં.

“હું કંઈ સમજી નહિ.” કુસુમ બોલી.

“જેને, પ્રભુ તો બધે ઠેકાણે છે કેની ?” ગાગીએ પૂછ્યું.

“હા.”

“ત્યારે અહીં પણ પ્રભુ છે જ કેની ?”

“હા જ તો આપણને દેખાય નહિ એટલું જ, આજી પ્રભુ તો સર્વત્ર છે, ને અહીં પણ છે.”

“ત્યારે જે સ્થળ પર આ સુકાયલાં બકુલ પડેલાં છે ત્યાં પ્રભુ બિરાજે છે અને એ સુકાયલાં બકુલનો પણ પોતે અંગીકાર કરેલો જ છે.” ગાગી બોલ્યાં.

“ત્યારે તો આ સારાં બકુલ મેં વીણ્યાં છે તેમનો પણ અંગીકાર થઈ ગયેલો છે, તેથી હવે માળા કરી પ્રભુને ધરાવવી તે અમથી જ.” કુસુમ બોલી.

“ના, બહેન, આ સર્વ વસ્તુ પ્રભુની છે અને પ્રભુને માટે છે, એ વાત ઘણા લોકો ભૂલી જાય છે અને પોતાને માટે તેમનો ઉપયોગ કરી પ્રભુની વસ્તુઓની એપ્રી કરે છે, પણ એથી બિલકુલ પ્રભુ તો એવા કૃપાળુ છે કે સર્વ વસ્તુ તેમની છતાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ, જે કંઈ આપણે પ્રભુને ધરીએ તે આનંદથી અંગીકાર કરે છે.” ગાગી બોલ્યાં.

“હવે સમજી. આ સર્વે વસ્તુ પ્રભુની, અને આપણે પણ પ્રભુના દાસ, એટલે તેમની વસ્તુ તેમને ધરાવી કૃતાર્થ થવું એમ જ કેની ?” કુસુમે કહ્યું.

“હા, બહેન, ખાવાપીવાની સુંદર વસ્તુઓ, પહેરવાનાં સુંદર કપડાં, સૂંઘવાની સુંદર વસ્તુઓ, જોવાની સુંદર વસ્તુઓ, સાંભળવાના સુંદર શબ્દો એ સર્વે પ્રભુનાં છે, અને પ્રભુને માટે છે; તે તેમને અર્પણ ન કરતાં, મનુષ્ય પોતે ઈશ્વરની આજ્ઞા વિના પોતાની ઇન્દ્રિયોથી દોરાઈ પોતે ચોરી કરી તેમનો ઉપભોગ કરે છે, અને નરકમાં પડે છે. આનંદમય પ્રભુનો સત્સંગ છોડી ઇન્દ્રિયોની સોખત કરી ચોરી કરે તેના બીજા શા હાલ થાય ?” ગાગી બોલ્યાં.

“અરી વાત,” કુસુમ બોલી.

“પ્રભુએ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ઇન્દ્રિયોના સંસ્પર્શવાળા* બધા ભોગો દુઃખદાયક છે, નાશવંત છે. બુદ્ધિમાન તેમાં રમણ કરતા નથી. વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી પ્રથમથી અમૃત જેવું લાગતું સુખ પરિણામે વિષ જેવું છે.” ગાગી બોલ્યાં.

“હા જ તો, કેમકે પ્રભુથી તે આપણને વિખૂટાં પાડે છે.” કુસુમ બોલી.

“ગાગીઆ” નીતિસેને કહ્યું, “તમારા સત્સંગનો લાભ મને નાનપણમાં મળ્યો હોત તો હું આટલો દુઃખી ન થાત.”

“ભાઈ, પ્રભુ સર્વ વસ્તુ ઉચિત સમયે કરે છે, માટે ગઈ વાતનો મિથ્યા ખેદ ન કરવો.” ગાગી બોલ્યાં.

* યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃસ્વયોનય एव ते ।

આદ્યંતપતઃ કૌંતેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥ ગીતા ॥ ૬।૨૨ ॥

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ગીતા ॥ ૧૮।૩૮ ॥

“ગાગીઆ, પ્રભુ આપણને દેખાતા નથી તો માળા કેને ધરાવવી ? પત્ર, પુષ્પ, ફળ જળ, કેને ધરાવવાં ?” નીતિસેને પૂછ્યું.

કુસુમને આ સવાલ ન ગમ્યો. તેણે નીતિસેનની સામું બોલ્યું, પછી ગાગી તરફ ફરીને બોલી:

“હું જઈ બધી સામગ્રી તૈયાર કરું છું, તમે જલદી આવી પહોંચો.”

એમ કહી તે ત્યાંથી નાસી ગઈ.

“ભાઈ, પ્રભુ તને દેખાતા નથી, પણ ઋષિમુનિઓએ, ભક્તોએ, પ્રભુનાં દર્શન કરી તેમના રૂપનાં ગાન કરેલાં છે, તે પરથી આપણને કંઈક સમજાણ પડે છે.” એમ કહી ગાગીએ વિશેષમાં કહ્યું:

“નૃસિંહ, જયદેવ, મીરાં, કૃષ્ણચૈતન્ય, કુંભનદાસ, સૂરદાસ, પદ્મનાભદાસ, વગેરે ઘણા ભક્તોએ પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં છે. યશોદાને તો વશ થયા છે, શ્રીગોપીજનની સાથે ખેલ્યા છે. શ્રુતિ કહે છે કે તે **પરાવર** (પ્રભુ)નાં દર્શન થવાથી હૃદયની ગાંઠ કપાઈ જાય છે, સર્વ સંશયોનો નાશ થઈ જાય છે, અને સર્વ કર્મોના ક્ષય થઈ જાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રીગુણાધિપતિ કહે છે કે ‘**શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતમાં ફળ શ્રીકૃષ્ણતું હૃદયમાંથી બહાર પ્રકટ થવું તે છે.**’ અને વલ્લભાચાર્ય પોતે કહે છે કે, ‘**ભક્તને વિરહકલેશથી દુઃખ પામતો જુએ ત્યારે સદાનંદકૃષ્ણ હૃદયમાંથી કૃપા કરી બહાર પ્રકટ થાય છે.**’

“માટે જ્યાં જેવે પ્રકારે તને ભાવ થાય, ત્યાં તેવે પ્રકારે ભાવથી તું જે ધરાવશે તે પ્રભુ જરૂર અંગીકાર કરશે જ. દરેક વસ્તુમાં પ્રભુનો વાસ છે, માટે તને જે વસ્તુ ગમે તે લે, ભાવના ઉદ્દેશને માટે તેને ગમે તે આકાર આપ, અને પ્રભુના જેટલા ગુણો તને ભાવ થાય તેટલાની તેમાં ભાવના કર, પછી શુદ્ધ ભાવથી જે અર્પણ કરવાની ઇચ્છા થાય તે અર્પણ કર. પ્રભુ પવિત્ર છે, અને આપણે પાપી

છીએ, માટે આપણી યોગ્યતા નથી, તેથી કાંઈ લાયક ગુરુ શોધ, તેમની કૃપા સંપાદન કર, તેમના દ્વારા પ્રભુને જે પ્રાર્થના કરવી હોય તે કર, અને કૃપાળુ પ્રભુ તે જરૂર અંગીકાર કરશે.”

નીતિસેનના મનમાં કંઈ કંઈ વિચાર આવ્યા, કંઈ કંઈ શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ, પણ શ્રદ્ધાળુ ગાગીની આગળ પ્રશ્ન કરવાને તેની જીભ ઊપડી નહિ. એટલામાં કુસુમે ખૂબ પાડવાથી ગાગી ઘરમાં ગઈ અને નીતિસેન એકલો પડ્યો. જે કે ઉપલી શંકાઓ પ્રસંગોપાત્ત રકુરી આવી હતી, પણ આજે એનું મન શંકાના ભારથી દબાયલું ન હતું. આજ તો એનું મન હલકું અને આનંદમગ્ન જ હતું, અને હું કુસુમની શોધમાં શા માટે ગયો, તેની એણે પોતે ચિકિત્સા કરી હોત તો એને માલૂમ પડત કે શ્રદ્ધા, સમજ અને આનંદની મૂર્તિરૂપ કુસુમથી આજે એના આનંદમગ્ન મનને સ્વાભાવિક આકર્ષણ થયું હતું. કુસુમ અને ગાગી જવાથી એ એકલો પડ્યો, અને ઘણે વર્ષે અનુભવેલા આનંદના ઉભરા ભાંગ્યાતૂટ્યા ગીતદ્વારા એ બહાર કાઢવા લાગ્યો. ગાગી અને કુસુમના સહજ સહવાસથી શ્રદ્ધાનો સ્પર્શ લાગવા માંજો, તેથી જે ગાયન એના મુખમાંથી નીકળ્યાં તે ભજનકીર્તનની દ્રુંકો જ હતી. સત્સંગ એ પારસમણિ છે અને લોહાણું સોનું સહજમાં કરી નાખે છે.

૪ : મૂર્તિપૂજા કે પ્રભુસેવા ?

એકલો પડેલો, ભજનકીર્તનની ટૂંકા ગાતો નીતિસેન આમ આનંદમાં કૃષ્ણોદ્ધાનમાં ઘણો વખત બેસી રહ્યો, પણ વહી જતો વખત એને જણાયો નહિ. અંતે ભાન આવતાં એ ચોંકી ઊઠ્યો, અને નિત્યનિયમિત કાર્યો કરવાને માટે ઘર તરફ જવા એના પગ ઊપડ્યા. કૃષ્ણોદ્ધાનમાંથી ત્રણ પગથિયાં ચઢી કૃષ્ણભવનના સેવાખંડમાં, ત્યાંથી રસોડાખંડમાં, ત્યાંથી પુસ્તકાલયમાં, અને ત્યાંથી બહાર વાડામાં જ્યાં સીસમનાં ટેબલપુરસીઓ ગોડવેલાં હતાં ત્યાં એને જવાનું હતું. ઉદ્ધાનમાંથી બે પગથિયાં ચઢી સેવાખંડમાં દષ્ટિ કરતાં દારની આગળ સામી કુસુમ એણે ઊભેલી જોઈ. વિશાળ વિશુદ્ધ, પૂર્ણ ખીલેલાં, પાર ન પમાય એટલા ભાવોથી ભરેલાં, કોમળ જુદી જ દૂરની ઉચ્ચ સૃષ્ટિનું ભાન કરાવતાં, પ્રેમમય નેત્રોથી અલંકૃત, નાનું સરખું છતાં અર્થવિશાળ, પુષ્કળ લાલીથી ભરેલું, આનંદથી મલકાતું, કુસુમનું કોમળ, નિર્મળ, મુખકમળ જોતાં નીતિસેન ઠમકીને ઊભો, વિચારશૂન્ય થયો, અને એનાં દર્શનથી જ એનું મગજ ભરાઈ ગયું—ઊભરાઈ ગયું. કુસુમ એક ક્ષણ ઊભી, નીતિસેનના સામું જોઈ રહી, તેનો બહિષ્કાર કરતી હોય તેમ એનો હાથ દારને અડક્યો, દાર સહજ બંધ થયું; પણ એટલામાં, તે જ ક્ષણમાં, કોમળ કુસુમના નિર્મળ નેત્રમાં દયાની ઝરી ફૂટી, એણે દાર બંધ ન કરતાં, એક તીક્ષ્ણ કટાક્ષ—એકી વખતે મૃદુતા, દયા, ધૈર્ય, વિવેક, પ્રેમ, ધર્મ, સૌંદર્ય એ સર્વના સમુચ્ચયના સત્ત્વરૂપ એક તીક્ષ્ણ કટાક્ષ

નીતિસેનની તરફ નાખ્યો, અને જાણે કંઈ જ ન અન્યું હોય તેમ પોતાના કામમાં ગૂંથાઈ.

આ મોટા ખંડ થોડા વખતમાં, પુરુષોત્તમ સેવામાં તન-મન અને ધનથી લાગ્યો ત્યારથી, ખડું જ સુંદર થયો હતો. દીવાલો તો રંગથી ચીતરી એવી ઢાંકી હતી કે ઝાડ, પાન, ફૂલ, ફળ સિવાય ખીજું કંઈ જ ન હતું. ઉપર સીલિંગને બદલે ભૂરું આકાશ, ચંદ્ર અને તારા જ હતા. પોપટ, મેના, બુલબુલ અહીં કહ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં. કમળમાં ભરાઈ ભ્રમર ગુંગરવ કરી રહ્યા હતા. અહીં રમણીય વૃંદાવન થઈ રહ્યું હતું.

નિર્મળ કેમળ કુસુમ, સુંદર હૃદયમાંથી બહાર પધરાવેલા શ્રીખાલકૃષ્ણ તથા શ્રીનવનીતપ્રિયને સાકર ભેળવેલા માખણની કટોરીઓ સુકુમાર હાથથી ધરતી હતી, અને બાળક જેવા હૃદયથી હસતી હસતી કહેતી હતી કે, 'હવે મારા દેખતાં આરોગો.' પ્રસન્ન વદનથી તેને ઉત્તર આપતા શ્રીખાલકૃષ્ણ તથા શ્રીનવનીતપ્રિય તે આનંદથી આરોગતા હતા, અને સુકુમાર પ્રેમાળ કુસુમની પાસે ખીજું નવનીત માગતાં માગતાં ગાર્ગીએ શીખવેલી ગરખીઓ તેની પાસે ફરી ફરીને ગવડાવતા, પોતે પણ ગાતા, અને વિવિધ પ્રકારે કીડા કરતા હતા.

નાનકડો ધ્રુવ છ વર્ષનો હતો, પિતાથી રિસાઈ ચાલી નીકળ્યો હતો, ઐહિક ધચ્છાનું અક્ષણ જવું એ જ જેની ઉપાસનાનું મુખ્ય કારણ હતું, તેના પણ જપતપ કષ્ટથી પ્રસન્ન થઈ પ્રભુએ દર્શન આપ્યાં હતાં, તો નિત્ય પ્રેમથી સેવતી, પ્રભુને જ જોતી, નિર્મળ, બાળક જેવા હૃદયથી સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કરનારી સુકુમાર, પ્રેમાળ બાળાને તેના પવિત્ર હૃદયના ભાવ પરિપૂર્ણ કરવાને તેના વાંછિત સ્વરૂપે પ્રભુ દર્શન દે, અને ભાવથી ધરેલું નવનીત ગ્રહણ કરે, તેમાં શું આશ્ચર્ય ! ધગધગતા સ્તંભમાંથી પ્રકટ થઈ, ભક્ત પ્રહ્લાદની

વહારે ધાનાર, ભક્તવત્સલ પ્રભુ, સુંદર ભક્તના નિર્મળ હૃદયમાંથી ભાવાર્તિથી પ્રકટ થઈ એ જ હૃદય સાથે રમે, ક્રીડા કરે, તેમાં શું આશ્ચર્ય! દેવ અને દાનવોના જપતપથી રાજી થઈ તેઓ પણ માગે તે વરદાન આપનાર સત્ય-વચન પ્રભુ એક લલિત રમણીય હૃદયના સુંદર ભક્તને કમનીય વરદાન આપે તેમાં શું આશ્ચર્ય! આસ્તિક, શ્રદ્ધાળુ, ધાર્મિક હૃદયને વધારે દાખલાદલીલની જરૂર નથી, તેમને પ્રભુનાં વચન ઉપર, ભક્તોના અનુભવ ઉપર શ્રદ્ધા છે, અને તેમનું પોતાનું હૃદય તે અનુભવના સત્યની સાક્ષી પૂરે છે. નાસ્તિક, કઠોર જનને વધારે કહેવાની જરૂર નથી, કેમકે વેદ, ગીતા, શ્રીભાગવત અને હજારો ભક્તોના અનુભવથી પણ જેના સંશય ન ટળ્યા હોય તે આ બાળાના અનુભવથી સંતોષ પામે, એ આશા વ્યર્થ છે. પરંતુ અંગ્રેજી શીખી જેની બુદ્ધિ તીવ્ર થયા છતાં, જેની આંતર દષ્ટિ ખુલી નથી, જે ખોલવાનો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવતો નથી, તેને આ બાળાના અનુભવથી કંઈ વિચારવાનું મળે અને તેની મતિ કદાચ ધર્મ તરફ પ્રેરાય, એ આશયથી જ આ ગુપ્ત અનુભવનું આટલું પણ વર્ણન અત્રે કર્યું છે.

બીજી તરફ પુરુષોત્તમ સર્વ ભુવનના નાથને પોતાના પવિત્ર હૃદયમાંથી બહાર પધરાવી તેમની સાથે રમણ કરતો હતો, રસમય પ્રભુની સર્વ લીલાના સારરૂપ રાસલીલાનાં દર્શન કરતો હતો, અને પ્રભુના સખા ગોપગોપીઓના દર્શનથી પુનિત થઈ કૃતકૃત્ય થતો હતો. ગાગી અને પુરુષોત્તમનાં હૃદય એક થઈ ગયાં હતાં. ગાગી પુરુષોત્તમને સર્વ રીતે મદદ કરતી હતી, તેના ભાવમાં ભાગ લેતી હતી, અને બન્ને હૃદયો સામટાં ભગવાનની સાથે રમણ કરતાં હતાં. ગોવિંદભદ્રજીને પણ આ સર્વ લીલાનો અનુભવ થતો હતો, કેમકે તેમના હૃદયદ્વારથી જ આ સર્વનો પ્રવેશ પ્રભુની લીલામાં થયો હતો. આ સર્વ હૃદય એકબીજાને જોઈ શકતાં હતાં, કેમકે તે સર્વજ્ઞ અને વિશુ થયાં હતાં.

આ રમણીય પ્રદેશમાંથી જવાનું મન આપણને ન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ વધારે વાર થોભી તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરતાં હૃદય પાછું હકે છે. પવિત્ર, સુંદર, રમણીય અનુભવનું વર્ણન કેઈ મલિન હૃદય આગળ વિશેષ ન થાય તે જ સારું.

ત્યારથી પુરુષોત્તમને આ અનુભવ થયા માંજો ત્યારથી એનું ચિત્ત પૂર્ણ શાંતિમય થયું હતું, એટલું જ નહિ, પણ તેના હૃદયમાં સર્વ પર દયાની અત્યંત લાગણી સ્ફુરી નીકળી હતી. સામાન્ય સંસારી જીવ પર એને દયા આવતી, કેમકે વિપ્સેના ન્યાયેલા એ જીવો કેમ નાચે છે તે એ પ્રત્યક્ષ જોતો, અને તેમનાં મનની જે મર્કટવૃત્તિ તેમને વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખ દેતી તેના પાશમાંથી જે જીવ છૂટવા ઇચ્છતો, તેને એ સહાય કરતો. સારામાં સારા કવિઓના તરંગો એને શુષ્ક લાગતા, તેમની અસારતા અને અસત્યતાની તરફ એ હસતો, અને તેમના ખોટા તરંગોની સાથે ભક્તોના હૃદયના ઉછાળાની સાર્થકતા અને સત્યપણાની સરખામણી કરી, ભજનાનંદની અનુભવતા અનુભવી એનું હૃદય કેઈ દિવ્ય લહેજતની ભવના કરતું.

શેક્સપિયરે એક ઠેકાણે પૂછ્યું છે: “જીવવું કે ન જીવવું?”—હટ! જીવવું જ પડશે. તારી ઇચ્છા તારો નાશ કરવાની હોય, તો પણ તારો સમૂળ નાશ તારાથી થઈ શકશે જ નહિ. દેહ મર્યો તેથી કંઈ જીવ મર્યો? માટે જીવવું જ; એટલું જ નહિ પણ ચિદરૂપ થવું, આનંદરૂપ થવું. સચ્ચિદાનંદ! શેક્સપિયર! હૃદયના ગૂઢ ભાવો તેં અનુભવ્યા છે, અને તેનું ત્રીણવટથી સુંદર વર્ણન કર્યું છે; તારી કીર્તિ બહુ મોટી છે, પણ ભારતવર્ષના જ્ઞાનની તુલનામાં તું અજ્ઞાની બાળક જેવો ભાસે છે!

આ પ્રમાણે મોટા મોટા કવિઓનાં ચૂંટી કાઢેલાં વાક્યો લઈ તેને હૃદયની ચાળણીથી ચાળી તે નિઃસાર જોઈ તેને કવિઓની ઉપર

પણ નિઃસીમ દયા ઊપજતી. ‘અહો! આ કવિહૃદય જે પ્રભુ તરફ પ્રેરાય તો એને કેટલું સુખ થાય! પ્રભુ એના પર ક્યારે કૃપા કરશે?’ આવા ઉદ્દગાર એના હૃદયમાંથી નીકળતા. તે જ પ્રકારે શબ્દજ્ઞાની જે ડાહી ડાહી વાતો કરી બેસી રહેતા, અને જેઓ કહેતા કે ‘**અહં બ્રહ્માસ્મિ**’ તેમના અજ્ઞાનની પરિસીમા જોઈ એને દયા ઊપજતી. ખરું કહીએ તો પુરુષોત્તમનું હૃદય કોઈ શુદ્ધ પ્રેમી ભક્ત વિના ખીજ કોઈથી સમજાય એવું ન હતું.

હવે દારની આગળ ઊભેલા નીતિસેને શું જોયું તે તપાસીએ. તેણે ખંડ ઘણી સારી રીતે શણગારેલો જોયો. કુસુમની સામે બે નાની નાની સોનાની મૂર્તિઓ હતી. તેમની આગળ કુસુમ નવનીત ધરતી હતી, અને ઘેલીની માફક લવતી, નાચતી, ગાતી હતી. પુરુષોત્તમ તેમજ ગાગીની સામે પણ ઘણી મૂર્તિઓ હતી, તેમને પુષ્કળ કીમતી વસ્ત્રાલંકાર, ફળ, ફૂલ વગેરે ધરેલાં હતાં.

નીતિસેન પહેલાં સેવામાં નહતો ત્યારે આટલો વૈભવ ન હતો. આ સર્વ જોઈ તે ચકિત થયો, પણ તેનું હૃદયદાર ખૂલ્યું ન હતું. તે વિચાર કરવા લાગ્યો:

“આ કુસુમ તો ઠીક, નાની છે, પણ આ ગાગીઆ સમજદાર છે, અને આમ મૂર્તિ પૂજવાથી એને શું આનંદ થતો હશે? શું એ પોતાના હૃદયને છેતરતી નથી? પણ આ પુરુષોત્તમ! એન્યુ-એટ! એના સર્વ જ્ઞાન પર પાણી ફરેલું લાગે છે! આટલો દ્રવ્યનો વ્યય કોઈ ફેમિનિઝ્મમાં કર્યો હોય તો કેટલાનું પોષણ થાય! આટલા સમયનો વ્યય કોઈ દેશસેવાના કાર્યમાં કર્યો હોય તો કેટલા લાભ થાય! અને આ ગોવિંદભટ્ટ! આવા ડાહ્યા, વિચારશીલ, સમજીત, વેદવેદાંત ભણેલા! તે પણ આમ ગાંડાતર! વેદમાં કયાં કહ્યું છે કે મૂર્તિપૂજા કરવી? જડ મૂર્તિને ડોરપૂરી ભેવામીઠાઈ ધરાવવાં તેના કરતાં આંધળાંને અને લૂણાંલંગડાંને સહાય આપી હોય તો કેટલું

પુણ્ય થાય !. અરેરે હિંદ ! તારું નાખખોદ વળવા બેઠું છે ! હે પ્રભો ! આ ગરીબ દેશને—”

આટલો વિચાર કરે છે એટલામાં કુસુમે કામળ કંઠથી નીતિ-સેનને ખૂસ પાડી. પ્રભુ પણ ભક્તોને વેણુનાદથી આકર્ષી બોલાવતા. નિર્મળ કુસુમે પ્રેમથી આકર્ષી નીતિસેનને કામળ સુસ્વરથી બોલાવ્યો અને કહ્યું :

“ મોટાભાઈ, પ્રભુનાં દર્શન કરો, દંડવત્ પ્રણામ કરો, પ્રભુ તમારા પર કૃપા કરશે. ”

નીતિસેન પણ ના પાડી શક્યો નહિ. નાસ્તિક પોતાની અધ-મતા હમેશાં સમજે છે. તે નમ્યો, પણ મૂર્તિને, પ્રભુને નહિ જ. તેના હૃદયમાં જ પ્રભુ ન હતો, તો બહાર તો ક્યાંથી જ ! તેના હૃદયમાં તો કુસુમ હતી અને હૃદયની બહાર સામે સોનાની બે મૂર્તિઓ હતી. એટલામાં ગોવિંદભટ્ટ તેની પાસે આવ્યા, તેના મસ્તક પર હાથ મૂકી પૂછ્યું :

“ કેમ, ભાઈ, કેવાં સુંદર દર્શન થાય છે ? ”

નીતિસેન મૂગો રહ્યો. તે નાસ્તિક હતો, પણ જૂઠું ન હતો. તે સત્યાગ્રહી હતો, જૂઠુંને ધિક્કારતો હતો અને ટોંગથી તો ઘણો દૂર હતો.

“ ભાઈ, તારા હૃદયમાં જે પ્રભુનો ભાવ જ નહિ હશે, તો દર્શન દુર્લભ છે. ભગવાન તો ભાવના ભૂખ્યા છે, અહીં તો જેવી વાંછના તેવું ફળ છે. તારા હૃદયમાં શું ભાવ છે તે કહીશ ? ” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“ મારા હૃદયમાં તો નિર્મળ કુસુમ છે, એણે મને વશ કર્યો છે. ”

“ પણ કુસુમના હૃદયમાં શું છે ? ” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“ કુસુમના હૃદયમાં પ્રભુ-કૃષ્ણ છે. ”

આ વાક્ય બોલતાં એને વિચિત્ર અનુભવ થયો. આજ વસ્તુને

જોનાર આંતર વસ્તુ જોવા લાગ્યો. કુસુમના હૃદયમાંના પ્રભુનું નામો-
ચ્ચારણ થતાં એ પવિત્ર થયો. પણ તેનું હૃદય વધારે જોઈ શક્યું નહિ.

“તો ભાઈ, તારા હૃદયથી પ્રભુનાં દર્શન ન થતાં હોય તો
કુસુમના હૃદયથી કર.” ગોવિંદભટ્ટજીએ તેના મસ્તક પર હાથ
ફેરવતાં ફેરવતાં ઉત્તર આપ્યો.

“જેવી આપની ઇચ્છા—”

તે જ સમયે કુસુમના હૃદયમાંના પ્રભુનાં દર્શન એને થયાં. એક
ક્ષણમાં તે ખડનું સ્વરૂપ ફેરવાઈ ગયું. આ વખત તેનાં ચર્મચક્ષુ
આંતરચક્ષુના-દિવ્ય દષ્ટિના-કલ્યામાં હતાં. મૂર્તિઓ, વસ્ત્રા-
લંકાર, બધાં ત્યાંથી ઊડી ગયાં. તેનું હૃદય ખૂલ્યું, વિશાળ અને વિભુ
થયું, પરમ શાંતિની ઉપરનું કોઈક રમણીય સ્થળ તેના
હૃદયચક્ષુને દશ્યમાન થયું—તેના હૃદયમાં ખડું થયું. અહીં
તેને કુસુમ, ગાગી, પુરુષોત્તમ, ગોવિંદભટ્ટ, સકળ ગોપગોપી અને
પ્રભુનાં દર્શન થયાં. તેણે પુરુષોત્તમને ફરી જોત્તાં સાંભળ્યો:

“પ્રભુ આનંદમય છે. આનંદ એ પ્રભુનું શ્રીઅંગ છે. પોતે
રસનું મૂળ છે, રસ છે, માટે પ્રભુને અનુકૂળ થઈ, તેની પ્રીતિ
સંપાદન કરી, જીવ જ્યારે તેના અનુગ્રહથી પુષ્ટ થઈ તેની લીલામાં
ભાગ લે, ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે.”

આ હૃદ્વા શબ્દો પુરુષોત્તમ વૈષ્ણવીમાં જોડ્યો ન હતો, પણ
મધ્યમામાં* તે જોડી ચૂક્યો હતો, તે પણ તેણે સાંભળ્યા. આ બધું
એક ક્ષણમાં થયું. પણ તે ક્ષણ પછીનો નીતિસેન જીવો જ હતો.
તર્કવિતર્ક અને વાદવિવાદ કરતાં અનુભવ ઉત્તમ વસ્તુ છે, અને તેથી જ
સેંકડો વાદવિવાદથી જેનું મન ડગ્યું—ફ્યું ન હતું તે એક ક્ષણમાત્ર-
ના અનુભવથી પૂર્ણ સંતોષ પામ્યો. ગોવિંદભટ્ટજીએ નીતિસેનની સામે
જોયું અને પોતે પણ સંતુષ્ટ થયા.

* પદ્મ, પદ્મચંદી, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી એમ વાણીના ચાર પ્રકાર છે.

૫ : શુદ્ધાદ્વૈતમાંથી કંઈક

સર્વ શાંતિથી બહાર જતા હતા એટલામાં બહાર વાડામાં એક ઘોડેસવાર બેઠેલો પુરુષોત્તમે જોયો. તેણે આગળ જઈ તેના હાથમાંની ચિટ્ટી લીધી, તે પરનું સરનામું **વે. શા. સં. પંડિતજી ગોવિંદ-મદ્દજી** આ પ્રકારે હતું. ચિટ્ટી ગોવિંદમદ્દજીને આપી, તેમણે ઉઘાડી. તેમાં સંસ્કૃતમાં લખેલું હતું કે, ‘બર્હિનની પાઠશાળાના સંસ્કૃતના પ્રેફેસર ફેરજનજી વિદ્વાન પંડિતજીને આપના અવકાશના સમયે મળવા માગે છે.’ તેમને બેથી ચાર મુઘીમાં મળવાનો જવાબ લખી સવારને ચિટ્ટી પાછી આપી, પુરુષોત્તમ અને ગોવિંદમદ્દજી પુસ્તકશાળાના ખંડમાં પુસ્તકો જોતા બેઠા. ગાળી અને કુસુમ ઘરના કામમાં રોકાય્યાં અને નીતિસેન ઘેર ગયો.

બે વાગે બહારના વાડામાં ખુરશીઓની ઉપર ગોવિંદમદ્દજી પુરુષોત્તમ અને નીતિસેનને સાથે લઈ બેઠા હતા, એવામાં પ્રેફેસર ફેરજનજી આવી પહોંચ્યા અને સર્વને નમન કરીને બેઠા. પરસ્પર કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા પછી પ્રેફેસર બોલ્યા:—

“આપને અદ્વૈત સિદ્ધાંત જ માન્ય હશે.”

“હા.” ગોવિંદમદ્દે કહ્યું.

“શંકરાચાર્ય દુનિયામાં મહાન નર થઈ ગયા, એમની ખુદ્ધિ તીવ્ર, વિચાર ગૂઢ અને શૈલી સુંદર—” પ્રો. ફેરજનજે કહ્યું.

“હા, પણ એમના મતમાં અને મારા માન્ય સિદ્ધાંતમાં ફેર છે, એઓ બ્રહ્મને અત્યંત નિર્ગુણ માને છે—” ગોવિંદમદ્દે બોલ્યા.

“હા, અને વેદમાં એમ જ છે.”

“વેદમાં બે પ્રકારની શ્રુતિ છે. કહમાં અશબ્દમસ્પર્શમરૂપ-
મબ્યયમ્ । શબ્દ વગરનું, સ્પર્શ વગરનું, રૂપ વગરનું, ફેરફાર વગરનું;
બૃહદારણ્યકમાં સ્થૂલ નહિ, અણુ નહિ, સૂક્ષ્મ નહિ, દીર્ઘ નહિ, એમ
નહિ, એમ નહિ. અસ્થૂલમનણ્વદ્સ્વમદીર્ઘમ્, નેતિ નેતિ વગેરે
નિર્ગુણ શ્રુતિઓ છે, તેમ જ કહમાં एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति, भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति
सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः । એક છે, વશ
કરનાર છે, સર્વ પ્રાણીનો અંતરાત્મા છે, જે એક રૂપને બહુ પ્રકારે
કરે છે, એના ભયથી અગ્નિ તપે છે, સૂર્ય એના ભયથી તપે છે,
ઇન્દ્ર અને વાયુ અને પાંચમેા મૃત્યુ એના ભયથી દોડે છે; તૈત્તિરી-
યમાં सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, બૃહદારણ્યકમાં स वा अयमात्मा
सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा, यः पृथिवीम-
न्तरो यमयति, अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा परेपर आ आत्मा
सर्व प्राणीनो अधिपति છે, સર્વ ભૂતોનો રાજા છે, જે અંદર રહીને
પૃથ્વીનું નિયમન કરે છે; અરે, આ આત્માના ધર્મોનો ઉચ્છેદ થઇ
શકે એમ નથી; શ્વેતાશ્વતરમાં सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षि-
शिरोमुखम् सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति सर्वस्य
प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥ તે સર્વત્ર હરત અને ચરણ-
વાળો છે; સર્વત્ર ચક્ષુ, શિર અને મુખવાળો છે, સર્વ તરફથી
સાંભળે છે, લોકમાં સર્વને વીંટળાઇને રહ્યો છે, સર્વનો પ્રભુ છે,
સર્વનો ધર્શ છે, સર્વનો આશ્રય છે, મોટો છે; વગેરે સગુણ શ્રુતિઓ
પણ છે.” ગોવિંદભટ્ટ મોલ્યા.

“હા, પણ એ શ્રુતિઓની એકવાક્યતા કરવી જ જોઇએ, અને
તેથી જ સગુણ શ્રુતિઓને ગૌણ માનીને શબ્દ બ્રહ્મ પરવે ચોજ,
પરબ્રહ્મને નિર્ગુણ માનવું એ ઉત્તમ પક્ષ નથી ?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“નહિ જ. અમુક શ્રુતિ શબ્દબ્રહ્મ પરત્વે હોઈ ગોણું છે અને અમુક મુખ્ય છે એમ વેદમાં કયાં કહ્યું છે? સગુણ એટલે માયિક, વસ્તુતઃ અસત્ય, અભાવવત્, એટલે એ શ્રુતિઓ જ ખોટી એમ દ્યુતું. જો એ શ્રુતિઓ ખોટી, તો બીજી શ્રુતિઓને પણ શા માટે ખરી માનવી? વળી નિર્ગુણ બ્રહ્મને વિષે તમે કાંઈ પણ કહી શકો નહિ, એટલે તે પણ વસ્તુતઃ અભાવવત્ જ. આથી તો વેદનો ઘાત થયો, અને બૌદ્ધ મતમાં પ્રવેશ થયો.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“સત્ય! પણ ત્યારે બીજી કોઈ રીતે વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે છે ખરો?” પ્રેક્ષેસરે પૂછ્યું.

“ઘણી સારી રીતે; વેદમાં કહેલી રીતિએ જ. પ્રાકૃત, લૌકિક, પ્રકૃતિના ગુણ બ્રહ્મમાં ન જ હોય, કેમકે પ્રકૃતિ અને તેના સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્ ગુણો બ્રહ્મમાંથી જ ઉદ્ભવ પામે છે, માટે બ્રહ્મના ગુણ પણ બ્રહ્મ જ, બ્રહ્મથી અભિન્ન જ હોઈ શકે; એવા અપ્રાકૃત, અલૌકિક ગુણ જેવા કે સર્વજ્ઞતા, સર્વકર્તૃતા, મશિનતા, વશિત્વ, અધિપતિત્વ, રાજત્વ, વગેરે—બ્રહ્મમાં હોવાથી જ બ્રહ્મ સગુણ છે, અને પ્રાકૃત દશ્ય ગુણ ન હોવાથી બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે. એમાં કિલ્લટ વિચારો, ખોટા નકો, અને વેદને હાનિકારક યોગનાની બિલકુલ જરૂર નથી.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“અત્યુત્તમમ્ ! હું ધારું છું કે વેદમાં કહેલા બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્મોની સમજ પણ આમાંથી જ થઈ શકે.” પ્રેક્ષેસર બોલ્યા.

“નિર્ગુણ છતાં સર્વ ગુણોપેત, દૂર છતાં અંતિક, અણુથી પણ અણુ, છતાં મોટામાં મોટું, હાથપગ વગરનું, છતાં સર્વત્ર હાથપગવાળું વગેરે ગુણો અલૌકિક અપ્રાકૃત હોવાથી જ, પ્રકૃતિજન્ય મનબુદ્ધિને સમજ ન પડે તો પણ અનુભવ થતાં સુધી વેદવચન પર શ્રદ્ધા રાખી, તેવાં માનવાં એ સાત્ત્વિક બુદ્ધિનું લક્ષણ છે.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“તથ્યમ્ ! (ખરું છે.) વેદવ્યાસ પણ અહ્મસૂત્રોમાં પ્રકૃતિને—
માયાને—પ્રાધાન્ય આપતા જણાતા નથી.” ત્રોફેસર બોલ્યા.

“ નહિ જ. અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા (હવે અહ્મનો વિચાર કરીએ) એમ પ્રતિજ્ઞા કરી અહ્મનું પ્રથમ લક્ષણ જ જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ અર્થાત્ આ જગતના જન્મ વગેરે જેમાંથી થાય છે તે અહ્મ, કેમકે શાસ્ત્રમાં તેનાં કારણો કહ્યાં છે એમ કહે છે, એમાં તો માયાનો ગંધ પણ નથી.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.
“જગતનાં જન્મ વગેરે અહ્મમાંથી કહેવાથી જ સગુણત્વ પ્રાપ્ત થયું કે નહિ? પ્રથમથી જ શબ્દ અહ્મમાં—માયાવિશિષ્ટ અહ્મમાં એ સૂત્રોને યોજવાં એ અહ્મમીમાંસાનો ધાત કે નહિ? એમ જ કરવું હોત તો વેદવ્યાસ અથાતઃ શબ્દબ્રહ્મ-માયાબ્રહ્મજિજ્ઞાસા એમ શા માટે ન કહેત? આગળ ચાલતાં તત્ત્વ સમન્વયાત્માં અહ્મને જગતનું સમવાયી કારણ કહે છે. એ પણ અહ્મનું જ લક્ષણ છે. માયા જગતનું સમવાયી કારણ નથી; શ્રુતિમાં, સૂત્રમાં, ગીતામાં, કોઈ પણ ઠેકાણે માયાને જગતનું સમવાયી કારણ કહ્યું નથી. વળી સર્વધર્મોપપત્તેષ્વ (૨-૧-૩૭), (સર્વ ધર્મ અહ્મમાં ઘટી શકે છે), વિવક્ષિતગુણોપપત્તેષ્વ (૧-૨-૨) (જે ગુણો કહેવા ઇચ્છીએ છીએ તે અહ્મમાં ઘટે છે), અંતસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ (૧-૧-૧૯) (અંદર દેખાય છે તે પરમાત્મા જ છે, કેમકે તેના ધર્મોનો જ ઉપદેશ છે), આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય (૩-૩-૧૧) આનંદ, ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો મુખ્ય (અહ્મ)ના જ છે. વગેરે અહ્મના ધર્મોનું ગુણોનું-સ્પષ્ટ રીતે સમર્થન કરે છે.”

“અત્યુત્તમમ્ । અથાપિ માયાને જગતનું સમવાયી કારણ ન માનતાં બ્રહ્મને જ સમવાયી કારણ માનીએ તો કારણ નિત્ય હોવાથી કાર્ય નિત્ય થતાં દ્વૈતાપત્તિ થઈ જશે.” ત્રોફેસર બોલ્યા.

“અહ્મ જગતનું સમવાયી કારણ છે એમ તો વેદ અને સૂત્રો

કહે છે, તે ઉપર જણાવ્યું.” ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા “જગત નિત્ય પણ તેથી જ, પણ એમાં અદ્વૈતનો ભંગ—”

“જગત નિત્ય? ગમનશીલ જગત નિત્ય? એ કેમ સંભવે? જગતશબ્દના ધાતુ પરથી જ તેની અનિત્યતા પ્રત્યક્ષ છે.” પ્રોફેસરે બોલ્યા.

“તો વર્ધનશીલ અક્ષ નિત્ય કેમ સંભવે? (હસીને) વૃદ્ધ ધાતુથી બ્રહ્મની અનિત્યતા નથી થતી?” પ્રોફેસરની સામે પોતાના વિશાળ તેજસ્વી ચક્ષુનો તીવ્ર પ્રકાશ નાખીને ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા.

“અત્યુત્તમમ્, પણ અક્ષ તો અવિકૃત છે, અને તેથી નિત્ય છે.” હસીને પ્રોફેસરે બોલ્યા.

“તો જેમ વૃદ્ધધાતુ છતાં બ્રહ્મ અવિકૃત અને નિત્ય છે, તેમ જ ગમધાતુ છતાં જગત નિત્ય છે.” ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા. “અવિકૃત અક્ષ જગતનું કારણ છે એમ ડિ'ડિમનાદથી વેદની શ્રુતિઓ કહે છે, અને એ અક્ષરૂપ કારણનું જગદ્રૂપ કાર્ય નિત્ય છે, અક્ષમય છે, તેથી જ અદ્વૈ—”

“ત્યારે તો એ નિત્ય થવાં, અને અદ્વૈતનો ભંગ થયો!” પ્રોફેસરે બોલ્યા.

“કારણરૂપ અક્ષનું જગદ્રૂપ કાર્ય પણ નિત્ય, અક્ષમય છે, અવિકારી અક્ષનું અવિકારી પરિણામ છે. જેમ સુવર્ણનાં કટક, કુંડલ, મુદ્રિકા વગેરે અવિકારી પરિણામ છે, સુવર્ણથી અભિન્ન છે, તેમ જગત અક્ષનું અવિકારી પરિણામ છે, અને અક્ષથી અભિન્ન છે. જેમ વડના ખારીક ટેટામાં અસંખ્ય ડાળ, પાંખડાં, થડ, વડ-વાઈ, અસંખ્ય વડના વડ રહ્યા છે, તેમ અક્ષમાં અસંખ્ય જગત-અક્ષાંડ-રહ્યાં છે. સર્વ વસ્તુ અને સર્વ જીવો મળીને આખું જગત અક્ષનો એક અંશમાત્ર છે—વિષ્ણુમ્બાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ગી. ૧૦.૪૨ ॥ અર્થાત્ એક અંશથી આ આખા જગતને આવરીને હું જ રહેલો છું.”

“જેમ ટેટાથી થડ, ડાળાં પાંખડાં, વડવાઈ વસ્તુતઃ ભિન્ન નથી, તેમ જગતના સર્વ પદાર્થો અને જીવ, વસ્તુતઃ અલ્પથી ભિન્ન નથી જ.” એમ કહી ગોવિંદભટ્ટે વળી આગળ કહ્યું. ‘**ब्रह्मजिज्ञासानी प्रतिज्ञा कर्त्ता**’ અહમનું પ્રથમ લક્ષણ **जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्**, અને તત્તુ **समन्वयात्** કહીને સૂત્રોમાં સૂત્રકારે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયનું કર્તૃ અને સમવાયી કારણ અલ્પ કહ્યું છે, માયા કહી નથી. **स आत्मानं स्वयमकुरुत, आत्मा वा इदं सर्वम्, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याद्यक्षते** અર્થાત્ તેણે પોતે આત્માને કયો, ખરેખર આ સર્વ આત્મા છે, અલ્પ એક જ અદ્વિતીય છે, અહીં કંઈ જુદું જુદું છે જ નહિ, જેમાં કંઈ છે તે સત્ય છે એમ કહે છે. આ અને એવી અનેક શ્રુતિઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જગત નિત્ય છે, અને અલ્પથી અભિન્ન છે, તેથી અદ્વૈતનો ભંગ થતો નથી.”

“**अत्युत्तमम् ।**” પ્રોફેસર બોલ્યા.

“જગતને અસત્ય જ્ઞાનતાં મોટી હાનિ થાય. જગત અસત્ય, તો જગતમાંની સર્વ વસ્તુ અસત્ય, હું, તમે, સર્વે અસત્ય. વેદ અને વેદની શ્રુતિઓ પણ અસત્ય, સર્વ શાસ્ત્ર અસત્ય, જીવ પણ અસત્ય, અને મોક્ષ પણ અસત્ય !” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા. “વળી શાંકર મતમાં અલ્પ નિર્ધર્મક તો છે જ, અને જગત પણ અસત્ય, એટલે સર્વતઃ સમૂલોચ્છેદન થઈ રહ્યું, મીડું વળી ગયું ! ત્યારે શ્રુતિ કહે છે કે **सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्** । આ સર્વ નક્કી અલ્પ છે, તેમાંથી જ જન્મ્યું છે, તેમાં જ લય પામે છે, તેમાં જ શ્વાસોચ્છવાસ લે છે. વેદથી આવું અત્યંત વિરુદ્ધ માનવું મનાવવું એ કાંતો બુદ્ધિવિભ્રમ અથવા તો પ્રતારણા કહેવાય ! એ બહુ ખેદની વાત છે. માટે સર્વ સત્ય હોવાથી જ-અલ્પ હોવાથી જ-એક વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા સફળ થાય છે. જે જગત અને તેમાંની સર્વ વસ્તુ સત્ય ન હોય તો એક

અસત્ય વસ્તુના વિજ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુના વિજ્ઞાનનો સંભવ ક્યાંથી ? ”

“ પાશ્ચાત્ય સાયન્સ પણ કહે છે કે કોઈ પદાર્થનો સમૂળ નાશ છે જ નહિ, ” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“ હા, નવગુવાન ” પ્રેકેસરે કહ્યું. પછી ગોવિંદભટ્ટને સંબોધીને કહ્યું: “ પંડિતજી, જીવ અને બ્રહ્મનો આપ શો સંબંધ માનો છો ? પ્રતિબિંબ કે આભાસ તો તમે કહી ન શકો, કેમકે જીવને પણ તમે તો સત્ય માનો છો. ”

“ અંશાંશીસંબંધ ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું. “ મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ, અંશો નાનાવ્યપદેશાત્; ન તુ બ્રહ્મણો નિરવયવત્વાત્ કથં જીવસ્યાંશત્વમિતિ વાચ્યં, ન हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा कच्चिल्लोके सिद्धं, वेदैकसमधिगम्य-
ત્વાત્; सा च श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुलङ्घनेन वेदार्थ-
ज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या, सा चेत् स्वयं नावगता, तपो विधेयं अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति, न तु सर्वविप्लवः कर्तव्यः ॥ અર્થાત્
મારો જ અંશ જીવલોકમાં સનાતન જીવ થઈને રહ્યો છે, જીવ અંશ છે કેમકે તે જુદા જુદા છે એવો ઉપદેશ છે. બ્રહ્મ તો અવ-
યવ વિનાનું હોવાથી જીવ અંશ કેમ હોઈ શકે, એમ કહેવું નહિ. કેમકે બ્રહ્મ અંશ વગરનું છે કે અંશવાળું છે તે કોઈ પણ સ્થળે લોકમાં સિદ્ધ નથી. કેમકે તે તો એકલા વેદથી જ સમજાય છે. તે વેદ જેમ કહેતો હોય તેમ તેનું ઉદ્ધાંધન કર્યા વિના વેદના અર્થના જ્ઞાનની યુક્તિ કહેવી જોઈએ. તે જો પોતાની મેળે સમજ ન પડે, તો તપ કરવું, અથવા જાણનારાઓને પૂછવું, સર્વ વિપ્લવ તો કરવો નહિ જ. માટે ‘ જીવ અંશ હવે અંશ જેવો છે, નિરવયવ બ્રહ્મનો મુખ્ય અંશ સંભવતો નથી ’ એમ કહેનારને સ્વરૂપનો અનુભવ નથી. અંશ હવે કહેવું હોત તો શ્રુતિ તેમ શા માટે ન કહેત ? ગીતા શા માટે તેમ ન કહેત ? સૂત્રમાં હવે શા માટે ન મુક્ત ? વસ્તુતઃ સર્વ

સ્વત્વિદં બ્રહ્મ એમ છે તો જીવ પણ બ્રહ્મ જ છે. इव મૂકવું એ તો બ્રમમાત્ર છે.”

“તો પડિતજી, જીવ હાલની અજ્ઞાનદશામાં પણ બ્રહ્મ જ હોય તો પછી સ્વરૂપતઃ બ્રહ્મ હોવાથી કર્તવ્ય કંઈ ન રહ્યું ?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“અંશાંશી સંબંધ વિચારી, સમજી, અનુભવી, તે પ્રમાણે વર્તવું, અને ઈંદ્રિયોથી દોરાઈ, લગ્યાઈ, કામક્રોધમાં ફસાઈ, સ્મૃતિ-વિભ્રમ અને ભુક્ષિતાશ ન કરતાં ઈંદ્રિયોને વિપયોથી દૂર રાખી, સ્વસ્વરૂપે રહેવું એ કર્તવ્ય, એ જ સંસારમાંથી મોક્ષ—**મુક્તિર્હિત્વાડ-ન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ**—એ પ્રમાણે વર્તન રાખનાર વિવેકી પુરુષ સમજે છે કે—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ગી. ૧૮.૬૧ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत —ગી. ૧૮. ૬૨ ॥

અર્થાત—હે અર્જુન, ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં રહે છે, અને પોતાની માયાથી (જાણે) યંત્ર પર ચઢાવી ભમાવે છે. હે ભરત-કુળમાં જન્મેલા, સર્વ ભાવથી તેને જ શરણું જા.

“સર્વ ભાવથી તેને (પુરુષોત્તમને) જ શરણું જવું એમ ને સારી રીતે સમજે છે.” ગોવિંદભટ્ટ ઓળ્યા.

“આપનો સિદ્ધાંત સીધો, સરળ અને શ્રુતિસિદ્ધ લાગે છે. એમાં પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક એમ જુદા અર્થ કરવા પડતા નથી.” પ્રો. ફેરજાને કહ્યું. “સપિંશય બ્રહ્મને માયાવિશિષ્ટ, વસ્તુતઃ અસત્ય કરવું પડતું નથી, માયા જેવી વિચિત્ર વસ્તુ કલ્પવી પડતી નથી, તેને પ્રાધાન્ય આપવું પડતું નથી, જગતને અસત્ય ઠરાવી સર્વનો વિપ્લવ કરવો પડતો નથી, જીવને ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન સત્ય રીતે આપવામાં આવ્યું છે, અને વળી શ્રુતિને આધારે જ સર્વ વ્યવસ્થા ઘટાવી છે.”

“અમારે એક અક્ષર કે માત્રા જોટલું પણ વેદવિરુદ્ધ જવું નથી. અહ્મને અત્યંત નિર્ધર્મિક-અભાવશ્વ-હરાવવું, ઈશ્વરને અસત્ય હરાવવા, જીવને આભાસમાત્ર હરાવવો, અને જગતને અસત્ય હરાવવું, વેદને અનિત્ય અને અસલ્ય હરાવવા, અને શ્રુતિના શબ્દેશબ્દના અસત્ય અર્થ કરવા એ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કહેવાય. એ તામસ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે.” ગોવિંદભટ્ટએ બોલ્યા.

“બસ, બસ, આપ સત્ય કહો છો, આપના આ પ્રસંગથી અત્યાનંદ થયો. આ સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરવાની મારી ઇચ્છા છે, અહ્મને અત્યંત નિર્ગુણ માનવા કરતાં દિવ્યગુણવિશિષ્ટ માનવું એ વધારે ઉત્તમ પક્ષ છે. જીવને આભાસ કે પ્રતિબિંબ માનવા કરતાં અંશ માનવો એ જ સપ્રમાણ છે, અને સકળ અહ્માંડને અસત્ય માની અહ્મના માહાત્મ્યનો દેખીતો ભંગ કરવો એથી તો કંપારી છૂટે છે, અને બુદ્ધિ કલ્પ કરતી નથી, માટે કૃપા કરી અહ્મને દિવ્યગુણવિશિષ્ટ પ્રતિપાદિત કરતાં પુસ્તકોનાં નામ આપશો.” પ્રોફેસર બોલ્યા.

“શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને સૂત્રો વાંચ્યા પછી અણુભાષ્ય, પ્રકાશ, રશ્મિ નિબંધ, વિદ્વન્મંડન, પ્રસ્થાનરત્નાકર, પ્રહસ્ત, શુદ્ધાદૈત-માર્તેન્દ્ર વગેરે વાંચવાની આપને હું ભલામણ કરું છું. એ સર્વે પુસ્તકો મેં આપને સારુ કાઢી મૂક્યાં છે તે સ્વીકારશો.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“આપનો ઘણો ઉપકાર થયો,” પુસ્તકો લેતાં પ્રોફેસર બોલ્યા.

પછી પરસ્પર નમન કરી, ફેરજજ સાહેબ ગયા. નીતિસેન અધુરું સાંભળતો, અર્ધો વિચારમાં પથ્થો હતો, તેના તરફ નેત્ર ગોવિંદ-ભટ્ટએ પૂછ્યું.

“કેમ, ભાઈ, શા વિચારમાં છે?”

“હું એ વિચારું છું કે આજે મને જે દર્શન થયું તે સ્વાન કે સત્ય? ઘણી વાર મંદવાડમાં, અજીર્ણમાં, કાચી ઊંઘમાં અને

બીજાં ધણાં કારણોથી વિચિત્ર સ્વપ્નાં આવે છે, પણ તે કંઈ સત્ય હોતાં નથી.” વિચારગ્રસ્ત સ્થિતિમાંથી ચમકીને નીતિસેને કહ્યું.

“અને—નજરે જોયેલું પણ ખોટું પડે છે, માટે આંતર તેમજ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો નકામો છે! કંઈ પણ ન માનતાં ‘અજ્ઞાની’ થવું બહુ સારું! એ નવો પંથ છે!” હસતાં હસતાં પુરુષોત્તમે કહ્યું:

તેના વાંસા પર હાથ મૂકીને ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા: “બાહ્ય નીતિ-સેન, તારું કહેવું સત્ય છે.” “ઇન્દ્રિયો દગો દે છે, માટે તેના પર આધાર રાખવો નહિ, બુદ્ધિ પણ બ્રાન્ત થવાનો સંભવ છે, પણ જ્યારે ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, તારો પોતાનો અનુભવ, જેને કંઈ સ્વાર્થ નથી એવાં નિકટનાં સગાંવહાલાં, તારો સત્યવક્તા નાનો બાઈ, તારી નાની નિષ્કપટી બહેન, હું, ભગવાનના સર્વે સ્વાર્થરહિત ભક્તો, શાસ્ત્રો અને વેદ એકે અવાજે એક વસ્તુની સાક્ષી પૂરે, ત્યારે પણ એ વસ્તુ ન માનવી એ હડાપણુ નહિ, પણ મૂર્ખતા કહેવાય. અરે, કદાચિત તે વસ્તુ ખોટી—અસત્ય હોય તો પણ છેતરાઈને માનવી તે ન માનવા કરતાં—નાસ્તિક થવા કરતાં—વધારે સારું છે. હું તને ફરીથી કહું છું કે તને જે દર્શન થયાં છે તે સત્ય છે, એ જ રસ્તે જવામાં તારું કલ્યાણ છે.”

નીતિસેનની આંખોમાંથી આંસુનાં ઉજ્જણ ટીપાં પડ્યાં, અને તેની સાથે તેના સર્વે સંદેહ ભરમસાત થયા. નિર્મળ, પવિત્ર, શ્રદ્ધાળુ થઈ તે બોલ્યો: “મારી ખાતરી છે કે આપ મને સત્ય કહો છો. હું આપના વચન પ્રમાણે ચાલીશ.”

“પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરે,” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

એટલામાં કુસુમ હસતે વદન સામેથી દોડતી દોડતી આવીને સર્વેની સામે જોઈ સુરવરથી કહેવા લાગી:

“પિતાજી સર્વેને બોજાવે છે.”

નીતિસેને બધાથી આગળ જઈ તેને ઊંચકી લીધી, અને તેને આનંદથી કોટી કરી પૂછ્યું:

“કેમ, પિતાજી શું કહે છે?”

“ગાગીબાએ હસતાં હસતાં પિતાજીને કહ્યું કે ‘આજે નીતિ-સેનભાઈ પર પ્રભુનો અનુગ્રહ થયો છે. અને વળી કહેતાં હતાં કે... (કાનમાં) ‘તે અનુગ્રહનું નિમિત્તકારણ હું છું!’ (ડોક નીચે નમાવી નીતિસેનના મુખની સામે નિર્મળ વદને જોઈને) એ ખરી વાત, હેં મોટાભાઈ?’” કુસુમે પૂછ્યું.

“હા, બહેન!”

હવેથી નાની બહેનનો ઉપકાર કબૂલ કરતો હોય તેમ આશિર્વાન કરી નીતિસેન બોલ્યો.

૬ : શાંતિ, શુષ્ક વેદાંત

પ્રશાંત વૃત્તિના શાંતિલાઙ્ગ શેડનું ચિત્ત સંસારાસક્ત ન હતું. પોતાને ઘેર લાખ્ખો રૂપિયાતી મિલકત હતી. વાડીવચ્છા, બંગલા, ગાડીઓ, મોટરો, મિલો અને કરોડોનો વ્યાપાર હતો. પણ એ શેઠ સદાસર્વદા નિશ્ચિંત રાતથી. શ્રીકૃષ્ણાસક્ત ચિત્તથી લાઘમાં સાળા ફેરવતા **શ્રીકૃષ્ણ: હારણં મમ** એ અષ્ટાક્ષર મંત્રનો જાપ કરતા સર્વ કાર્યો શાંતિથી કરતા, અને દ્રવ્યવાન છતાં, વ્યવહારકુશળ છતાં, દ્રવ્ય અને ઉપાધિનો ભાર એમના મસ્તક પર લેશ પણ ન હતો. જે શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રભુવિરહથી દુઃખી હોઈ દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ અને તેના ધર્મ, દારા, આગાર, પુત્ર, આપ્ત, વિત્ત, આ લોક તથા પરલોક સર્વ પોતાના આત્માની સાથે પ્રભુને સમર્પણ કરે છે, અને જે પ્રભુનો દાસ થઈ ઇશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે અને તેનો જ થઈ રહે છે, તેને પોતાનું કાંઈ ન રહેવાથી કાંઈ પણ સંસારની ઉપાધિ ન રહે, તેમાં નવાઈ શી ? શાંતિલાઙ્ગ શેઠને પ્રભુકૃપાથી, સત્સંગથી, પ્રભુનું શરણ સિદ્ધ થયું હતું, અને તેથી જ **અસંગ** રૂપ દેહ શસ્ત્રથી એમના સંસારવૃક્ષનું સમૂળ છેદન થઈ ગયું હતું. અને ઉપનિષદમાં જે શાંતિ: શાંતિ:નો ઉચ્ચાર શ્રુતિઓ કરી રહી છે, તે શાંતિ એમને ઘણા સમયથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, એટલું જ નહિ, પણ એમની સમક્ષમાં આવનાર સર્વ સજીવ તથા નિર્જીવ વસ્તુમાં પણ એક પ્રકારની શાંતિ પ્રસરતી, નિરવધિ સુખનો અનુભવ થતો, અને સર્વની સમતા તથા 'વ્રત્નતા સ્ફુરતી.

જે અભેદને માટે અનેક પ્રકારના જ્ઞાનીઓ તલસે છે, જે અભેદનો અનુભવ ન છતાં મારીમચડીને મનને સમજાવી પટાવવામાં જ કૃતાર્થતા માનવામાં આવે છે, તે અભેદ અહીં શાંતિલાલ શેઠના અનુભવમાં આવતો, એટલું જ નહિ, પણ તેની સમક્ષમાં આવનાર વિદ્વાન કે વિદ્યાહીન, દ્રવ્યવાન કે દ્રવ્યહીન, શુષ્ક કે રસાર્દ સર્વને સહસા તેનો અનુભવ થતો, અને સજીવ તો શું, પણ નિર્જીવ વસ્તુને પણ તે અભેદના સુખનો ભાગ મળતો. આથી શાંતિલાલશેઠના સર્વ વ્યવહારમાં તેની સાથે સંબંધમાં આવનાર સર્વ પર એક પ્રકારની જાદૂઈ અસર થતી, અને તેની સાથે દગોફટકો કરવાની, કે સાચું-જૂઠું સમજાવવાની, કે બહારની સફાઈથી કામ કાઢી લેવાની કોઈ દિલ્હામાત્ર પણ કરતું નહિ.

શાંતિલાલ શેઠની મિલેનો માલ ઘણા મોંઘે હોવા છતાં તે એકદમ જીપડતો, કેમકે વ્યાપારીઓને તેમાં દગાનો ભય ન હતો. સેકેટરીઓ, મેલ્સમેનો, મેનેજરો વગેરે નિષ્કપટથી સારું કામ કરતા, કેમકે શેઠ પોતે કોઈ પણ પ્રકારનો ખાનગી લાભ લેતા નહિ, પણ ખરીદી, વેચાણ વગેરેમાં મળતાં ખાનગી કમિશનો મિલના જ હિસાબમાં જતાં. કામદારો સંતુષ્ટ હતા, કેમકે બીજી મિલો કરતાં પગાર વધારે મળતો, અને શેરહોલ્ડરો સુખી અને સંતોષી હતા, કેમકે તેમને સારું ડિવિડંડ મળતું, અને શેરનો ભાવ આડગણો થયો હતો, તેમાં પણ શાંતિમિલનો શેર તો ચોનાનો કટકો જ ગણાતો, અને બજારમાં ભાગ્યે જ મળતો.

શાંતિલાલ શેઠના કોઈ કારભારી, નોકર કે કામદારને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ પડતું અને શેઠના જાણવામાં આવતું, તો શેઠ તેને બોલાવી, દ્રવ્યથી, દયાથી, સારી સલાહથી તેના મનનું સમાધાન કરતા. તેમાં સેંકડો કે હજારો રૂપિયાનો વ્યય થાય તો તેની સડેજ પણ દરકાર કરતા નહિ, અને પોતે આપેલી મદદ ખાનગી જ રાખતા. એમ

ખાતગી રાખવા છતાં શાંતિલાલ શેઠના પરોપકારની કીર્તિ સર્વ સ્થળે પ્રસરી હતી, અને વગરમાગે લોકમાં તેમ સરકારદરબારમાં એમને બહુ સારું માન મળતું. આમ છતાં શાંતિલાલ શેઠને તો અપમાન અને સન્માન સરખાં જ હતાં, કેમકે એઓનું ચિત્ત પ્રભુમાં હોઈ એઓ તો માનાપમાન બંનેની અંદરથી ઉપેક્ષા જ કરતા.

શેઠને બે પુત્ર અને એક પુત્રી છતાં માત્ર પુત્રી પર, કુસુમ પર, આત્મીયપણાનો ભાવ હતો. કુસુમનું સરળ, નિર્મળ, આદ્વાદ-જનક, રસમય મુખ જોઈ શેઠનું મોં મલકાતું, અને તેને બોળામાં લઈ, છાતીસરસી દાખી, તેના ગુલાબી ગાલ પર ફરીફરીને ચુંબન લેતાં શેઠ ધરાતા નહિ. આથી એમ ન સમજવું કે શેઠને સંસારમાં પુત્રીમાં આટલી આસક્તિ હતી. કુસુમ પોતાની પુત્રી હતી, કે બાળક હતી, કે સુંદર હતી, તેથી શેઠનું મન તેના પર લોભાતું એમ નહિ, પણ કુસુમનો દૈવી જીવ, સંસારથી વિભિન્ન હોઈ, અલ્યંત નિર્મળ હોઈ, તેની લાવણ્યતા, સુંદરતા અને રસમયતા કોઈક દૂરના લીલામય પ્રદેશનું ભાન કરાવતું. તેનો અતિક્રોમણ દેહ, પ્રભુનાં દર્શન, મનન અને કીર્તનમાં તન્મય પવિત્ર ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને અંતઃકરણ રસમય પુરુષોત્તમના મંદિરરૂપ થઈ રહ્યાં હતાં. તે મંદિરમાં શાંતિલાલ શેઠને પ્રભુનાં દર્શન થતાં, અને તેથી જ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેના પર આત્મીયપણાનો ભાવ હતો. ઘણાં વર્ષ સુધી શેઠને મન નીતિસેન અને પુરુષોત્તમ તો હતા ન હતા જોવા જ હતા. જ્યારથી ગોવિંદભટ્ટજીના સહવાસથી પુરુષોત્તમનું મન પ્રભુની તરફ વળ્યું, જ્યારથી તે પ્રભુની સેવામાં તન, મન અને ધન સર્વસ્વ સમર્પણ કરવા લાગ્યો, ત્યારથી જ પુરુષોત્તમ પર પણ શેઠનો આત્મીયપણાનો ભાવ થયો હતો, અને બોલાવવો હોય ત્યારે ‘પુત્ર’ ‘પુત્ર’ કહી બોલાવતા. બે પુત્ર છતાં તેમને મન તો એક જ પુત્ર હતો, કેમકે તે ભગવદીય હતો, અને તેથી જ પોતાનો તેની સાથે સંબંધ હતો. આથી નીતિસેન પર તેમનો અભાવ કે દ્વેષ હતો એમ ન હતું. કેમ

કે જેમને સર્વ પર દયા હોય તેમને કોઈ પર દ્રેષ તો હોય જ નહિ, તેમજ તેને મિલકતમાંથી ઓછો ભાગ આપવો વગેરે વિચાર તેમને સ્વપ્નમાં પણ આવતા નહિ; કારણ કે મિલકત હોવી ન હોવી, ઓછીવધતી હોવી, વગેરે તેમને મન સરખું જ હતું,—માત્ર જે અઘૌકિક સંબંધ એક ભગવદીયનો ખીન્ન ભગવદીયની જોડે સ્વાભાવિક રીતે હોય છે તે સંબંધ આ પિતાપુત્રને ન હતો. સંસારનો સંબંધ તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્યારનો અસંગશસ્ત્ર વડે તૂટી ગયો હતો, તેથી તેની તરફ ખીજ સર્વ સંસારની વસ્તુની માફક ઉપેક્ષા હતી એટલું જ. વિચારશીલ, ડાહ્યો નીતિસેન આ સર્વ સમજતો, અને પોતાના આચારવિચાર અત્યંત બિન્ન છતાં, પિતાની રહેણીકરણી અત્યંત બિન્ન છતાં, અને તે પોતાને નીરસ અને શુષ્ક લાગતા છતાં, કોઈ કોઈ વાર તેને તેમાં કંઈક ઉચ્ચતમ દિવ્યપણાનો ભાસ થતો, ત્યારે તે દિગ્મૂઢ થતો. પણ આ સર્વ તેને ક્ષણમાત્ર થતું, અને તેનું મન પાછું સંસાર સુધારવા તરફ જ દોડતું. તોયે થોડા વખતથી એના મનમાં ઘણું ફેરફાર થઈ ગયો હતો.

પુરુષોત્તમનાં તીવ્ર વચનોથી એનું મન જાગૃત અને સચેતન થયું, ગાવિંદસદૃજની શ્રદ્ધાવિદ્યાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો, ગાગીનાં મૃદુ, મીઠાં અને શ્રદ્ધામય વચનોથી તેમાં દૃઢતા આવી અને કુસુમે તો હૃદય વાળી. પુરુષોત્તમે એને માર્ગનું સૂચન કર્યું, ગાવિંદસદૃજ સાવચેતી તથા સાવધાનતાથી એને માર્ગ પર દોરી લઈ ગયા. ગાગીએ મૃદુતાથી એ માર્ગની રમણીયતા દર્શાવી, રુચિ કરાવી, કુસુમે એ માર્ગનો ફળાસ્વાદ એની શક્તિ પ્રમાણે એને કરાવ્યો, અને જો કે નીતિસેન પ્રથમથી જ દૈવી જીવ હતો, તોપણ આજનો કૃતકૃત્ય થયેલો નીતિસેન તો કોઈ ખીન્ને જ હતો. કાલુંકાલું બોલતી, નિર્મળ બાળક કુસુમ જ્યારે એને તેડીને આવતી હતી, ત્યારે એની મુખમુદ્રા પર જે કામળ ભાવ પ્રદર્શિત થતા હતા, તે એણે

પહેલવહેલા જ અનુભવ્યા હતા. દીવાનખાનાના ખંડમાં આવતાં નીતિ-
સેનનો હાથ છોડી, કુસુમ દોડતી દોડતી પિતા પાસે ગઈ. અર્ધ પગે
પિતાની સામે ઘૂંટણ પર બેઠી, નાનકડા કામળ હાથથી પિતાનું મુખ
સદગ જાંચું કરી તેની સામે ઘરોઘર જોયું. આંખેઆંખ મેળવીને,
ઉમળકાથી પરોપકારના આનંદથી ઊભરાતા મનોભાવથી હસતે વદને
કહેવા લાગી: “ખરી વાત, પિતાજી, ગાળીઆ કહેતાં હતાં તે ખરી
વાત ! મોટાભાઈ પણ કપૂર કરે છે !” (હોકું પાછું ફેરવી નીતિસેન-
ની સામે હસતાં હસતાં જોઈ) મોટાભાઈ આજથી આસ્તિક થયા !
(ફરીથી પિતાની સામે જોઈ) “તારે પિતાજી, મને શું ખતામ
આપશે ! ?” શાંતિલાલ શેઠે કુસુમને ખોળામાં લીધી, અને એક
ક્ષણ નીતિસેનની સામે જોઈ રહ્યા. એના ચક્ષુમાંથી સંસાર અને
તેની ઉપાધિ નીકળી ગયાં હતાં, પ્રભુ પર આવેલી શ્રદ્ધાથી ચક્ષુ-
માં શાંતિએ સ્થાન કર્યું હતું, અને ભગવદ્ગુણોનો આવિ-
ર્ભાવ કંઈકે કંઈકે થવાથી તેમાં ભગવત્તેજ પણ આવ્યું
હતું. ભગવદીયનાં આ ચક્ષુઓથી શાંતિલાલ શેઠને તે આજે આત્મીય
લાગ્યો, અને પોતે બહુ પ્રસન્ન થયા. પ્રસન્ન વદને કુસુમના મુખ તરફ
જોતા તે બોલ્યા: “બહેન, તારે શું નેતંઈએ છે ? પ્રભુએ તને શું
નથી આપ્યું ?”

નિર્મળ વિશાળ નેત્ર આખાં ઉઘાડી પિતાના મુખ તરફ
હસતે વદને જોઈ કુસુમ બોલી: “કહું ?! કહું ?!”

શાંતિલાલ શેઠે તેના ઉત્કંઠાથી ઊભરાતા વદન તરફ જિજ્ઞાસાથી
જોઈ રહ્યા અને બોલ્યા: “બહેન, સુખેથી કહે.”

“આપણે, ગયે વર્ષે ગોકુળ ગયાં હતાં ત્યાં મને ફરી તેડી જાઓ.
ત્યાં મને સારું ગમે છે, અને આનંદ આપે છે. અહીંની હવા ગંદી,
ભારે અને મહિન લાગે છે, અને ત્યાં તો હવે જા કરવાનું. કેમ
ખરું કેની ?” કુસુમ બોલી. “હા કહેાની ! તમને પણ ત્યાં બહુ

ગમતું, હાકારજની વાતી મને કહેતા, ખારી પાસે રોજ બેઠાણુ કલાક વેણુ વગડાવતા, અને યમુનાજના તીર પર અને વૃંદાવનમાં પ્રભુનાં કીર્તનો ગાતા, રાસ કરાવતા અને નવી નવી ગમ્મત રોજ કરાવતા, અને અહીં તો વ્રજે મહિનતાના ભાર નીચે દુઃખ મૂંગા મૂંગા માળા ફેરવ્યા કરે છે, કેમ નહિ વાર ? ત્યારે આપણે ક્યારે બઠશું ? હે પિતાજી ?”

શાંતિદાસે તેને પોતાના ખાંખામાં બેઠેથી દાખી, તેની સામે જોઈ રહ્યા, પોતાના બે મનોભાવ હતા તે બે પુરીએ કહી સંભળાવ્યો, તેથી આનંદથી ગળગળા થઈ ગયા, અને એક ઉપણુ અશ્રુનું ઝિન્દુ તેમના અંધમાંથી પડ્યું. કુસુમે તેમની સામે જોયું, અને પોતાના વિચારને, પ્રશ્નને, સંમતિ મળેલી સમજી બઠી તેણે વિશેષ પ્રશ્ન કર્યા નહિ.

મુંબઈનું વાતાવરણ શાંતિદાસશેઠની પ્રકૃતિને રુચતું નહિ. બુધ્ધ્યાઈ, દોંગાઈ, કોરેરતા, સ્વાર્થ, પાપ, વિપયેના આકર્ષણની મહિનતા, કલેશ, દુઃખ વગેરેની દુર્ગંધથી ઊભરાતું વાતાવરણ શાંત પ્રકૃતિના શાંતિદાસ શેઠને વાળું બે દુઃખમય લાગતું, અને પોતે બહાર જતા બે નહિ. સર્વદા દીવાનખાનામાં બેસી યાંત્રા લઈ પ્રભુનું નામ-સ્મરણ કરતા, અને દોઈ સંસારી બન આવી વૃત્તિને ખિન્ન કરે તો બારીની આગળ ઊભા રહી, સામે પ્રસરેલા અગાધ, પવિત્ર, શાંત સમુદ્રની મોટાઈ જોઈ પોતાનું મન મોહું કરી પોતાને ખિન્ન કરનારને અને ખિન્નતાને વાસરતા, અને પ્રભુમાહાત્મ્ય વિચારી પાછા પ્રેમપૂર્વક નામસ્મરણમાં બે લીન થતા.

નીતિસેન અને કુસુમની પાછળ વાંતા કરતા ધીરેધીરે ગોવિંદ-ભટ્ટ તથા પુરુષોત્તમ આવતા હતા.

“ પ્રોફેસર સ્વભાવનો સાહેબ ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“અક્ષયત” પુરુષોત્તમે કહ્યું: “નહિ તો તકરાર અને વિતંડા-વાદ કરવા મંડી જાય.”

“પશ્ચિમના વિદ્વાનો અહીંના પંડિતોની સાથે બહુ વાદમાં ઊતરતા નથી. વિચિત્ર પ્રશ્નો પૂછી આપણી વિદ્વત્તા જાણવાની તેમની જિજ્ઞાસા હોય છે, અને ગમે તેટલા તેમના વિચાર આપણા વિચારથી વિરુદ્ધ હોય તો પણ આપણને મારું લાગવા દેતા નથી.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા: “ફેરજનમાં વિશેષ એ હતું કે ખરું જાણવાની તથા સમજવાની ઇચ્છા તેનામાં કુંડિત થઈ ન હતી, તેથી તેણે એક શિષ્યને ઘટતી નમ્રતા તથા સરળતાથી જ પ્રશ્નો કર્યા અને જ્ઞેમજ્ઞેમ તેના ઉત્તર તેને મળતા ગયા, તેમતેમ પોતાને મળતો સંતોષ અને આનંદ સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત કરતો ગયો.”

“ત્યારે એને માયાવાદમાં સંતોષ નહિ થયો હોય?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“માયાવાદથી શુદ્ધિને ભ્રમ થાય છે, તેથી મનુષ્ય શુંચવાઈ જાય છે અને ત્યાં અટકી પડે છે, પણ સંતોષ મળી શકતો નથી. ઘણાં વર્ષો ભ્રમવાદમાં બ્રાન્ત થયેલી શુદ્ધિ પાછી દેકાણે આવતી કડિન છે, તેથી તેવી શુદ્ધિની આગળ સરળ શુદ્ધાદૈત્યલ્લવાદની તેની સરળતા તથા સ્પષ્ટતાને લીધે જ, અવગણના થાય છે. તીવ્ર શુદ્ધિની સાથે સ્વભાવની સરળતાની પણ અલ્લવાદ સમજવામાં જરૂર છે. અમાનિત્ય, અદંભિત્ય, અહિંસા, ક્ષાન્તિ, આર્જવ વગેરે જ્ઞાનનાં પ્રથમ પગથિયાં છે.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“એણે ભક્તિ, પ્રભુ, વગેરેને વિષે કંઈ જ પ્રશ્ન ન કર્યા?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“એ માયાવાદના પ્રતાપ છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને શંકર વેદાંત તે જ ‘વેદાંત’ એવી ખબર હોય છે. રામાનુજ, મધ્વ, નિમ્બાર્ક તથા આપણા આચાર્યવિષે કશી પણ ખબર હોતી નથી. હાલમાં

રામાનુજવિષે કંઈક અભ્યાસ તેઓ કરે છે, અને તેના ભાષ્યના અભ્યાસથી તેની ઉત્તમતા તેમને લાગવા માંડી છે.” એમ કહી ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું: “ શંકરના કરતાં રામાનુજનું સૂત્રભાષ્ય વ્યાસજીના અર્થને વિશેષ અનુસરતું છે એમ કંઈક તેઓ હવે સમજવા લાગ્યા છે. અભ્યાસ થાય ત્યારે જ ખબર પડે કેની? માયાવાદમાં બ્રહ્મ નિર્ગુણ, અને જગત તથા તદંતર્ગત જીવ મિથ્યા, એટલે કોણ કોની ભક્તિ કરે? ભક્તિના ઉચ્છેદક માયાવાદનો અભ્યાસ કરી તેમાં બ્રાન્ત થયેલી ખુદ્ધિ પ્રભુ તથા ભક્તિને ઓળખે જ ક્યાંથી? તથા તે વિષે પ્રશ્ન પણ શું કરે?” .

“ અજ્ઞાત, આતો બહુ ખોટું ” પુરુષોત્તમ બોલ્યો, “ પણ હવે તો પ્રભુકૃપાથી પુષ્ટિમાર્ગના ઘણા ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે. અણુ-ભાષ્ય-પ્રકાશ-રશ્મિનાં ચૌદ વોલ્યુમ પ્રકટ થયાં છે અને તેમાં શંકર, રામાનુજ, મધ્વ, વિજ્ઞાનભિક્ષુ, નિયાર્ક, શૈવ વગેરે પહેલાંના સર્વે ભાષ્યોની બહુ સારી નિષ્પક્ષપાત રીતે સમીક્ષા કરી છે, અને રશ્મિ-કારે તો જે ઉપનિષદની ઋચાનો વિચાર થતો હોય, તે સમગ્ર ઉપનિષદનો સીધો, સરળ અર્થ શું છે, તે ઘણે સ્થળે આપ્યો છે, અને એ પ્રમાણે અવકાશ મળતાં સર્વ મુખ્ય ઉપનિષદના શુદ્ધ અર્થ સમજાવ્યા છે. એટલે જેને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો હોય તેને બહુ જ સુગમ માર્ગ મળી જાય છે. વળી શ્રીસુબોધિની પણ લગભગ સર્વ સાહિત્ય સાથે પ્રકટ થઈ ગયાં છે, અને તેનાં ભાષાંતર પણ કેટલાંક પ્રકરણનાં થયાં છે. વળી નિબંધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ, સર્વ-નિર્ણય પ્રકરણ અને ભાગવતાર્થ પ્રકરણ તેના સાહિત્ય સહિત છપાયાં છે, એટલે શ્રીવદ્ધભાચાર્યનો સિદ્ધાંત શો છે, તેની જિજ્ઞાસા કરનારને માટે માર્ગ ખુલ્લો છે. વળી વિદ્વન્મંડન, શૃંગારરસ મંડન, અણુભાષ્ય, નિબંધ, પોડશ ગ્રંથ, સહસ્ત્રશ્લોકીભાવના, વગેરેનાં ભાષાંતર પણ પ્રાપ્ત છે; એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુનું સ્વરૂપ, પ્રભુનો માર્ગ, પ્રભુ-કૃપાનું સ્વરૂપ, વગેરે સમજવાને પુષ્કળ સાહિત્ય મળી શકે છે, એટલે

જોકે મોડું થયું છે, તોપણ આધુનિક જતા તેના કાલ લેવા માગે તો તેમને અશક્ય નથી.

આ સાહિત્ય આટલું મોડું પ્રકટ થવાથી સંપ્રદાયને અન્યાય થયો છે, અને ખાસ કરીને ગુજરાતને બહુ નુકસાન થયું છે.

રા. રા. હરિ હર્ષદ્ધ ધ્રુવ અને કેશવ હર્ષદ્ધ ધ્રુવ એ અત્યુત્તમ રસિક લેખકો પરમ ભગવદીય નાગજીભાઈના વંશજ હતા. જે આ સાહિત્ય એમને દષ્ટિગોચર થયું હોત, તો મીરાં અને નૃસિંહની ભક્તિનું રહસ્ય સમજ્યા હોત, અને લૌકિક રસને બદલે અલૌકિક રસના ભોક્તા થયા હોત. તેમજ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના વિદ્વાન લેખક શ્રી ગાયર્ધનરામ ત્રિપાઠી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ માધવરામના પુત્ર હતા, જેમણે મુંગઈની પોતાની વ્યાપારની પેઢીનું ‘દૃણવાસુ-દેવ’ની પેઢી એવું નામ રાખ્યું હતું. એ ધુરંધર લેખકને જે આ સાહિત્ય મળ્યું હોત, તો લૌકિક શૃંગાર, ધરસંસાર, રાજ્યખટપટ વગેરે અનિત્ય વસ્તુઓ, અને શુદ્ધ ધર્મવિચારોને બદલે તેમણે ગુજરાતને ભગવાનના સાક્ષાત્કાર કરાવી, ભક્તિરસમાં ગરકાવ કરી, પોતાની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રસારાવી હોત, તે મીરાંની માફક ગિરિધરવરને વધી હોત, તેમણે દયારામની માફક ભગવાનના નિશ્ચયના સહેલને ભૂતલ પર આણી ગુજરાતને ભગવદ્વાસ બનાવ્યું હોત, અને ‘દયારામના અક્ષરદેહ’માં યોગને બદલે શ્રીગુરુતોની ભક્તિના ગૂઢભાવો દર્શાવ્યા હોત. ટૂંકમાં ગુજરાતના પ્રખ્યાત લેખકોનો મોટો ભાગ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોનાં ખીજ હતાં, અને તેમના નૃમસિદ્ધ સંસ્કારોને ખીલવનાર સાહિત્યના અભાવમાં તેમને અને તેથી ગુજરાતને બહુ મોડું નુકસાન થયું છે. પણ સર્વત્ર સંપૂર્ણ રીતે ધ્વિરેચ્છા સ્વીકારનારને શોકનું કાંઈ કારણ નથી. આપણને સમજ ન પડે, તોપણ ધ્વિર તો સર્વદા સર્વનું સારું કરે છે જ.”

પુરુષોત્તમનો જૂનો મિત્ર વિચિત્રવીર્ય તેને મળવા આવ્યો હતો. તે ઘરમાં દીવાનખાનામાં બેઠો બેઠો તેની વાટ જોતો હતો, અને કુસુમની જોડે વાતો કરતો હતો.

“આજે મારા વિક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં તમને સર્વેને લઈ જવાનો મેં વિચાર કર્યો છે,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“પણ સિપાઈ તમને અંદર જવા દેશે કે?” હસતાં હસતાં કુસુમે પૂછ્યું.

“કુસુમબહેન ! મારી એમ મશકરી ન કરો. હજી તમને ખબર નથી. મારા જેવા સંભાવિત આખર સદ્ગૃહસ્થો ધરધણીને દર મહિને નવ રૂપિયા ભાડું રોકકું આપે નહિ, તો ધરધણી કર ક્યાંથી ભરે ? અને કર ન ભરાય તો મ્યુનિસિપાલિટી બાગની માવજતને સારું પેસા ક્યાંથી લાવે ? મ્યુનિસિપાલિટી તે કોણ ? હું જ.” એમ કહી વિચિત્રવીર્યે ચલાવ્યું : “અંગ્રેજીમાં તો એને ‘સેલ્ફ-ગવર્નમેન્ટ’ એટલે ‘સ્વરાજ્ય’ કહે છે. ‘સ્વ’ એટલે હું અને મારું, માટે માણી, સિપાઈ તથા બાગના સર્વે નોકર મારા નોકર છે, બાગ મારો છે, તેમ જ આ સુંદર મુંબઈ શહેરના રસ્તા, એની ભવ્ય રોશની વગેરે સર્વે મારાં જ છે. અરે ! અમેરિકામાં તો રેલવે, ટેલિગ્રાફ, સ્ટીમરો વગેરે સર્વેના માલિક મારા જેવા સમગ્ર માણસો જ છે !”

“અને આ ઘર પણ તમારું અને દુનિયા પણ તમારી !” વધારે હસીને કુસુમ બોલી.

“કુસુમબહેન, એમાં તે મેં શું બોલ્યું કહ્યું ? આ ઘર બ્રહ્મ, દુનિયા બ્રહ્મ, અને હું પણ બ્રહ્મ. માટે આ સર્વે મારું, એમાં શું આશ્ચર્ય ?” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ત્યારે તો તમે દુનિયાના ધણી પરમેશ્વર !” હસતાં હસતાં કુસુમે કહ્યું.

“બહેન, તમે ખરી વાત કહી. જીવશિવમાં કંઈ ફેર નથી, વેદમાં તો પાને પાને, લીટીએ લીટીએ, અને અક્ષરે અક્ષરે કહ્યું છે કે ‘અહં બ્રહ્માઽસ્મિ !’ આ તો લોકોને મિથ્યા ભ્રમ થયો છે !” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ત્યારે પરમેશ્વરને વળી ભાડું આપવું પડે કે ?” હસતાં હસતાં કુસુમે પૂછ્યું.

“આખી દુનિયાના માલિકને તે વળી એક ઓરડીનું નવ રૂપિયા ભાડું આપવું પડે કે ?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

વિચિત્રવીર્ય ગૂંચવણમાં પડી ગયો.

“અરે હા ! વિચિત્રભાઈ ભાડું ન ભરે તો મુંગઈમાં દીવાખત્તી ન થાય, બધે અંધારું થઈ જાય ! તેથી મુંગઈના લોકોની પર દયા કરીને ભાડું ભરે છે ! એમની તો આખી દુનિયા ઉપર રૂપા છે !” હસતાં હસતાં કુસુમ બોલી.

“કુસુમબહેન, ખરું પૂછાયો તો આ દુનિયા જ મિથ્યા છે !” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ત્યારે તો તમારો બાગ મિથ્યા ! !” ખડખડાટ હસીને કુસુમે કહ્યું.

“હા, બહેન હા. બાગ પણ મિથ્યા, ખાવુંપીવું પણ મિથ્યા, દુનિયા પણ મિથ્યા, અને આ શરીર પણ મિથ્યા,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ત્યારે તો તમારું મોં પણ મિથ્યા, અને બોલવું પણ મિથ્યા !” હસતાં હસતાં કુસુમ બોલી.

“હા, બહેન, હા. આપણા વેદવેદાંતમાં તો એમ જ કહ્યું છે. જે દેખાય છે, તે તો માયા છે,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ તે માયા તો મિથ્યા નહિ ને ? ” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“ તે તો સત્ય અને અસત્ય બંને, ” વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો.

“ એટલે વિચિત્રભાઈના જેવી વિચિત્ર ! ” હસતાં હસતાં કુસુમ બોલી.

“ અરે, એ માયાના પ્રતાપથી તો આ દુનિયા ચાલે છે. ”

“ વિચિત્રને વિચિત્રતા ઉપર જ પ્રેમ હોય ! ” હસતાં હસતાં કુસુમ બોલી.

“ ત્યારે બ્રહ્મ શું ? ” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“ બ્રહ્મનું તો વર્ણન જ ન થાય, વર્ણન કર્યું કે બ્રહ્મ માયા થઈ જાય ! ” વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો.

“ દુનિયા તો બધી માયાથી થાય, ત્યારે બ્રહ્મ શું કરે ? ” કુસુમે પૂછ્યું.

“ બ્રહ્મ શું કરે ? કંઈ નહિ. ”

“ બ્રહ્મ જાણે અને નસકેરાં બોલાવે ! ” ખડખડાટ હસતાં હસતાં કુસુમે કહ્યું.

“ ના, બહેન, ના. વિચિત્રભાઈનું વિચિત્ર બ્રહ્મ તો જાણેયે નહિ અને જાણેયે નહિ, બોલેયે નહિ અને ચાલેયે નહિ. બ્રહ્મ વિષે કંઈ બોલ્યા કે જાદૂમંત્રથી તેની માયા થઈ જાય ! ” પુરુષોત્તમ બોલ્યો.

કુસુમ અને પુરુષોત્તમ બંને ખડખડાટ હસી રહ્યાં.

“ તમે બંને ગમે તેટલું હસો, પણ જો વેદવેદાંત સત્ય હોય તો મારું કહેવું અક્ષરશઃ સત્ય છે, ” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ પણ દુનિયા મિથ્યા તો વેદવેદાંત સત્ય ક્યાંથી થયાં ? તે પણ મિથ્યા જ ! ” હસતાં હસતાં પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“વિચિત્રભાઈ, અધું મિથ્યા મિથ્યા કહી ઉડાવો નહિ. મારે તો તમારા બાગમાંનાં મેના, પોપટ, પેક્ષી ઝીણીઝીણી હીંચકા ખાતી ચઢ્ઢીઓ, ઝીણાઝીણા ભાતભાતના છોડવા—અધું—જોવું છે,” હસતાં હસતાં કુસુમ બોલી.

“તો હું નોકરને મોટર તૈયાર કરવા હુકમ આપું છું,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

એમ કહી વિચિત્રવીર્ય નીચે ગયો. ગરીબ માબાપનો પુત્ર હોવાથી પુરુષોત્તમની ઉદાર મદદથી પુરુષોત્તમની સાથેસાથે બહુ એ ઍન્જીન્યુએટ થયો હતો, પણ એનું મગજ બહુ જિંચા પ્રકારનું ન હતું. મોટા વિચારોમાં તે ઝંપલાવતો, અને બધાનો ખીચડો કરતો, તેથી હાલ્યપાત્ર થતો. મોટર તૈયાર થતાં પુરુષોત્તમ, કુસુમ અને વિચિત્ર-વીર્ય નીતિસેનને સાથે લઈ બાગમાં ગયાં.

૭ : ભાગવતધર્મ, ગોપિકા વિષે શંકા, સમાધાન

બાગના અંદરના દરવાજાની આગળ મોટર ઊભી રાખી સર્વે અંદર ગયાં. કુસુમ સર્વેથી આગળ દોડતી દોડતી ગઈ અને જમણી બાજુ તરફ વળી. બરફ જેવાં સફેદ બગલાં અને બીજાં પક્ષીઓને જોતી તે થોડી વાર ઊભી રહી. સાં એક મુંદર વહેણો વહેતો હતો. તેની બંને બાજુ પર પુષ્કળ જાડો હતો, અને સામી બાજુ પર જવાનું લાકડાનો નાનો સરખો પુલ હતો. તે ઉપર ધઈ તે આનંદમાં આગળ ચાલી. સામે જ પાંજરામાં કુસુમની વડાલી, મુંદર ભાતભાતના રંગની ઝીણી ચકલીઓ ચીંચી કરી રહી હતી અને હીંચકા ખાતી હતી. જો કુસુમનું ચાલત તો એ પાણુ ચકલી ધઈ પોતાની નાની સહિયરોની સાથે હીંચકા ખાવા અને કલકલ કરવા મંડી ગત. એ નિદોષ નાનાં પક્ષીઓ અને નિર્મળ કુસુમની વચ્ચે સ્વાભાવિક સામ્ય હતું, અને પોતાથી ચકલી થવાય એવું ન હોવાથી એ નિદોષ ચકલીઓને પોતાની સાથે રાખવાનું એને બહુ મન થતું. પહેલાં એણે પુરુષોત્તમને એત્રણ વાર કહ્યું હતું કે આવી ચકલીઓ આપણા કૃષ્ણોદ્ધાનમાં લાવો, પણ કૃષ્ણોદ્ધાનની જોડે રેલવેની સડક હોવાથી, ગાડીના ઘોંઘાટમાં આ મુંદર પક્ષીઓને રાખવાનું પુરુષોત્તમને ગમતું ન હતું, તેથી તેણે એ વાત કાન પર ધરી ન હતી. આજે પાછી કુસુમે એ વાત કાઢી. વિચિત્રવીર્યની સામે જોઈ તે બોલી:

“વિચિત્રભાઈ, હું નાનાભાઈને કેટલીયે વાર કહી ચૂકી કે, આવી ચકલીઓ આપણા કૃષ્ણોદ્ધાનમાં લાવો; પણ એ લાવતા જ નથી.”

“બહેન, મને કહ્યું હોત તો હું જરૂર આણી આપત,” નીતિસેન પ્રેમથી તેની સામે જોઈ જોડ્યો.

“કુસુમબહેન, ચકલીઓની સોખતમાં તમે પણ ઊડતાં શીખી ચકલી થઈ ઊડી જાઓ ત્યારે ? માટે પુરુષોત્તમભાઈ ન લાવ્યા એ બહુ સારું કયું,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“હું તો એમ નથી લાવ્યો કે વિચિત્રવીર્ય આ એમના બાગ-માંથી આ એમની ચકલીઓ આપણા બાગમાં મૂકી દેશે, એટલે બીજા આણવાની જરૂર જ નથી!” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“પુરુષોત્તમભાઈ, તમે એમ મને પજવો નહિ. તમારા કહેવા પ્રમાણે આ બધું બ્રહ્મ છે, નહિ વારુ ?” વિચિત્રવીર્યે ખિન્નવાદને પૂછ્યું.

“એશક.”

“ત્યારે હું પણ બ્રહ્મ અને આ ચકલીઓ પણ બ્રહ્મ.”

“નિઃસંદેહ.”

“ત્યારે એ ચકલીઓ વસ્તુતઃ મારી જ, એમાં શું આશ્ચર્ય ?”

“શાખાશ ! ઠીક કયું, વિચિત્ર !”

“ભાઈ વિચિત્રવીર્ય, એથી તો એમ થયું કે તું અને ચકલીઓ બન્ને બ્રહ્મ, એટલે તું અને ચકલીઓ બન્ને સરખાં. ચકલીઓ તારી, કે તું ચકલીઓનો, એવું કંઈ ઘટતું નથી. પુરુષોત્તમ ! મનુષ્ય અને ચકલીઓ બન્ને સરખાં ?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“હા, બન્ને વસ્તુતઃ બ્રહ્મ છે, તેથી સરખાં. એ સરખાપણું જ સમજે અને અનુભવે તે જ બ્રહ્મવિદ કહેવાય,” પુરુષોત્તમે કહ્યું. ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૨૯ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે :

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

અર્થાત્ યોગથી યુક્ત જેનો આત્મા છે, જે સર્વત્ર સમતાનાં

દર્શન કરે છે, તે સર્વ પ્રાણીમાં પોતાના આત્માને અને પોતાના આત્મા-માં સર્વ પ્રાણીને જુએ છે.

વળી પાંચમા અધ્યાયના ૧૯ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

અર્થાત્ જેમનું મન સમતામાં છે, તેમણે અહીં જ ન સર્ગને જીત્યો છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે, તેથી તે બ્રહ્મમાં જ રહ્યા છે.

અને એની જ ઉપરના ૧૮ માં શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

અર્થાત્ વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં અને ચાંડાળમાં પણ પડિતો સમતાનું દર્શન કરે છે, માટે મનુષ્યો અને ચકલીઓ સમ—સરખાં—એમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી.

જેમ સુવર્ણનાં કડાં, કંઠી, કુંડલ વગેરે અલંકાર બનાવીએ અને તેનાં જુદાંજુદાં નામરૂપ તથા ઉપયોગ છતાં વસ્તુતઃ તે સર્વે સુવર્ણ જ છે, તેમ મનુષ્ય, પશુપક્ષીઓ, વનસ્પતિ તથા સર્વે ભૌતિક પદાર્થોનાં નામરૂપ અને ઉપયોગ જુદાંજુદાં છતાં વસ્તુતઃ સર્વે બ્રહ્મ જ છે. એ સર્વે બ્રહ્મનાં અવિકારી પરિણામ છે. જેમ મૃત્તિકાનાં—માટીનાં—ઘડાં, કોડિયું વગેરે સર્વે વસ્તુતઃ માટી જ છે, તેમ જડ, જીવ વગેરે સર્વે વસ્તુતઃ બ્રહ્મ જ છે. માટે હું, તું, આગ, ચકલીઓ, પુણ્યવાન સાધુઓ તથા પાપી ચાંડાળ સર્વે એકસરખાં બ્રહ્મ છે, એમાં ઉચ્ચનીચ કોઈ નથી.” પછી વિચિત્રવીર્યની સામે જોઈ તેણે કહ્યું: “એમાંથી ચકલી-ઓ તારી એવો ભાવાર્થ નીકળતો નથી. ત્યાં સુધી આ મારું ને આ તારું એવો ભાવ રહે છે, ત્યાં સુધી આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ અનુભવાતી નથી.”

આ વાતો આમ આવતી હતી, એટલામાં કુસુમ દોડતી દોડતી મોરના પાંજરા આગળ પહોંચી રાઈ અને ઝિભી ઝિભી મોર કળા

કરતા હતા તે જોવા લાગી. ત્યાંથી બધાને ખૂમ પાડી તે આગળ લતા-મંડપમાં જઈ બાંકડા પર બેઠી. પાછળથી સર્વે ત્યાં આવી શીતળ પવનની લહેરમાં સામા સામા બાંકડા પર બેઠા. નીતિસેન વિચારમાં પડ્યો હતો, તે બોલ્યો:

“પુરુષોત્તમ ! આ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તો બધું સરખું એટલે સુખદુઃખ, હર્ષશોક વગેરે કંઈ જ નહિ, તેથી હૃદયના બાવો પણ દબાઈ જાય, હૃદય તો પથ્થરવત્ જડ થઈ જાય. કાલિદાસે ‘વેદાભ્યાસજહઃ કથં નુ વિષયવ્યાવૃત્તકૌતૂહલઃ’* વગેરેમાં વેદાભ્યાસથી જે જડતા પ્રાપ્ત થવાનું લખ્યું છે તે વાસ્તવિક લાગે છે.”

એટલામાં સામેથી પુરુષોત્તમે પ્રે. ફેરજજને આવતા દીઠા. તેમને નમ્રતાપૂર્વક આદરસત્કારથી બંને ભાઈઓએ પોતાની પાસે બેસાડ્યા. બીજી પરચૂરણ વાતો કરી પ્રે. ફેરજજે ગોવિંદભટ્ટજીની ઘણી પ્રશંસા કરી. તેમના જિંડા જ્ઞાન તથા અનુભવ વિષે પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો, અને બંને ભાઈઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું:

“એમના જેવા ગુરુ મળવાથી તમને અત્યંત લાભ છે.”

“હા, જી; પણ તેમની વિદ્યા શીખવાને યોગ્ય થવું એ મનુષ્યના હાથમાં નથી. મનુષ્યના સંસ્કારો તેને જ્યાં લઈ જાય, ત્યાં જ તે વશે કે કવશે જાય છે. કોઈ વ્યાકરણ, કોઈ ગણિત, કોઈ ઇતિહાસ એમ પોતપોતાના ઇષ્ટ વિષયોની તરફ પ્રાકૃત સંસ્કારથી તેમની બુદ્ધિને અનુસરી તેઓ જાય છે. પ્રભુએ અમને ગુરુ પણ આપ્યા, તથા તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની ઉત્કંઠા આપી, તેથી તેમની મહા-કૃપા અમારા પર છે,” પુરુષોત્તમ બોલ્યો.

“સાહેબ, મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે હું એટલો ભાગ્યશાળી નથી. મને હાલમાં જ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ કંઈક વૃત્તિ થઈ છે, અને નવી

* વેદાભ્યાસથી જડ થઈ ગયેલો, અને વિષયમાંથી જેનું કુતૂહલ જનું રહ્યું છે.

નવી શંકાઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન હૃદયને જડ કરે છે એવી શંકા વિષે મેં હમણાં જ પુરુષોત્તમને વાત કરી,” નીતિસેને કહ્યું.

“તે કેવી રીતે?” પ્રો. ફેરગજે પૂછ્યું.

“હું આપને કહું. નીતિસેનભાઈનું કહેવું એમ છે કે જો બહુ બ્રહ્મ માનીએ, પંડિત તથા મૂર્ખ તરફ સમાનદષ્ટિ રાખીએ, સુખ-દુઃખ અને હર્ષશોક ન ગણીએ, તો પછી હૃદય જડ થઈ જાય. મૃદુતા અને કઠોરતા, કૃતજ્ઞતા અને કૃતૃદ્વતા, સૌંદર્ય અને વિરૂપતા સર્વે સમાન ગણીએ, તો કળાકૌશલ્ય, કેળવણી, સર્વે નાશ પામે અને સર્વવિપ્લવ થાય. કેમ એમ જ કે નહિ, મોટાભાઈ?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“હા, એમ જ,” નીતિસેને કહ્યું.

“એ શંકા નિર્મૂળ નથી. શંકર એનો પરિહાર વ્યવહાર અને પરમાર્થને ભિન્ન માની કરે છે. એના કહેવા પ્રમાણે તો પ્રપંચ મિથ્યા છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે—પરમાર્થતઃ—હૃદયને સ્થાન જ નથી. કાણુ કેનો હર્ષશોક કરે? શા માટે? બીજી રીતે વિચારીએ તો યોગશાસ્ત્ર પણ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાનું કહે છે. તેનો અર્થ પણ એમ કે સુખદુઃખથી સારાનરસાથી, અને મનની વૃત્તિ અને હૃદયને ચલાયમાન ન થવા દેવું, સમતા ધારણ કરવી. તો તેથી પણ જડતા-હોપ પ્રાપ્ત થવાનો જ. મારું પણ માનવું એમ છે કે હિંદુધર્મમાં હૃદયને સ્થાન નથી. આ જ કારણને લીધે કેટલાક ખ્રિસ્તીધર્મને હિંદુધર્મના કરતાં શ્રેષ્ઠ માને છે,” વિચાર કરીને પ્રોફેસર ફેરગજે બોલ્યા.

પ્રોફેસરની સામે નમ્રતાપૂર્વક જોઈ પુરુષોત્તમે કહ્યું, “હું કાંઈ વિદ્વાન કે તત્ત્વવેત્તા નથી. પણ મેં એ બાબત પર કંઈક વિચાર કર્યો છે, અને મારું માનવું એથી તદ્દન ઊલટું જ છે. આપને ગોવિંદ-ભટ્ટજીની સાથે એ બાબતમાં કંઈ પ્રસંગ ન નીકળ્યો એ ખેદકારક છે, મને તે જ સમયે એ વિચાર આવ્યો હતો.” પછી નીતિસેનની સામે

જોઈ તે બોલ્યો: “ભાઈ, તમારી શંકાનું મૂળ કાળિદાસની પંક્તિ છે તે તપાસીએ. વેદાભ્યાસથી હૃદય ખરેખર જ જડ થતું હોય તો તેવા હૃદયનો મનુષ્ય મનોહર સ્વરૂપ કેમ નિર્માણ કરી શકે? નહિ જ. વસ્તુતઃ વિશ્વામિત્રનાં મન અને હૃદય વેદાભ્યાસથી દઢ અને સમર્થ થયાં હતાં. સંસારમાંથી વિરક્ત થઈ જેનું મન પ્રભુમાં લીન થાય તેને પ્રભુના પ્રભુત્વ, ભગવત્ત્વ, આદિ સર્વે ગુણ પ્રાપ્ત થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? એવા મનુષ્યોની, ઋષિમુનિઓની સંનિધિમાં મનુષ્યોને તો શું, પણ પશુપક્ષીઓને પણ અભય અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે,” હવે પ્રો. ફેર-જનની ભણી જોઈ તેણે કહ્યું: “યોગાભ્યાસથી ચિત્ત જડ થતું નથી, પણ તે વીર્યવન અને દઢ થાય છે. સુંદરતા, કેમળતા, દયા, વગેરે ભાવો એવા દઢ હૃદયમાંથી જેવા ઉદ્ભવે છે તેવા સંસારી હૃદયમાંથી ઉદ્ભવતા નથી. હૃદયને જડ, કઠોર, નિર્દય કરવાથી વિરક્ત થવાનું નથી પણ જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરે ખના દોષના અનુભવથી સંસારમાંથી સ્વાભાવિક વિરક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ચિત્ત પ્રભુમાં લીન થાય છે. તેથી તે વીર્યવત્તર થાય છે. અર્થાત્ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી જડતા પ્રાપ્ત થાય એ બ્રાંતિ છે, અને યોગશાસ્ત્ર અને વેદાંતશાસ્ત્ર ઉપરના આક્ષેપ નિર્મૂળ છે.”

“ત્યારે પંડિત અને મૂર્ખને સમાન ગણવા એનો અર્થ શો?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“એ બંને મિથ્યા, માટે સમાન,” વિચિત્રવીર્ય વચમાં બોલી ઊઠ્યો.

“પંડિત અને મૂર્ખને સમાન ગણવાનો અર્થ એવો નથી કે તે બંનેનું તારતમ્ય ભૂલી જવું. સુખદુઃખને સરખાં ગણવાનો અર્થ એવો નથી કે હૃદયને જડ કરવું. પણ એનો અર્થ એમ થાય છે કે હું કાણુ, આ સર્વ પ્રપંચ શું છે વગેરેનો વિચાર કરવો, તેનું મૂળ શોધવું, અને બ્યારે બધું જન્મને અંતે ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્, સર્વં

સ્વસ્તિદં બ્રહ્મ' એમ તત્ત્વવિજ્ઞાન થઈ પ્રભુપ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે જ સમતા રહેશે. તે જ ખરી સમતા. આવી સમતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ આ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મમાંથી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉદ્ભવે છે, અને તેમાં જ લીન થાય છે, અને હાલની સર્વ પ્રપંચની ઉચ્ચનીચ વસ્તુઓની સ્થિતિ બ્રહ્મની આવીર્ભાવતિરોભાવશક્તિથી જ છે એમ વિજ્ઞાન થાય, બ્રહ્મ સર્વેના નિયંત્રા છે, 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' એમ વિજ્ઞાન થાય, ત્યારે જ ઈશ્વરે આપેલા સુખદુઃખમાં કંઈપણ હર્ષશોક ધરવાનું કારણ નથી, એમ સ્પષ્ટ થાય." આમ કહી પુરુષોત્તમે આગળ ચલાવ્યું:

“પંડિતતા અને મૂર્ખતાનું તારતમ્ય ભૂલી જવું એમ નહિ, સુખ અને દુઃખની ભિન્નતા ભૂલી જવી એમ નહિ, પણ તેનાં કારણ શોધવાં, અને શોધતાં શોધતાં છેક ઊંડા ઊતરી તેનું મૂળ મેળવવું, અને એ તારતમ્ય અને ભિન્નતાની છેક તળે રહેલી સમાનતા મેળવી, અનુભવી, શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી, એનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન. ભગવાન પોતે જ પોતામાંથી અંશરૂપ જીવોને વ્યુચ્ચરણ કરાવી, તેને ઉચ્ચનીચ લિંગ-દેહ મોક્ષની અવધિ પર્યંતેના આખી વિવિધ પ્રકારની ઉચ્ચનીચ ક્રીડા આનંદથી કરે છે, અને આમ સર્વ આનંદમય હરિની લીલા છે એમ સમજવું, એનું નામ શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન. એવું જ્ઞાન આપણા વડીલોએ પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન—શાસ્ત્રો—આપણે સારું મૂકી ગયાં છે; એટલું જ નહિ, પણ હાલમાં પણ તે જ્ઞાન અને એવા તત્ત્વજ્ઞાની—બ્રહ્મજ્ઞાની—વિદ્યમાન—”

“શાખાસ, શાખાસ, પુરુષોત્તમ! હીક કર્યું. તારા જેટલી નાની વયમાં આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, પોતે સ્પષ્ટ સમજવું, અને ખીન્નને ખરોખર સમજાવવું અને તેની ભૂલો ખુદલી દર્શાવી આપવી, એ દુર્ઘટ કાર્ય તો ઘણું સારી રીતે કર્યું છે. તને જોઈને મારું હૃદય ખડું પ્રકુલ્લિત થાય છે,” પ્રો. ફેરેન્જે કહ્યું. “આર્યોવર્ત

તત્ત્વજ્ઞાનની જૂમિ છે, એ તારા અલ્પ વયમાં મેળવેલા જ્ઞાનથી તે સિદ્ધ કરી આપ્યું. વારુ, યોગ તથા વેદાંતશાસ્ત્ર ચિત્તને જડ કરતાં નથી પણ દૃઢ કરે છે એ હું સમજ્યો, પણ હૃદયના સુંદર ભાવો જે ક્રિશ્ચિયાનિટીમાં પ્રભુપરત્વે યોજવામાં આવે છે, તે યોગ તથા વેદાંતમાં છે? ક્રિશ્ચિયાનિટીની સુંદરતા, સરળતા, કોમળતા, પ્રેમ અને સ્નેહ હિંદુધર્મમાં છે?”

પ્રો. ફેરજનને નમન કરીને પુરુષોત્તમે દૃઢતાથી કહ્યું: “હા જી, છે. સાયન્સ અને આર્ટ, જ્ઞાન અને ક્રિયા, બંને પક્ષથી હિંદુધર્મ એટલો તો સુંદર અને સંપૂર્ણ છે કે એવી સુંદરતા અને સંપૂર્ણતા અન્ય ધર્મમાં નથી. શુષ્ક, હૃદયશૂન્ય ગણિતશાસ્ત્રીને પણ હિંદુધર્મ મોક્ષદાર દેખાડે છે, સામાન્ય સંસારી જીવને હિંદુધર્મ મુક્તિને રસ્તે દોરી લઈ જાય છે, મૃદુ રસિક મનુષ્યના હૃદયને સંપૂર્ણ રીતે ખીલવી, વિકાસ પમાડી, રસમય પ્રભુ સમક્ષ લઈ જાય છે અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપાનંદનું દાન કરે છે. હૃદયની સુંદરતા જેટલી હિંદુધર્મમાં બિલકુલ સંકોચ વિના સંપૂર્ણપણે ખીલેલી છે, તેટલી ધર્મક્રમાં મસ્ત સૂફીઓ પણ ખીલવી શક્યા નથી. (સૂફીઓની મસ્તી પણ ભરતખંડની જ પ્રસાદી છે) એટલું જ નહિ, પણ હૃદયની ખીજ આસુરી વૃત્તિઓ, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, લોભ વગેરેને પણ હિંદુધર્મે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં યોજી છે. હિંદુધર્મ જેવો, પંડિતને તેમજ બાળકને સર્વને માન્ય બીજો ધર્મ જડવો મુશ્કેલ છે.”

“મને લાગે છે કે એ હિંદુધર્મ મારા જેવો જ વિચિત્ર હોવો જોઈએ!” વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો.

“મને તારા બોલવામાં સત્ય કરતાં પક્ષપાત વધારે જણાય છે,” નીતિસેને કહ્યું.

“તમને એમ લાગવાનું કારણ શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન છે. હું સત્ય કહું છું કે પક્ષપાત કરું છું તે તમને શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને મનન

ક્યાં વગર કેમ માલૂમ પડે ? સાંભળો. ઘટપટની ખટપટ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કોઈ પણ શુષ્ક તર્કશાસ્ત્રી અથવા ગણિતશાસ્ત્રીનું માથું ભાંગવાને પૂરતી છે એ સર્વને વિદિત છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને સંતોષ આપે એવા સર્વે ચમત્કાર આપણાં શાસ્ત્રોમાંથી મળશે, ” પુરુષોત્તમે વળી આગળ કહ્યું: “શૂન્યહૃદયના એવા શાસ્ત્રીઓ અથ્થુ, દ્વચથ્થુક, ત્ર્યથ્થુકનો દીર્ઘ વિચાર કરતા કરતા, કાર્યકારણોની શૂંખસા યોજતા યોજતા, તત્ત્વોનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરતા કરતા, કર્મોની વિચિત્રતા વગેરેનું મનન કરતા કરતા, પોતાના જેવા હૃદયજડ મનુષ્યોની સાથે દરરોજ તર્કના હથોડા ઠોકતા ઠોકતા, માત્ર આ પ્રકારના અભ્યાસ-થી જ સંસારથી વિરક્ત થઈ મુક્તિ મેળવે છે. સામાન્ય સંસારી જીવ સકામપણુથી પોતાને ગમતી પ્રભુની કોઈ પણ વિભૂતિમાં ચિત્તને લીન કરી, કામ્ય કર્મોનાં ફળ ભોગવતાં ભોગવતાં ધીમે ધીમે ઉચ્ચતર ગતિને પામે છે અને અંતે અક્ષરધામમાં મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. રાવણ, દિરણ્યકશિપુ, કંસ, શિશુપાલ વગેરેના હૃદયની આસુરી વૃત્તિઓની દ્વારા પણ તેમનાં ચિત્તને નિરોધ પ્રભુમાં કરાવી હિંદુ-ધર્મ તેમને પણ મોક્ષ આપે છે. નંદ, યશોદા અને ગોકુળ જેવા ગામડાના સાદા, પ્રેમાળ હૃદયના મનુષ્યોની સાદી, સ્નેહાળુ વૃત્તિઓ ખીંચવી હિંદુધર્મ તેમને પણ પ્રભુધામમાં લઈ લે છે. ચક્રોર ગોપી-ઓનાં સુંદર, સ્નેહદ્રા, પ્રેમપીડિત હૃદયોને ખીંચવી શૃંગારરસની ઉચ્ચતમ કોટિમાં લઈ જઈ હિંદુધર્મ તેમને નિર્દોષ પૂર્ણગુણવાન રસમય પ્રભુ સાથે રાસક્રીડા કરાવી પ્રેમામૃતનું—સ્વરૂપાનંદનું—દાન કરાવે છે. અને આ બધું બીજો કયો ધર્મ આટલી સરળતાથી અને ચોખ્ખવટથી કરે છે તે મને ખતાવશે ? ”

“શાખાસ, પુરુષોત્તમ, તને ધન્ય છે. ગોવિંદભટ્ટજીએ મને હિંદુશાસ્ત્રની ખારીકીઓની સમજ આપી છે, પણ હિંદુધર્મ કેટલો વિસ્તારવાળો છે, તે સર્વને કેટલો ઉપયોગી છે, તે કેવો વિશ્વવ્યાપી છે, તે છતાં કેટલો ઊંડો છે, તે સમજવાની સહેલી પણ ખરી કૃપા

તેં મને બતાવી છે. આ શરીરથી તો હિંદુ થવું અશક્ય છે, પણ મનથી તો તેં મને પૂરેપૂરો હિંદુ કરી દીધો છે, અને મારું હૃદય તારા જેવા શુદ્ધ સંસ્કારી હિંદુના સંબંધથી કેટલું દ્રવ્ય છે તે હું કહી શકતો નથી,” પ્રો. ફેરજનને કહ્યું. નીતિસેન તો વિચારમાં લીન થઈ ગયો હતો, તે તો કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ છેક બોધું સમજનાર છાત્રકો વિચિત્રવીર્ય બોલી ઊઠ્યો:

“ત્યારે પુરુષોત્તમભાઈ, ગોપીઓ ધર્મશાસ્ત્રો સમજવા અને સમજવવામાં સર્વથી ઉત્તમ, નહિ વારુ? એ ઉત્તમ ગુરુઓને શાસ્ત્રો સમજવાનું સંસ્કૃત ગાયોએ શીખવેલું કે વ્રજભાષાએ !”

“ભાઈ વિચિત્રવીર્ય, જેમ કોઈ ભાષાનું વ્યાકરણમાત્ર ભણવાથી જ તે ભાષા બોલતાં આવડતી નથી, પણ વ્યાકરણ ભણ્યા વગર જ સ્વાભાવિક રીતે નાનપણથી અશિક્ષિત બાળક સરળતાથી બોલી શકે છે, તેમ શાસ્ત્રો ભણ્યા વગર અશિક્ષિત પણ શુદ્ધ સરળ હૃદય ધર્મનાં તત્ત્વો સ્વાભાવિક રીતે સમજી શકે છે, અને બહુ શાસ્ત્રો ભણ્યા છતાં પંડિત બનેલું પણ કદિન હૃદય તે સમજી શકતું નથી,” પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

વિચારમાં લીન થયેલો, અરધુંપરધું સાંભળતો નીતિસેન વિચારના ઊંડાણમાંથી સંમતિ આપવા લાગ્યો:—

“ઉદ્યામ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોને, ગણાયો જ્ઞાની પંડિતમાં,
હરી દષ્ટિ ન કો હામે, પ્રીતિ રીતિ અખંડિતમાં.

(મણિલાલ નલુભાઈ)

જર્મન કવિસમ્રાટ ગોએથે ઠીક જ કહ્યું છે કે:—પુષ્કળ શ્રમ લઈ હું તત્ત્વવિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર અને હે દેવ ! બ્રહ્મવિદ્યા પણ એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ભણી ચૂક્યો. અને હે મૂર્ખા જીવડા ! મારી બધી પંડિતાઈ છતાં હું પહેલાનાં કરતાં સહજ પણ વધારે સમજ્યો હોઉં એમ લાગતું નથી. હું મોટો માનિસ્ટ્રેટ, ના, ના, ડાક્ટર છું, અને દુઃખિત હૃદયથી મારા વિદ્યાર્થીઓને આ દશ વર્ષો થયાં, સીધા કે

આડાઅવળા, ખરા કે ખોટા, મારી ધ્યાનમાં આવ્યું તેમ કાન પકડી દોરવ્યા છે. અને હું જાણું છું કે આ બધું શું છે તેની કંઈ સમજ પડે એમ નથી ! એ અજ્ઞાનના જ્ઞાને મને છેક નિરાશ કરી નાખ્યો છે.”

“ ભાઈ વિચિત્રવીર્ય, નિર્દોષ, પૃથ્વિગુણવાન પ્રભુએ પોતે ગોપી-ઓનાં વખાણ કર્યાં છે, ઉદ્ધવના જેવા ભગવાનના પરમ ભક્તે તેમને—તેમના પગની રજને—શિરસાવંધ ગણી છે. તો પછી મારા જેવા અધમને ગોપીઓ ઉત્તમ લાગે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“ વિચિત્રવીર્યની વક્તોક્તિનો આશય એવો છે કે, એ અજ્ઞાની ભરવાડેણો કામભાવથી—નરભાવથી કૃષ્ણની પાસે ગઈ હતી, તેમને આવી ઉત્તમોત્તમ કેમ ગણી શકાય ? ” નીતિસેને કહ્યું.

“ એમ જ, અને તેથી જ કેટલાક ડાહ્યાડમરા શાસ્ત્રીઓ તો ચોખ્ખું કહે છે કે સોળ લગ્નર ગોપીઓ એટલે નાડીઓ, અને કૃષ્ણ એટલે મન. અર્થાત્ વસ્તુતઃ ગોપીઓનો અચાવ તો એમને ઉરાડી દેવામાં જ છે. પુરુષોત્તમભાઈના જેવા ભણેલાગણેલા અને ધર્માત્મા પુરુષોને વ્યભિચારી સ્ત્રીઓનો અચાવ કરતા સાંભળતાં મને તો ગમ્મત આવે છે. કોઈક વાર ઘણો વિચાર કરવાથી મગજ ચસકી જાય છે તેનું આ દૃષ્ટાંત ! ”

આમ કહી વિચિત્રવીર્યે સંમતિને સારુ નીતિસેન તથા પ્રા. ફેરજનની તરફ જોયું.

“ ભાઈઓ, પુરુષોત્તમે તમારી શંકાનો ઉત્તર ક્યારનોય આપી દીધો છે. જો દેવથી, વૈરભાવથી રાવણ, કંસ વગેરેની મુક્તિ થઈ, તો કામભાવથી ગોપીઓને પ્રભુપ્રાપ્તિ થાય, એમ માનવામાં કંઈ પણ ખોટું નથી. જેમ વૈરદેવ રાવણકંસ વગેરેમાં હતાં, પ્રભુમાં ન હતાં, તેમ ભાગવતકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે કામ ગોપીઓમાં હતો, કૃષ્ણમાં ન હતો, એટલે ભગવાનમાં પણ દોષ આવતો જ નથી. વળી કામ કેટલો બળવાન છે એ આપણે જાણીએ છીએ, તેથી તત્કૃત નિરાધ

અહુ જ અળવાન હોવો સ્વાભાવિક છે. એ દહ નિરોધને લીધે જ ગોપીઓને હૃદયે તથા શાસ્ત્રકારોએ વખાણી છે,” પ્રે. ફેરજને કહ્યું.

વિચિત્રવીર્ય તો સંમતિની આશા રાખતો હતો, તેને અદલે ફેરજજ સાહેબનું આવું બોલવું સાંભળી એ તો આભો જ બની ગયો, અને ગભરાયેલે મોઢે આમતેમ જોઈ કંઈ નહિ ગોઠવાથી ત્યાંથી વિકળની માફક ગબરડી મૂકી દોડી ગયો.

“ભાઈ નીતિસેન, તમારા નીતિના વિચારોને આઘાત થાય છે તે હું સમજું છું. વ્યભિચારી સ્ત્રીઓને ઉત્તમોત્તમ કેમ કહેવાય—એ શંકા તારા મનમાંથી ખસતી નથી,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“હા, પ્રભુને દૂષણ ન લાગે, વ્યભિચારના ઉત્કટ ભાવથી નિરોધ થઈ ગોપીઓની મુક્તિ થાય એ અહું ઠીક, પણ એથી જેમ કંસ-રાવણ વગેરેમાં દૂષણ રહી જાય છે, તેમ ગોપીઓમાં પણ દુષ્ટવાસના-રૂપ દૂષણ રહી જાય છે, એ મારી શંકા છે,” નીતિસેને કહ્યું.

“હા, અરોગ્યર. હવે વ્યભિચાર તે શું? અને તે શા માટે ન કરવો? તે વિચાર.” એમ કહી પુરુષોત્તમે ચલાવ્યું: “પોતાના ધણીને અથવા સ્ત્રીને મૂકી પરપુરુષ અથવા પરસ્ત્રીની સાથે પ્રીતિ કરવી તેનું નામ વ્યભિચાર. અને તે ન કરવો, કેમકે મુક્તિ મેળવવામાં એટલે પરમાત્મા પાસે જવામાં એ બાધક છે. પણ અહીં તો પ્રભુ સર્વના ધણી છે, સર્વના હૃદયમાં રહે છે, સર્વને પ્રભુની પાસે જ જવાનું છે, અને તેનું ઉત્તમોત્તમ સાધન અષ્ટાદશ અધ્યાયના ચોસઠમા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે એ જ છે કે, ‘મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારું યજન કર, મને નમસ્કાર કર, તું મારી પાસે જ આવશે, હું તને સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી કહું છું, કારણ કે તું મને પ્રિય છે.’ ગોપીઓએ સંસારના સર્વ વિષયનો ત્યાગ કર્યો, અને ભગવાનનાં ચરણકમળમાં પોતાનું મન અર્પણ કર્યું, પ્રભુ પાસે ગઈ, અને એ જ પ્રકારે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ સંસારના સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરી, ગોપીઓનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત લઈ, પ્રભુમાં મનનો નિરોધ કરવાનો

છે. ત્યારે જ પ્રભુ પાસે જવાય છે. પ્રભુ પાસે જવું એને વ્યભિચાર કહેવાય જ નહિ, એ તો મોક્ષ કહેવાય. **મામેવૈવ્યસિ** એ તો ક્ષણ છે.

ગોપીઓ સર્વ વિપયનો ત્યાગ કરી પ્રભુ પાસે ગઈ, એટલે ગોપીઓનો સંસાર તો ત્યાં જ છૂટ્યો. **પ્રભુ પાસે જવું, એ જ મોક્ષ.** પોતાના ધણીની, પુત્રની, ઘરખારની, સર્વેની દરકાર કર્યા વગર ગોપીઓ પ્રભુ પાસે ગઈ, એમ જ આપણે સર્વેએ દાર, આગાર, પુત્ર, આત્મ, વિત્ત, આ લોક, પરલોક સર્વેની દરકાર કર્યા વગર પ્રભુની પાસે જવાનું છે.”

“એ બધું તો ફીક, પણ પછી પ્રભુની સાથે વ્યભિચાર કર્યો તેનું કેમ ?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“અરે અંધ! મોક્ષ મળ્યા પછી, પ્રભુ પાસે ગયા પછી, ચૌદ લોકના નાથ પાસે ગયા પછી, તે પ્રભુની સાથે દિવ્ય, આનંદમય, સ્વરૂપમય, રસાત્મક ક્રીડા કરવી, તેને તું વ્યભિચાર કહે છે ? કેની સાથે વ્યભિચાર કર્યો ? પ્રભુની સાથે ? ધર્મ સંસ્થાપનાર્થે અવતાર ધારણ કરનાર પ્રભુ વ્યભિચારરૂપી અધર્મ કરે એ તારી મતિને સંભવિત લાગે છે ? પ્રભુ યોગેશ્વરના પણ ઇશ્વર છે, આત્મારામ છે, ઊર્ધ્વ-રેતસ છે તે તને ખ્યાલ છે ? ગોપીઓ પોતે પણ પ્રભુને બર તરીકે ગણતી ન હતી,” એમ કહી પુરુષોત્તમે આગળ કહ્યું:

“સાંભળ, તેઓ પોતે શું કહે છે ?

ન ચલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાન્ ।

અચિલ્લદેહિનામન્તરાન્મધૃક્ ।

વિચ્છન્નસાર્થિતો વિશ્વગુપ્તયે

સચ્ચ ઉદેયિવાન્ સાત્ત્વતાં કુલે ॥ ભા. ૧૦-૨૮-૪ ॥

અર્થાત્ ખરેખર તમે માત્ર ગોપિકાઓને આનંદ આપનાર નથી, પણ સર્વ દેહધારીના અંતરાત્માને બેનાર છો. વિશ્વનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના બ્રહ્માએ કરવાથી, હે સખે ! સાત્ત્વતોના કુળમાં તમે ઉદય પામ્યા છો.

પ્રભુ પોતે કોણ છે? સાંભળ. રસો વૈ સઃ । રસં હોવાયં
 લઙ્ઘવાનન્દી ભવતિ । અર્થાત્ તે ખરેખર રસ છે. રસ પ્રાપ્ત કરીને જ
 આ આનંદી થાય છે. પ્રભુ પોતે રસરૂપ છે. એ રસને જીરવનાર
 ગોપિકાઓના સિવાય ભૂતળ પર ખીજું કોઈ થયું છે? એ રસ
 યોગીઓને સર્વથા અલભ્ય છે, એ રસ મોક્ષમાત્ર ઇચ્છનાર મર્યાદા-
 ભક્તને સર્વથા અપ્રાપ્ય છે. જેને કંઈ જોઈતું નથી, જેને આ લોક
 પરલોક કશાની ઇચ્છા નથી, જેને મોક્ષનીય અપેક્ષા નથી, પણ
 બિલટો જેને મોક્ષ પણ બાધક છે, એવા ઉત્કટ રસિક જ આ રસના
 ભોક્તા છે—સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા । તૈ.
 ર. ૧ । અર્થાત્ તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે.

રાસલીલાં એ વિષયભોગ નથી, પણ વિષયને જીતવાનું ઉત્તમ
 સાધન છે. આ હું જ કહું છું એમ નથી, પણ શ્રીભાગવતકાર પોતે
 કહે છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. સાક્ષાત્ મન્મથમન્મથમાં જેનું ચિત્ત છે,
 કોટિકંદર્પલાવણ્યની સાથે જેને લગની લાગે છે, તેને કામ બાપડો
 શું કરે?”

“શાખાશ, પુરુષોત્તમ, આટલી નાની વયમાં તેં ઘણું મેળવ્યું
 છે. તારું કહેવું હું સમજ્યો છું, તોપણ ગોવિંદભટ્ટજીની સાથે એ
 વિષય પર વિશેષ ચર્ચા થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. મારાથી અહીં
 વધારે રહેવાય એવું નથી, માટે કાલે બપોરે બે વાગે હું ગોવિંદભટ્ટ-
 જીને શ્રમ આપવા આવીશ. એ સમય એમને અનુકૂળ ન હોય તો
 મને કૃપા કરી ખબર કરશો,” પ્રો. ફેરનજે કહ્યું.

“જરૂર. પણ હું ધારું છું કે એ સમયે ગોવિંદભટ્ટજીને અવ-
 કાશ મળશે જ, માટે આખે આવવાનો જરૂર વિચાર રાખવો,”
 પુરુષોત્તમે કહ્યું.

મોહું થઈ જવાથી પ્રો. ફેરનજ પરસ્પર વંદન કરીને ગયા.
 મોટરમાં બેસતાં બેસતાં પુરુષોત્તમે વિચિત્રવીર્યને કહ્યું:

“તું પણ આવજે.”

૮ : કૃષ્ણ અને ગોપીઓની અગાધ પવિત્રતા

ગોવિંદભટ્ટજીને પુરુષોત્તમે પ્રો. ફેરજન વિષે સર્વે વાત કહી. તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા, અને ગાર્ગીને બહેન સર્વે વિદિત ક્યું. ખીજે દિવસે એ વાગે બહાર પુસ્તકશાળામાં પ્રો. ફેરજનની વાટ જોઈ બેઠા. આજનો પ્રસંગ સુંદર હોવાથી અને પ્રો. ફેરજન નિખાલસ હૃદયનો ધાર્મિક સન્નત હોવાની ખાતરી થવાથી ગાર્ગી પણ કુસુમને લઈ આવી બેઠી. પ્રો. ફેરજન આવી પહોંચ્યા, તેનો સત્કાર કરી બેસાડ્યા પછી તે બોલ્યા:—

“ગોવિંદભટ્ટજી, આપના પ્રસંગથી મને બહુ આનંદ થયો હતો, પણ આપના આ આસરિષ્યે તો અવધિ કરી છે. **ગુણઃ પૂજા-સ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિङ્ગં ન ચ વયઃ** । અર્થાત્ ગુણીજનોના ગુણો જ માનઆદરને યોગ્ય છે. તેની ઉમ્મર અને જાતિ (સ્ત્રી કે પુરુષ)ને કંઈ સંબંધ નથી, એ એના વિષયમાં ઘરોઘર લાગુ પડે છે.” એમ જણાવી પ્રો. ફેરજને કહ્યું: “કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી સન્નતને એની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી હિંદુધર્મની ઉત્તમતાને માટે શંકા રહે નહિ. તેમાં ત્યારે એણે ગોપિકાઓના ભાવની અને સ્વરૂપની સમજ આપી ત્યારે તો હું છક જ થઈ ગયો. તે છતાં ગોપિકાઓ કામી હતાં કે નહિ, કામથી એઓની મુક્તિ માનવી કે નહિ, એ બાબતમાં વિશેષ શિદ્ધાપોહ થાય તો ‘બહુ સારું’, એ ઇચ્છાથી આજે આપને શ્રમ આપવો ઉચિત ધાર્યો છે.”

“બહુ સારું,” વિચિત્રવીર્યની સામે જોઈ ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા—“તું ગોપિકાઓને કેવી ધારે છે?”

વિચિત્રવીર્ય આભો બન્યો. ગાર્ગી અને કુસુમ ન હોત તો તો તરત ઉત્તર આપત, પણ અહીં તો એક તરફ ગાર્ગી અને કુસુમ બેઠાં હતાં, બીજી તરફ ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમ બેઠા હતા, અને ફેરજળ સાહેબ પણ એનાથી વિરુદ્ધ મતના હતા. ગાર્ગીને તો એ ઘણું જ માન આપતો, સાક્ષાત્ દેવી તરીકે ગણતો, અને પુરુષોત્તમ અને કુસુમ એની કૃપાથી જ આટલાં સુંદર, ઉચ્ચાશયવાન, પરોપકારી, ભક્તો અને સદ્ગુણી થયાં હતાં એમ પોતે માનતો. વળી પોતે ગમે તેવો છતાં પુરુષોત્તમના એના પર ચારે હાથ હતા, અને સુંદર કુસુમ પણ એની સાથે નિર્દોષ વાર્તાલાપ કરતી. ગોવિંદભટ્ટની આગળ એ અદ્યમાન રહેતો, અને પુરુષોત્તમ એને પોતાનો મિત્ર ગણતો, તે છતાં એના નીચ વિચારોને લીધે એની ઠેકડી કરતો, તે એને લાગી આવતું. વળી ફેરજળ સાહેબના જેવા પણ પુરુષોત્તમથી અંબધ ગયા હતા, એટલે આવી મંડળીમાં પોતે શો ઉત્તર આપવો તે એને સૂઝતું નહિ, પણ પ્રશ્ન ઉડાવાય તેવો ન હતો.

“તું ગોપીઓને કેવી ધારે છે?” એ પ્રશ્ન પોતે પોતાના મનમાં ફરીથી બોલ્યો, અને ગાર્ગી, કુસુમ, ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમની સામે એણે સામટી નજર કરી. શો ઉત્તર આપે? પોતાથી હજાર દરજ્જે વધારે સદાચારી, પરોપકારી, ઉચ્ચાશયવાન, નિષ્કલંક, નીતિમાન, ધર્મવાન, અને પ્રભુમાં આસક્ત ચિત્તવાન આ સજ્જનોનો સમૂહ ગોપીઓને અત્યંત ઉચ્ચ કોટિમાં મૂકે છે, શ્રુતિનો અવતાર માને છે, તેમના પગની રજને પણ શિરસાવંધ ગણે છે, તેમના નિરવધિ સુખનો કંઈક અંશ પોતાને મળે તો પોતાનું અહોભાગ્ય સમજે છે,—એવાની આગળ પોતે શો ઉત્તર આપે?

વિચિત્રવીર્ય આ સરળ પ્રશ્નનો ઉત્તર થોડીક વાર સુધી આપી શક્યો નહિ. પોતાના નીચ વિચારની અધમતા તેણે અનુભવી. આ ઉત્તમ ધાર્મિક સજ્જનો જે ગોપીઓમાં નીતિ, શ્રેષ્ઠતા અને સુંદરતા

જુએ છે, તે જ ગોપીઓને પોતે વ્યભિચારિણી, નીચ, અને તુચ્છ માને છે. માટે ગોપીઓ નીચ નહિ, પણ પોતે જ નીચ છે, જે હૃદયમાં એ વિચાર ઉદ્ભવ્યા તે હૃદય જ નીચ અને મલિન છે, અને તે હૃદયને ધારણ કરનાર મનુષ્ય હું પોતે મલિન અને પાપી છું એમ એને પ્રત્યક્ષ થયું. તેની દષ્ટિ પોતાની સામેની જમીન ઉપર પડી, અને જમીન ઉપરના કાંકરા ગણતો હોય તેમ દ્વિષ્મૂઢ થઈ ઊભો.

સર્વ મંડળની નજર વિચિત્રવીર્યના મેં સામે હતી, અને તેનો ઉત્તર સાંભળવા તેઓ તત્પર હતાં, ત્યારે વિચિત્રવીર્ય આમ નીચી દષ્ટિએ કાંકરા ગણતો હતો. તે કાંકરા ગણતો ન હતો, પણ મૂઢ થઈ ગયો હતો, જાણે કે આ બધાએ એના પર ભૂરકી નાખી હોય નહિ શું? પાંચ મિનિટે માંડમાંડ તે આ પાશમાંથી છૂટતો હોય એમ તેને લાગ્યું. તેનું હૃદય બળ કરવા લાગ્યું, અને તેણે નીતિ-સેનની સામે આડી નજર કરી. ગઈ કાલે નીતિસેન પોતાનો પક્ષ કરી ઉત્તર આપતો હતો, તેમ આજે પણ આપે તો પીડા ટળી, એવો વિચાર તેના મગજમાં દાખલ થયો. પણ નીતિસેનની નજર પણ જમીન તરફ હતી, અને તે પણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધતો હોય, અને શોધતાં શોધતાં ન જડવાથી પોતે જ ભૂલો પડ્યો હોય એવો દેખાયો. એટલામાં ગોવિંદભટ્ટએ ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ભાઈ વિચિત્રવીર્ય, ગોપીઓને વિષે તારો શો મત છે?”

વિચિત્રવીર્યે ફિક્કે મોઢે ગોવિંદભટ્ટની તરફ જોયું, પણ તેનાં વિચક્ષણ, તેજસ્વી ચક્ષુ તથા પવિત્ર સુંદર ઓજસ્વી મુખની સામે એની મલિન વિચારથી કલુપિત દષ્ટિ તે ટંકવી શક્યો નહિ, અને મૌન જ રહ્યો.

વાચક! વિચિત્રવીર્ય ગમે તેટલો અધમ વિચારવાન હોય, પણ તું તેનો તુચ્છકાર કરીશ નહિ. તું ઉદાર વૃત્તિ રાખજે. તે ગરીબ હતો, કંઈક અંગ્રેજી સંસ્કૃત વગેરે ભણ્યો હતો, પણ તેનું મગજ

વિચિત્ર હતું, અને બધાનો ખીચડો કરી ગોટાળો કરતું. વળી તે પુષ્ટિમાર્ગીય પણ ન હતો, અને એ ધર્મનાં તત્ત્વો સમજતો ન હતો. પરંતુ જેઓ દુનિયામાં શાસ્ત્રી અને પંડિત મનાય છે, ખાસ કરીને જેઓ પોતાને પંડિત અને શાસ્ત્રજ્ઞ માને છે, જેઓએ વેદ, ગીતા ભાગવત વગેરે કંઈક અંશે પણ વાંચ્યાં હશે અથવા વાંચ્યાં હોવાં જોઈએ, તેઓમાં પણ તેં આવા અધમ વિચારનાં મનુષ્યો જોયાં નથી? તેમાં પણ જેઓ પોતાને પુષ્ટિમાર્ગના પંડિત તથા શાસ્ત્રી કહેવડાવે છે એવાઓ પણ ગોપિકાઓનાં નામમાત્રથી ભીરુ થઈ ડરતા તેં જોયા નથી? ગોપિકાઓને ગુરુ કહેતાં તેઓ શરમાઈ જાય છે, તેમને લાજ લાગે છે, એ તેં અનુભવ્યું નથી? રાસલીલૈક-તાત્પર્યઃ । કૃપયૈત્તત્કથાપ્રદઃ । રાસસ્ત્રીભાવપૂરિતવિગ્રહઃ । વગેરે શ્રીમદ્ભાગવતનાં નામો દરરોજ તેઓ જપતા હોવા તો જોઈએ, તે છતાં તેનો કંઈક પણ આશય તેઓ સમજ્યા હોય એમ તને લાગે છે? શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધના ૪૪ (૪૭-૩) મા અધ્યાયના પચીસમા શ્લોકમાં શ્રીઉદ્ધવજીએ કહ્યું છે કે—

ભગવત્યુત્તમશ્લોકે ભવતીભિરુત્તમા ।

ભક્તિઃ પ્રવર્તિતા વિદ્યા મુનિનામપિ દુર્લભા ॥ ૨૫ ॥

અર્થાત્ ઉત્તમશ્લોક ભગવાનને વિશે ઉત્તમોત્તમ, મુનિઓને પણ દુર્લભ એવી ભક્તિ તમે પ્રવર્તાવી એ આનંદની વાર્તા છે.

કૌણ્ડિન્યો ગોપિકાઃ પ્રોક્તા ગુરવઃ સાધનચ તત્ ॥

એ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતજીએ ‘સંન્યાસનિર્ણય’ ગ્રંથમાં ગોપીઓને ‘ગુરુ’ કહી છે. શ્રીગુણાંધજીએ દશમ પૂર્વાર્ધના ૨૬ (૨૬-૩) મા અધ્યાયની ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે કે—

एवं सति अस्मिन् मार्गे स्वामिन्यः एव गुरवः इति ज्ञापितं भवति ।

અર્થાત્ એમ હોવાથી આ માર્ગમાં સ્વામિનીઓ જ ગુરુ છે

એમ જણાવેલું છે. લાલુભટ્ટએ ‘પ્રમેયરત્નાર્ણવ’ નામના સુંદર ગ્રંથમાં ત્રીસમે પાને કહ્યું છે કે—

एतद्भक्तिप्रवर्तिका व्रजभक्ता एव ॥

અર્થાત્ આ ભક્તિપ્રવર્તિકાઓ વ્રજભક્તો જ છે.

આવાં આવાં ગોપીઓને વિષે અનેક ઉત્તમ વચનો આ પડિતો અને શાસ્ત્રીઓએ વાંચ્યાં તો હોવાં જોઈએ, તે છતાં તેઓ ગોપીઓના દેખી છે, તેમનાં જડ હૃદય એ ઉત્તમતા સમજી શકતાં નથી, તેમનાં કામાસક્ત મહિન હૃદય પોતાના કામ અને મહિનતાનો આરોપ ગોપિકાઓની ઉપર કરે છે, ત્યારે ખિચારા વિચિત્રવીર્યનો શો દોષ કાઢવો ? માટે ઉદાર વૃત્તિ રાખ. તેમના ઉપર રોષ ન કરતાં દયા આણુ, પ્રભુ તેમના હૃદયની કામાસક્તિ અને મહિનતા નિવૃત્ત કરે, અને તેમાં પ્રેમ અને આસક્તિ ભરે એવી પ્રાર્થના કર.

ત્યારે કંઈ લાગ ન ફાવ્યો ત્યારે ઉત્તર આપવો જ પડશે એવું ધારી, મનમાં ગોહવનો ગોહવનો વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો:

“હોય,.....સ્ત્રીજન,..... તેમાં પણ ભરવાડણુ,..... અજ્ઞાની...હોય,.....દુનિયા એમ જ ચાલે છે.....વ્યભિચાર અને પાતિવ્રત્ય બધુંએ એમને સરખું.”

બોલતાં બોલ્યો તો ખરો, પણ નીચેથી જોયું જોવાયું નહિ. ગોવિંદભટ્ટએ એની અધમ હૃદયવૃત્તિની તરફ દયા આવી, તોપણ જે ઠાંકપિછોડો એને કરવો પડ્યો હતો તેથી પવિત્ર વિચારોને—પ્રેમની સુધાને—ભવિષ્યમાં એના હૃદયમાં સ્થાન મળવાનો સંભવ છે એ વિચારથી કંઈકિ પ્રસન્ન થયા. કંઈકિ હસતા, વિચિત્રવીર્યને કંઈકિ દયાપાત્ર ગણતા, ફરી તેને પૂછયું: ‘ત્યારે ભાઈ, કૃષ્ણ વિષે તારો શો અભિપ્રાય છે ?’

વિચિત્રવીર્ય ખિન્નવાયો. તેને આ પ્રશ્નોત્તર બહુ કઠિન લાગ્યા. પોતાના હૃદયની મહિનતા તેના મોંની આગળ ખડી થઈ ગઈ. આ

સર્વ આત્મમંડળે તે જોઈ. પોતાની આખર ગઈ, પોતાનું સર્વસ્વ ગયું, એમ તેને લાગ્યું. વસ્તુતઃ તેને આ પ્રકારના હૃદયનિરીક્ષણથી લાભ થયો હતો, અને ભવિષ્યમાં વિશેષ થવાનો હતો, પણ તે કંઈ એને હાલ સૂઝ્યું નહિ. આ પ્રસંગ ઉપર જ તેને કંટાળો આવ્યો, અને વિચાર કર્યા વગર પોતાના મનમાં બહુ વખતથી જે હતું તે બોલી ગિજ્યો:

“કૃષ્ણ વળી એક ગોવાળિયો, છેલ્લપટાઉ, જરા ટીખળી, પનઘટ ઉપર જમીને આંખમીંચામણું કરે, કાંકરા મારીને યુવતીઓના ઘડા ફેડે, લાગ ફાવે તો છેડો પકડે, વખતે ગાળો પણ ખાય, અંતે માર પણ પડે. જીવાની બધાની એવી જ હોય, કોઈ ઢાંકેલા અને કોઈ ઉઘાડા.”

બોલી નાખ્યું, અને મનનો ગિભરો કાઢ્યો. પછી ઊંચું જોયું અને કુસુમની તરફ એની દષ્ટિ પડી. તે પવિત્ર, નિષ્કલંક, સુંદર મુખારવિંદની તરફ જોતાં પોતે ઝેરી કાળો નાગ હોય એમ તેને લાગ્યું. પોતે બોલ્યો હતો તે કાળું હળાદળ ઝેર ઓઝ્યો હતો, એમ તેને સ્પષ્ટ થયું. અંતે જેમ નાગ સંકોચાર્ધ ફૂંડાળું વળી બેસી રહે, તેમ એ નીચું જોઈ સંકોચાર્ધ બેસી રહ્યો, અને આ સુંદર પવિત્ર મંડળીનાં નેત્રામાંથી જે અમૃત વર્ષાતું હતું તેનું જાણ્યાજ્ઞેયા વગર પાન કરવા લાગ્યો.

“ભાઈ નીતિસેન, ગોપીઓને વિષે તારો શો મત છે તે કહે,” ગોવિંદભટ્ટે નીતિસેનની તરફ જોઈને બોલ્યા.

ગઈ કાલના પ્રસંગથી નીતિસેનને સંતોષ વળ્યો ન હતો, તે પુરુષોત્તમને ઉત્તર આપી શક્યો ન હતો, પણ તેથી કંઈ તેના મનનું સમાધાન થયું હતું એમ ન હતું. તેની શંકા તો એવી અને એવી જ રહી, અને જ્યારે ગોવિંદભટ્ટે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે પોતે કેવી મંડળીમાં બેઠો હતો, તેનું બાન છતાં, પોતે બોલશે તે કંઈક અયોગ્ય જ થશે

એવું કંઈક લાગવા છતાં, પોતાની નીતિના બળનો આશ્રય લઈને હું જે મને સત્ય લાગે છે તે બોલું છું એવા વિચારથી સત્યનું અવલંબન કરીને બોલ્યો :

“હું ધારું છું કે ગોપીઓ ગામડાની સાધારણ સ્ત્રીઓ જેવી હતી, પ્રેમાળુ હતી, અને તેમનું ચિત્ત કૃષ્ણમાં બહુ આસક્ત હતું. પરંતુ તે જરૂરભાવથી હતું એમ શાસ્ત્ર પણ કહે છે. કૃષ્ણમાં આસક્તિને લીધે તેમનો મોક્ષ થયો, પણ તેથી ગોપીઓ ઉત્તમ કેમ તે મારી સમજમાં ઊતરતું નથી.

‘કૃષ્ણ વિષે તારો શો મત છે?’ ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“કૃષ્ણને હું વિચિત્રવીર્યની માફક વિષયી માનતો નથી. ગીતાના કહેનાર કૃષ્ણ એવા હોય જ નહિ. આખો આર્યાવર્ત જે કૃષ્ણને માને છે, આખી દુનિયા જેનાં વચનોથી મોહિત થઈ ગઈ છે, તે ગીતાના વક્તા પૂર્ણાવતાર પ્રભુ છે, એમનાથી કોઈ ઊંચું નથી (મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિંચિદસ્તિ), એઓ પોતે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ છે, એવાં એમનાં પોતાનાં પણ બહુવચન છે, અને મને તે સર્વે સર્વાંશે માન્ય છે,” નીતિસેને કહ્યું.

“ત્યારે એવા પૂર્ણાવતાર પ્રભુને જરૂર તરીકે કોઈ સ્ત્રીઓ ગણી શકે? બીજી કોઈ સ્ત્રીઓએ પ્રભુને પોતાના જરૂર તરીકે ગણ્યા છે?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“ઘણી જ થોડી. મીરાંબાઈ એવી એક ખરી, પતિનો ત્યાગ કરીને પ્રભુની પાસે ગઈ,” વિચાર કરીને નીતિસેને બોલ્યો.

“મીરાંને તું ઉત્તમ માને છે?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“હા.”

“શા માટે?”

“મીરાંના જેવી સ્ત્રી પોતે તરે, અને પતિ તથા સર્વે સંબંધીને તારે.”

“ મીરાં તો સવારનું માંગલિક નામ, ” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ સારે તારા માનવા પ્રમાણે ગોપીઓએ કૃષ્ણ પર જરભાવ કર્યો અને મીરાંએ પણ કર્યો. જો મીરાં ઉત્તમ, તો ગોપીઓ પણ ઉત્તમ, ” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“ હા—ના,—હા— ” વિચાર કરતો કરતો નીતિસેન બોલ્યો.

“ તારા મનમાં શું ભાંજગડ થાય છે, સ્પષ્ટ કહે, ” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“ મીરાં પ્રભુને પ્રભુ જાણતી હતી. ગોપીઓને તો માત્ર જરભાવ જ હતો, પ્રભુભાવ હતો જ નહિ, માટે ગોપીઓ કરતાં મીરાં ઉત્તમ. ”

“ તારી જૂઝ છે, ગોપીઓને પણ પ્રભુભાવ હતો એમ શાસ્ત્ર—”

“ હા, કાલે જ પુરુષોત્તમે એક શ્લોક તો કહ્યો હતો. (વિચાર કરીને) સારે તો હું ધારું છું કે મારી જૂઝ છે. મીરાં અને ગોપીઓ બન્ને સરખાં ગણાય. ”

“ મીરાંના ચારિત્ર્યમાં તને દોષ લાગે છે ? ”

“ ના, લેશમાત્ર પણ નહિ. ”

“ કેમ ? સ્ત્રીઓએ પતિસેવા કરવી એ જ ધર્મ નથી ? સ્વપતિ છતાં પ્રભુને પતિ માનવા, તેમની સાથે પ્રેમ કરવો, અને પતિનો ભાગ કરવો, એ દોષ નહિ ? ”

“ ના, ના. મને તો શું પણ આખી દુનિયાને મીરાંનું ચારિત્ર્ય તો પવિત્ર અને સુંદર લાગે છે. ”

“ તેનું કારણ શું ? મીરાંએ નીતિશાસ્ત્રનો ભંગ ન કર્યો ? ”

“ ના, ના. આટલી નાની વયમાં સંસાર છોડી પ્રભુમાં મન પરાવર્તવું એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે. ધણી, રાજ્યવૈભવ વગેરે છોડી દેવાં એ સહેલું નથી. ”

“પણ રાજા જેવો ઉત્તમ ધણી છોડી પ્રભુની સાથે પ્રીતિ બાંધી, એટલે મીરાંમાં કામ તો રહ્યા કે નહિ? અને કામ રહ્યા તો ઉત્તમ કેમ કહેવાય?”

“મીરાંમાં કામ રહ્યો કહેવાય નહિ. કામ હોય તો સંસારનો ત્યાગ થાય નહિ, અને પ્રભુમાં ચિત્ત પરોવાય નહિ,” વિચાર કરી નીતિસેને કહ્યું.

“પણ મીરાં પોતાનાં ગીતોમાં કહે છે કે ‘પ્રભુ મારો ધણી છે, હું તેની સાથે સર્વે કામ ભોગવું છું, મને કશા વૈભવની ખોટ નથી.’ તેનું કેમ? મીરાંનાં શૃંગારભક્તિનાં પદ વાંચ્યાં નથી?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“બહુ વાંચ્યાં છે.”

“ત્યારે એવો સ્ત્રીપુરુષની વચ્ચેનો શૃંગાર તે કામ નહિ તો શું?”

“તે—તે કામ કોઈક બીજા—કોઈક દિવ્ય—દૈવી—હોવો જોઈએ,” વિચાર કરતો નીતિસેન બોલ્યો.

“તે દૈવી, દિવ્ય, પણ કામ જ કે નહિ? અને કામ સર્વથા ત્યાગ્ય નથી?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“તે મીરાં જાણે, મને કંઈ સમજ પડતી નથી. મીરાં કામી વા વિધિવિધિ નહિ હતી એ નક્કી, તે પવિત્ર હતી,” વિચાર કરીને નીતિસેન બોલ્યો.

“તું અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભણેલો, ઊંડા ઊંડા વિચાર કરનારો, પરોપકારી સજ્જન હોવા છતાં મીરાંનાં પદ ન સમજે એમ હોય? એમાં શબ્દો તો કઠિન નથી, ત્યારે તને શું સમજ પડતી નથી?” ગોવિંદભટ્ટે હસીને પૂછ્યું.

“મીરાંની તો સૃષ્ટિ જ કંઈ જુદી છે, એના વિચાર આ દુનિયાની બહારના છે,” નીતિસેન વિચાર કરીને બોલ્યો.

“પણ તે બીજી દુનિયા મીરાં ક્યાંથી ઉપજાવે—મૃત્યુ—છે?”

“એના ઉચ્ચ આશયના પવિત્ર હૃદયમાંથી.”

“પણ એ પવિત્ર હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થતી બીજી સૃષ્ટિમાં પણ કામ—વિષય—ખરે?”

“ના, ના, બિલકુલ નહિ.”

“પણ એ પ્રભુને સ્વામી—ઘણી—કહે છે તે શબ્દ કામ-સૂચક નથી?”

“ના, ના. તે પ્રેમથી, સ્નેહથી,” નીતિસેન બોલ્યો.

“પ્રેમ શું તે તું સમજે છે?” ગાર્ગીએ પૂછ્યું.

“કંઈક સમજું છું.”

“તે કહે.”

“પુરુષોત્તમ અને કુસુમ તમને વહાણ છે, તેટલો હું નથી! મારા ઉપર તમારો પ્રેમ કંઈક ઓછો છે.”

(હસીને) “એ પ્રેમ ક્યાં રહે છે?”

“હૃદયમાં.”

“એ પ્રેમનું બળ કેટલું છે તે તને ખબર છે?”

“હા, પ્રેમની મેં ઘણી વાતો વાંચી છે. અઘરામાં અઘરાં, અશક્ય લાગતાં કામ પ્રેમ કરાવી શકે છે. પ્રેમી પોતાનું શિર પણ આનંદથી આપવા તૈયાર થાય છે.”

“એવો પ્રેમ તને કોઈના ઉપર છે?”

“કુસુમના ઉપર મને પ્રેમ છે, મારું હૃદય એને જોઈને પ્રસન્ન રહે છે, એ ન હોય ત્યારે મને ગમતું—ગોઠતું—નથી,” વિચાર કરીને નીતિસેન બોલ્યો. પછી મનમાં બોલ્યો : “આજે સવારે જ એને માટે ચકલીઓ લાવ્યો છું.”

“તને કુસુમના ઉપર આટલો પ્રેમ છે તેનું કારણ શું?”
ગાંધીજી પૂછ્યું.

“એના હૃદયની સુંદરતા અને પવિત્રતા! મને તો એ કંઈ સુંદર દેવી જેવી લાગે છે. તમને જોઈને પણ મારું હૃદય.”

“શું?”

“કંઈ નહિ. કુસુમની પવિત્રતા અને સુંદરતા એ તમારી સુંદરતા અને પવિત્રતાનો માત્ર અંશ—માતાનો પુત્રીમાં હોય તેવો જ—છે.”

“આપણાં સર્વેનાં શરીર નાશવંત છે, નહિ વારુ?”

“હા.”

“પ્રેમપાત્રનું—પ્રેમી જોડામાંથી એકનું અનિત્ય શરીર પડે ત્યારે બીજાની શી સ્થિતિ થાય?”

“તેનું હૃદય ચિરાય, તે ભાન વગરનો રઝળે, ટવળે, અને મરે.”

“ત્યારે અનિત્ય અને મલિન શરીર પ્રેમને લાયક છે?”

“ના, પણ ઉપાય શો?”

“એવા ઉત્તમોત્તમ પ્રેમને પાત્ર વસ્તુ નિત્ય જોઈએ, નહિ વારુ?”

“હા.”

“વળી તે સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ અને સુંદર જોઈએ, નહિ?”

“હા.”

“એવી નિત્ય, ઉત્તમોત્તમ, સુંદર વસ્તુ તેં ક્યાંય જોઈ છે?”

નીતિસેનને કુસુમનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો, કુસુમના સુંદર હૃદય-માં એને પ્રભુનાં દર્શન થયાં હતાં તેનું સ્મરણ થયું. વૃંદાવન, પ્રજ્ઞ-ભક્તો, સર્વેનાં દર્શન કર્યા છતાં, આ તે સત્ય કે સ્વપ્ન એવી શંકા એને થઈ હતી. તેનું કારણ પોતાની અયોગ્યતા, હૃદયની મલિનતા, એમ હવે એને સ્પષ્ટ થયું. આ સુંદર મંડળમાં ગાંધીના સુંદર પ્રશ્નો-ત્તરથી પોતાનું હૃદય પવિત્ર કરતો પ્રભુનું સ્મરણ કરતો તે બોલ્યો.

“હા, કુસુમે તે વસ્તુ મને બતાવી છે, તમે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો ખરો માર્ગ મને બતાવ્યો છે.”

ગાગી શાંત થઈ.

નીતિસેન વધારે પ્રશ્ન કરી શક્યો નહિ. સર્વેને શાંત જોઈ પ્રો. ફેરબેન્જ ગાગીની તરફ જોઈને બોલ્યો:—“આપના પ્રશ્નોત્તરથી એમ પ્રાપ્ત થયું કે પ્રભુની ઉપર પ્રેમ કરવો. મીરાં અને ગોપીઓ બંને ઉત્તમ, તેમણે પ્રભુની ઉપર પ્રેમ કર્યો, પણ એમાં કંઈ શૃંગાર અવશ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી. મીરાંનાં ઉઘાડાં શૃંગારનાં પદ શુદ્ધ ભક્તિને, શુદ્ધ પ્રેમને, કંઈ હાનિકારક નથી? કંઈ મલિન કરતાં નથી?”

“બિલકુલ નહિ.” હસીને ગાગી બોલી. “તમારો પ્રશ્ન હૃદયની દુર્લભતા અને મલિનતાનો સૂચક છે. વસ્તુતઃ હું તો મીરાંનો પ્રેમ પણ ઓછો માનું છું!”

“તેનું કારણ મને સમજાવશો?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“સ્વાર્થની ખાતર પોતાના હૃદયના સ્વામીને પ્રેમી બિલકુલ શ્રમ આપતો નથી, એ પ્રેમતત્ત્વ તું સમજે છે?”

“હા, મારા કાંઈ પણ સ્વાર્થને માટે હું સુંદર કુસુમને કંઈ પણ શ્રમ ન આપું, મારું જોઈએ તે થાય.”

“કુસુમને બદલે તારા હૃદયનો સ્વામી પ્રભુ—ઈશ્વર—હોય તો તેને તું તારા સ્વાર્થ ખાતર શ્રમ આપે ખરો?”

“ના, સ્વાર્થની ખાતર સડેજ પણ શ્રમ આપવો એ શુદ્ધ પ્રેમમાં ખામી છે.”

“માટે જ મીરાંને અને નૃસિંહમહેતાને એમે મર્યાદામાર્ગીય કહીએ છીએ. શુદ્ધ પ્રેમમાર્ગમાં એવાએને તો અવકાશ પણ નથી. **શુદ્ધાઃ પ્રેમ્નાઽતિદુર્લભાઃ** । શુદ્ધ પ્રેમી ભક્ત બહુ દુર્લભ છે, એમ શ્રીવલ્લભાચાર્ય પોતે ‘પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા’ ગ્રંથમાં કહે છે તે સત્ય છે.”

નીતિસેન શાંત થયો.

“શૃંગાર ભક્તિનો પોષક છે, બાધક નથી, તેનાં કંઈ પ્રમાણ બતાવશો ?” પ્રો. ફેરબેન્જે પૂછ્યું.

“પ્રમાણ મારું પોતાનું હૃદય, મારો પોતાનો અનુભવ, પ્રજા-સામંતિનીઓનાં હૃદય, અને તેમનો નિર્દોષ પૂર્ણગુણ અનુભવ.” ગાગી બોલ્યાં.

“હૃદય કંઈ શાસ્ત્ર નથી” હસીને પ્રો. ફેરબેન્જે બોલ્યાં.

“હૃદય અને બુદ્ધિના અનુભવ સિવાય શાસ્ત્રમાં બીજું શું લખ્યું હોય છે ? અલંકારશાસ્ત્રમાં પરમ પ્રમાણ શું છે ?” ગાગીએ પૂછ્યું.

પ્રો. ફેરબેન્જે મૂંગો રહ્યો.

“પણ તમારું હૃદય જે અનુભવની સાક્ષી પૂરતું હોય તે અનુભવ બીજાના હૃદયને ન થાય ત્યારે મોટાનાં હૃદયનો જે અનુભવ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યો હોય અને પાંડિતોએ પણ માન્ય કર્યો હોય તેનું પ્રમાણ આપવું જ જોઈએ,” ગોવિંદભટ્ટે ગાગીને કહ્યું.

“તો રસો વૈ સઃ । રસ ં હ્યેવાયં લબ્ધવાનંદી ભવતિ કો હ્યેવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાદ્ યદ્દેષ આકાશ આનંદો ન સ્યાત્ અર્થાત્ ‘તે રસ છે. આ (જીવ) રસ મેળવીને જ આનંદી થાય છે. જો આ આકાશ આનંદરૂપ ન હોત, તો કેણુ શ્વાસ લેત, કેણુ પ્રાણુ ધારણુ કરત ?” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્વતઃ એ અનુભવનું ગાન કરી રહી છે, અને એનાથી બીજું શું શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ જોઈએ ?” ગાગીએ પૂછ્યું.

“શૃંગારમાં કામશાસ્ત્રની સર્વ ક્રિયાઓ થાય છે, ભક્તિમાં તેને સ્થાન નથી. દર્શન, સ્પર્શન, આલિંગન, ચુંબન વગેરે શૃંગારમાં સંભવે, ભક્તિમાં નહિ,” પ્રો. ફેરબેન્જે કહ્યું.

“શા માટે નહિ ? પ્રભુનાં દર્શનસ્પર્શન વગેરે અમે નિત્ય કરીએ છીએ. એક માતા પણ પ્રેમપૂર્વક નીરખીને પુત્રનાં દર્શન કરે

છે, તેના અંગનો પ્રેમથી સ્પર્શ કરે છે, તેને સ્નેહભર આલિંગન કરે છે, તેને પ્રીતિથી ચુંબન કરે છે, તેના વિરહથી પીડાય છે, અને મૂર્છાપર્ણતની અવસ્થા અનુભવે છે. ભક્તને પણ કંઈક તેવો જ અનુભવ થાય છે, ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“ કેટલેક અંશે એ ક્રિયાઓનું સામ્ય ચાલ્યું આવે, પણ શૃંગારની અંતિમ ક્રિયા જે સંભોગ તે શુદ્ધ પ્રેમમાં, માતાપુત્રના પ્રેમમાં, ભાઈબહેનના પ્રેમમાં, કેમ સંભવે ? પ્રભુની ભક્તિમાં તેનો શો સંભવ ? ” પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

“ શા માટે નહિ ? ”

“ ભાઈબહેનનો, અને માતાપુત્રનો સંભોગ ’ એ શબ્દો સાંભળી તેમનો અર્થ વિચારી, કંપારી આવે છે. ”

“ શા માટે ? ”

“ ભાઈબહેનના, માતાપુત્રના પ્રેમમાં, સંભોગને સ્થાન છે ? ”

“ અવશ્ય. જે સામસામા હૃદયોના રસના ઉછાળાને તમે સંભોગ માનતા હો, તો એવા સંભોગને ભાઈબહેનના, માતાપુત્રના, તેમજ પતિપત્નીના પ્રેમમાં સ્થાન છે, પણ જે માત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય સંયોગને જ તમે સંભોગ માનતા હો તો તેને સ્થાન નથી. પુત્રના ચિરકાળના વિરહથી પીડિત માતાને પુત્રદર્શન થતાં અકાળે પણ સ્તનમાંથી દૂધની ધારા છૂટે છે. એ માતૃઆનંદને તમે સંભોગાનંદ નહિ તો શું કહેશો ? ”

“ પણ એમાં કામ—વિષય ક્યાં છે ? ”

“ ચિરકાળના વિરહથી પીડિત પત્ની વિષયવાસનાની તૃપ્તિને અર્થે જ પતિની ઝંખના કરે છે ? તેને નિઃસ્વાર્થ શુદ્ધ પ્રેમ હોતો નથી ? તેનો વિરહતમ હૃદયરસ પતિના મુખચંદ્રના દર્શનથી ગિછળી તેને સહસ્ર હસ્તથી સર્વશઃ આલિંગન કરતો નથી ? ”

“ પ્રેમ હોય છે, પણ પત્નીમાં સાથે સાથે વિષયવાસના પણ હોય છે, અને તેથી જ પતિપત્નીનો પ્રેમ વિશુદ્ધ કહેવાય નહિ. ”

“ વિષયવાસનાથી અમલિન, નિષ્કલંક પ્રેમ પત્નીમાં હોતો નથી ? (હસીને) ભારતવર્ષની આર્ય સતીઓની નિઃસ્વાર્થતા અને પવિત્રતાનું તમને જ્ઞાન નથી ! પતિના શયને ખોળામાં લઈને પોતાના જીવતા શરીર સાથે આનંદથી અગ્નિમાં બાળીને પવિત્ર કરતી સતીના પવિત્ર પ્રેમની તુલના ભૂતજ પર બીજો કયો પ્રેમ કરી શકશે ? ”

“ અલબત્ત, એવો પ્રેમ વિશુદ્ધ જ છે. અહીં તો મારાથી વિષયવાસના કહી શકાય નહિ. ”

“ એવી વિશુદ્ધ સતી ચિરકાળના પતિવિરહથી પીડિત હોય, અને પછી પતિસંયોગ થતાં બંનેનો સુંદર રમણીય આનંદસંભોગ મચી રહે, તે વિષયતૃપ્તિ કહેવાય ? ”

“ એ વિશુદ્ધ પ્રેમસંભોગ છે, એને સર્વાત્મભાવ કહે છે, અને માતાપુત્રના પ્રેમસંભોગથી પણ વધારે ઉત્કટ છે. વિષયવાસનાની તૃપ્ત્યર્થે જે સ્ત્રી તણસે છે તેમાં અને આ સતીમાં આસમાનજમીનનો ફેર છે. વિષયવાસનામાં પ્રેમનો અંશ પણ નથી, અને હૃદયની કોમળતા પણ નથી. એમાં ક્રુદ્ધ, બાહ્ય, મલિન, ઇન્દ્રિયજન્ય વાસનાની તૃપ્તિનો સ્વાર્થ જ હોય છે. કોષકવાર વિષયવાસના અને કંઈક હૃદયની કોમળતા મિશ્રિત હોય છે. સાધારણ સ્ત્રીઓમાં કોષક આવી મળી આવે છે, અને તેથી જ વિષય અને પ્રેમનો સંબંધ થાય છે, પણ ઉત્કટ સર્વાત્મભાવ તો વિષયવાસના અને અન્ય સર્વ વાસનાઓને બાળીને ભસ્મ કરે છે, અને પ્રિયની શાશ્વત નિઃસ્વાર્થ જાંખનાથી—પ્રેમજન્ય આસક્તિ અને વ્યસનથી—કીટબ્રમરન્યાયે સતીને—પ્રિયને—પ્રિયરૂપ પણ કરી નાખે છે, ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

પ્રે. ફેરજન થોડી વાર શાંત બેસી રહ્યો. તે નિરુત્તર રહ્યો, પણ તેનો સંશય ટળ્યો નહિ. થોડી વાર પછી તે પાછો બોલ્યો :

“મને તો લાગે છે કે પ્રભુભક્તિમાં શૃંગારને—કામને અને વિષયને—સ્થાન નથી, ભક્તનો પ્રભુની ઉપરનો પ્રેમ માતાપુત્ર તથા ભાઈબહેનના પ્રેમ જેવો જ નિર્માળ અને તેથી પણ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો હોવો જોઈએ. વસ્તુતઃ શૃંગાર—કામ—સ્વતઃ દોષિત છે, દોષથી જ એનો જન્મ છે, અને પ્રભુભક્તિની સાથે તેની સંગતિ ભક્તિને કલુષિત કરે છે, એમ મારું માનવું છે. જેમ ભાઈબહેનનો પ્રેમ પવિત્ર છે, માતાપુત્રનો પ્રેમ પવિત્ર છે, અને તેમાં વિષયનાં અંકુર બિલકુલ નથી, તેટલો જ નિર્માળ, નિષ્કામ અને તેથી પણ વિશેષ પવિત્ર પ્રભુ ઉપરનો પ્રેમ હોવો જોઈએ. દોષિત કામનો—વિષયનો—અંકુર એ પ્રેમમાં અસ્થાને છે.”

કુસુમ મૂંગી મૂંગી બેસી રહી હતી, અને આ મંડળની વાત-ચીત ધ્યાન વગર, રસવગર, સાંભળતી હતી, એને તેમાં બહુ સમજ પડતી ન હતી. પ્રો. ફેરજન બોલી રહ્યો કે એના મનમાં કેાણુ જાણે શુંએ થઈ આવ્યું, અને પ્રો. ફેરજનને સરિમત વદને પૂછ્યું.

“તમે પ્રભુને ઓળખો છો? તમે પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં છે?”

પ્રો. ફેરજનને આ પ્રશ્ન સાંભળી, કુસુમના સુંદર અને નિર્માળ વદન તરફ સાનંદાશ્ચર્યવડે જોયું, અને વહાલથી બોલ્યો:

“ના, બહેન!”

“ત્યારે પ્રભુને શું ગમે છે અને શું નહિ, તેની તમને શી ખબર? બાપુજી તો રોજ પ્રભુની સેવા કરે છે, અને જાણે છે તે કહે છે, તે તમે કેમ માનતા નથી?” કુસુમે પૂછ્યું.

પ્રો. ફેરજનને તેના સુંદર, ઊંચા કરેલા મુખારવિંદ તરફ જોયું. તે તેનો કામળ ઉપાસ્ય સમજ્યો, હસ્યો, અને બોલ્યો:

“બહેન, તારા જેટલી શ્રદ્ધા પ્રભુએ મને આપી નથી!”

“તમારી આંખમાં પ્રભુ છે જ ક્યાં કે પ્રભુ તમને શ્રદ્ધા આપે?” કુસુમ બોલી.

કુસુમનું આ કથન ખરેખરું હતું. પ્રો. ફેરજન તે સમજ્યો, તથાપિ કંઈ પણ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ.

જ્યારે કુસુમ પ્રશ્ન કરતી હતી, ત્યારે સર્વ મંડળી ઉત્સાહથી તેની તરફ જોતી હતી. ગાંધીએ આનંદથી કુસુમને પોતાના ખોળામાં લીધી, તેની કોમળ ડોક જિંચી કરી, સુંદર વદન પર એક ક્રાંતી કરી, અને કુસુમના જ પ્રશ્ન ચાલુ રાખતી હોય તેમ પોતાના પવિત્ર અને પ્રભાવશાળી વદનથી પ્રો. ફેરજનને પૂછ્યું:

“માતાપુત્રનો, ભાઈબહેનનો પ્રેમ તમે કર્તવ્ય માનો છો? તે દોષિત નથી?”

“એ પ્રેમમાં શેા દોષ હોય? નથી જ. માટે જ એ પ્રેમ હું કર્તવ્ય અને પવિત્ર માનું છું,” હસીને પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

“અને પતિપત્નીના પ્રેમને દોષિત, અકર્તવ્ય અને અપવિત્ર માનો છો!” હસીને ગાંધીએ પૂછ્યું.

“હા, કેમકે એમાં દોષિત કામનો અંકુર છે.”

“દોષિત કામનો પ્રશ્ન પછી લઈશું. પણ માતાપુત્રનો અને ભાઈબહેનનો પ્રેમ વસ્તુતઃ અકર્તવ્ય વા દોષિત નથી?” હસીને ગાંધીએ પૂછ્યું.

“માતાપુત્રનો, ભાઈબહેનનો પ્રેમ દોષિત? તમે તેા નવાઈની વાત કરો છો!” આશ્ચર્યથી બ્રૂકટિ જિંચી કરીને પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

“શુદ્ધ જ્ઞાનમાં એ પ્રેમ બાધક નથી?”

“શુદ્ધ પ્રેમને હું જ્ઞાનનો બાધક માનતો નથી, પણ સહાયક માનું છું.”

“જ્ઞાન શું તે કહેશો?”

“આપના પ્રશ્નનો ભાવાર્થ હું સમજી શકતો નથી.” વિચાર કરીને પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

“કોઈ પણ મનુષ્યને જ્ઞાન થયું ક્યારે કહેવાય ? એ મારો પ્રશ્ન છે.”

“હું સમજી શકતો નથી, મને જ્ઞાન થયું નથી, હું કહી શકતો નથી.”

“બહેન, જ્ઞાન થયું ક્યારે કહેવાય તેનાં લક્ષણ કહી જા, ”
કુસુમને ખોળામાં એ હાથે ડાબીને ગાર્ગી ખોલ્યાં.

કુસુમે કામળ કંઠથી સુસ્વરથી ગાવા માંડયું:—

અમાનિત્વમદંભિત્વમહિંસા ક્ષાંતિગર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥

ઈન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર एव च ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્ ॥

અસક્તિરનભિષ્વક્ત્રઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

પત્તજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥

॥ ગીતા ૧૩. ૭-૧૧ ॥

અર્થાત્ અમાનિત્વ, અદંભિત્વ, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, આચાર્યોપાસના, શુદ્ધિ, સ્થિરતા, ઇન્દ્રિયોનો આત્મામાં નિગ્રહ, ઇન્દ્રિયોનો વિષય તરફ વૈરાગ્ય, અનહંકાર, જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ વગેરે દુઃખોના દોષનો અનુભવ, પુત્ર, દાર, ગૃહ વગેરેમાં અનાસક્તિ અને તેમનો અસંગ, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સમચિત્તતા, પ્રભુને વિષે અનન્ય અરપણિત ભક્તિ, એકાંત દેશનું સેવન, જનસમૂહ ઉપર અપ્રીતિ, અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિરંતર નિષ્ઠા, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનું દર્શન, “આ જ્ઞાન છે.” એનાથી જે જે વિરુદ્ધ તે અજ્ઞાન.

एतज्ज्ञानम् એ શબ્દો કુસુમ ભાર દધને ખોલી, અને તેણે પ્રેા. ફેરજની સામે નેત્રું.

પ્રેા. ફેરજને ગીતાની આ સુંદર પંક્તિઓ કાંઈ આજે જ પહેલવહેલી સાંભળી ન હતી, સેંકડોવાર પોતે વાંચી હતી, અને મોટી મોટી ટીકાઓ પણ જોઈ હતી, પણ ન્યારે આમાંના એકેક શબ્દ એણે કુસુમના કેમળ કંઠમાંથી નીકળતા સાંભળ્યા, ત્યારે એના મગજ પર નવીન અસર થઈ. **असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदार-गृहादिषु**^x એ સાંભળતાં વાર જ એના હૃદયમાં નિશ્ચય થયો કે. માતાપુત્રનો, ભાઈબહેનનો પણ પ્રેમ પોતે ધારતો હતો તેમ કર્તવ્ય નથી, એ તો અજ્ઞાન છે, અને એ આસક્તિ અને સંગ શુદ્ધ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ છે, અજ્ઞાનમય છે. (**मयि चानन्ययोगेन भक्ति-रव्यभिचारिणी**)^{*} એ સાંભળતાં જ પોતે માત્ર શબ્દપાંડિત છે, કુસુમના કહેવા પ્રમાણે એને પ્રભુનાં દર્શન થયાં જ નથી, એમ પણ એના હૃદયની ખાતરી થઈ. તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોના ઘણા વર્ષોના લાંબા અભ્યાસ પછી પોતે માત્ર કંઈક શબ્દજ્ઞાન વિના ખીજું કશું જ મેળવ્યું નથી, એમ એને પ્રતીત થયું. જ્યાં સુધી અંતરની સર્વે શંકાનો નિરાસ ન થાય ત્યાં સુધી ખરું જ્ઞાન મળ્યું મુશ્કેલ છે એ એણે અનુભવ્યું. પોતાનો સર્વ અહંકાર છોડી દઈ નિરભિમાનથી મનમાં ઉદ્ભવતી શંકા સહજ પણ સંતાપ્યા વગર તે ખોલ્યો:

“પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેની ઉપર પ્રેમ અકર્તવ્ય છે એમ શાસ્ત્રાજ્ઞા છે, પણ એ પ્રેમ કેમ અકર્તવ્ય છે તે હું સમજી શકતો નથી. જો એ જ્ઞાનમાં આધક હોય તો સ્ત્રી, પુત્ર, વગેરે પ્રભુ આપે છે શું કરવા?”

“પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહાદિ વસ્તુતઃ શું છે? જ્ઞાનીને મન તે શું હોવાં જોઈએ?” ગાંધીજી પૂછ્યું.

x પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ વગેરેમાં અનાસક્તિ અને તેમનો અસંગ.

* મારે વિષે અનન્ય યોગથી, નિરંતર ભક્તિ.

“તે સર્વ બ્રહ્મ છે, સર્વે જીવિવદં બ્રહ્મ । આ સર્વ બ્રહ્મ છે,” પ્રો. ફેરજનને કહ્યું.

“તો બ્રહ્મસ્વરૂપને અન્યથા માનવું, અને તેની સાથે—પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે સાથે—અજ્ઞાનમૂલક પ્રેમ અને આસક્તિ કરવાં, તે જે બ્રહ્મ છે, તેમને પોતાની ધન્દ્રિયોના ભોગના વિષય કરવા, અને પ્રભુને—હૃદયમાં સર્વદા બિરાજમાન પ્રભુને—ભૂલી જવા એ અજ્ઞાન નહિ ? એવી પ્રેમાસક્તિનો નિષેધ કરવો ઉચિત નથી ?” ગાર્ગી બોલ્યાં.

પ્રો. ફેરજનને પોતાની ભૂલ સ્વીકારી, તોપણ તેની શંકાનો નિરાસ થયો નહિ, અને શુદ્ધ મનથી, સરળતાથી બોલ્યો: “ત્યારે આપ પતિને પતિ માનતાં નથી ?” આ પ્રશ્ન કરીને તે ગાર્ગી અને ગોવિંદભટ્ટજીનાં પ્રભાવશાળી વદનો તરફ ઉત્સુકતાથી જોવા લાગ્યો.

ગાર્ગી હસી પડી, પ્રો. ફેરજનની સરળતાથી આનંદ પામી, અને બોલી:

“આપણાં સર્વેનાં શરીર પ્રભુનાં મંદિર છે; તેના અંતરંગ સ્થાનમાં—હૃદયમાં—પ્રભુ સર્વદા બિરાજે છે, તેની પવિત્ર સેવામાં નિત્ય તત્પર રહેવું, અનન્ય ચિત્તથી તે પ્રભુમાં પ્રેમ અને આસક્તિ કરવી, અને માતાપુત્રે, ભાઈ-બહેને, પતિપત્નીએ એકેકને પ્રભુસેવામાં, પ્રભુની આજ્ઞા પાળવામાં, સહાય કરવી એ કર્તવ્ય છે, નહિ કે એકેકના શરીરની ઉપર મિથ્યા મોહ કરી, વિષયાસક્ત થઈ, પતિત થવું. માતાએ પુત્રના શરીરની ઉપર પ્રેમાસક્તિ રાખવી એ મોહ છે, બહેને ભાઈના શરીર પર પ્રેમ અને આસક્તિ રાખવાં એ પણ મોહ છે, અને પત્નીએ પતિના શરીરની ઉપર આસક્તિ રાખવી એ પણ મોહ છે. એ સર્વે જ અજ્ઞાનમૂલક છે.”

પ્રો. ફેરજન છેક ઝંખવાણે પડી ગયો. ગાર્ગીનું દિવ્ય, તેજસ્વી, સુંદર, અને પવિત્ર વદન અને તેનાં તીક્ષ્ણ, સર્વદર્શી, તલસ્પર્શી,

હૃદયભેદક, ભવ્ય ચક્ષુની અસરથી તે ચકિત થઈ ગયો. માર્ગીના સુંદર પણ કોમળ ઉપાસ્યભગર્ભિત શબ્દો તેના હૃદયમાં તીરની માફક સોસરા પેદા, અને, તેમણે તેના હૃદયના પાપને પકડીને ભેલું. માત્ર સહિત પકડાયેલો ચોર આમતેમ મિથ્યા ફાંફાં મારે, તેમ પ્રો. ફેરજન વિહ્વલ થઈ જોવા લાગ્યો. એમ પાંચ મિનિટ વીતી ગઈ, એટલામાં ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા—“હિંદુશાસ્ત્રમાં લગ્ન વિષયવાસના તૃપ્ત કરવાનો કંટાળ નથી, પણ પતિપત્ની એકેકના સહાયક થઈ ભગવદર્થે ધર્મક્રિયાઓ કરીને—પ્રભુસેવા કરીને—મોક્ષ મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન છે.” ઇંદ્રિયતર્પણ હિંદુશાસ્ત્રમાં અધર્મ ગણાય છે. ઇંદ્રિય-સંયમ જ સર્વથા ઇષ્ટ છે.”

નિસ્તેજ વદનથી પ્રો. ફેરજનને ગોવિંદભટ્ટની સામે જીંચું જોડું. તેના મનમાં લૂમસંબંધી, પતિપત્નીના વાસ્તવ સંબંધ વિષે, ઘણા પ્રશ્ન ઊઠ્યા, અને જે પાપિણી શંકા એના મનમાં હતી તેનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરતાં એને બહુ વસમું લાગ્યા છતાં, ધીમે ધીમે બોલ્યો.

“પતિપત્ની ધર્મક્રિયા—પ્રભુસેવા—ભલે કરે, પણ—વસ્તુતઃ—(ઘણે જ ધીમેથી)—વિષયવાસના તૃપ્ત કરવી એ પતિપત્નીનો મુખ્ય આશય હોતો નથી? નહિ તો પુરુષને સ્ત્રીની અને સ્ત્રીને પુરુષની શી જરૂર?”

“હિંદુધર્મ સંતાનોત્પત્તિની મના કરતો નથી, પણ ગર્ભાધાન-વિધિ હિંદુશાસ્ત્રમાં વિષયવાસનાની તૃપ્ત્યર્થે નથી, એ તો ધર્માર્થ અથવા મોક્ષાર્થ જ છે. વિષયવાસના તો સર્વથા હેય જ—ત્યાજ્ય જ છે. મનુષ્ય ત્રણ ઋણ સાથે જન્મે છે—દેવઋણ, પિતૃઋણ અને ઋષિઋણ. તેમાં પિતૃઋણ પુત્રોત્પત્તિથી મટે છે,” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“ત્યારે વિષયવાસના સર્વદા મનુષ્યને હાનિકારક જ છે? તેમાં કંઈ પણ ફાયદો નથી?” પ્રો. ફેરજનને પૂછ્યું.

“એમાં શો શક? શમ, દમ વગેરે પદ્મસંપત્તિ ઉન્નતિકારક છે, વિષયવાસના અધોગતિને પહોંચાડનાર છે. જ્યાં સુધી વિષયનો આવેશ દેહમાં હોય ત્યાં સુધી પ્રભુનો આવેશ થતો જ નથી. વિષયાક્રાન્ત-
દેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા હરેઃ : એમ શ્રીમદ્દક્ષભાચાર્યજી ‘સંન્યાસ-
 નિર્ણય’ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“ત્યારે પ્રભુએ સ્ત્રીરૂપ વિષયની ઉત્પત્તિ કરી જ શું કરવા?”
 પ્રો. ફેરજનજી પૂછ્યું.

“સ્ત્રી સ્વતઃ વિષય નથી, તે પણ બ્રહ્મ જ છે, પ્રભુ-
 નું જ મંદિર છે. માત્ર મનુષ્યના દૃઢ્યમાં સંતર્ધ રહેલી
 પાપિણી વાસના જ તેને વિષય કરે છે; જે વાસના તો દુષ્ટ
 હોવાથી સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. જેમ મનુષ્યને પ્રભુએ સ્વસેવાને
 માટે પ્રકટ કર્યો છે, તેમ સ્ત્રીને પણ સ્વસેવાને માટે જ પ્રકટ કરી
 છે, અને તેમ જ ઝાડ, ફળ, ફૂલ, પશુ, પક્ષી સર્વેને પ્રભુએ સ્વસેવા-
 થે જ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. મનુષ્યે તેમાં આસક્તિ કરીને સ્વતઃ જ
 ઉપયોગ કરવાનો નથી,” ગોવિંદભટ્ટ કહ્યું.

“ફળાદિ, ધાન્ય, વગેરે મનુષ્યને ખાવાને માટે પ્રભુએ ઉત્પન્ન
 કર્યાં નથી? અને તે ખાવાને મુખ પણ આપ્યું નથી? તેમ જ સ્ત્રીને
 મનુષ્યના ઉપભોગને માટે સરજી નથી?” પ્રો. ફેરજનજી બોલ્યા.

“નહિ જ. ફળ અને ધાન્ય વગેરેનો પણ પ્રભુએ ખોતાની
 સેવાને—લીલાને—માટે જ આપિર્ભાવ કર્યો છે. એમાંની કોઈ પણ વસ્તુ-
 નો ઉપભોગ મનુષ્ય જિહ્વાને અધીન થઈને કરે છે તો તે પાપ કરે છે.
 ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે **મુજ્જતે તે
 ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્**.^{*} તેમજ ઉપરથને અધીન
 થઈ જે પુરુષ સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરે, તો તે પણ પાપ જ કરે છે. તમને

* જ્યાં ખોતાને માટે રાંધે છે, તે પાપીઆ તો પાપનો ભોગ
 કરે છે.

ગીતાના તૃતીય અધ્યાયનું વિસ્મરણ થયું લાગે છે, નહિ તો આવા પ્રશ્ન ન કરો,” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“હું ભૂલી ગયો નથી, પણ જ્યાં સુધી એ શંકાઓ હૃદયમાંથી ખસતી નથી, ત્યાં સુધી એ અધ્યાયોનું હાર્દ મગજમાં ઊતરતું નથી. જો મનુષ્ય ક્ષણ, ધાન્ય વગેરે ખાય નહિ, તો જિવાય કેમ ?” પ્રો. ફેરજાન્જે પૂછ્યું.

“મનુષ્ય મરી શકે ખરો ?” હસીને ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“ન જ્ઞાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્ ।

નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ।

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ગીતા ॥ ૨-૨૦॥

અર્થાત્—આ કદાપિ જન્મતો નથી, અથવા મરતો નથી. ઉત્પન્ન થયેલો, અથવા ફરીથી થવાનો નથી—આ અજન્મ છે, નિત્ય છે, અનંત છે, પુરાણો છે; આ શરીરના મરવાથી મરતો નથી.

મનુષ્ય મરી જાય છે, એ ભય અજ્ઞાનીને છે, જ્ઞાનીને નથી.”

“ત્યારે પ્રભુએ મનુષ્યને મુખ્ય શું કરવા આપ્યું ?” પ્રો. ફેરજાન્જે પૂછ્યું.

“પ્રભુનાં ગુણગાન કરવાને માટે જ” ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા.

પ્રો. ફેરજાન્જે વિચારમાં પડ્યો. ગોવિંદભટ્ટ અને ગાર્ગીની સામે આભારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. એના મનમાં એ બંને કોઈ અત્યુત્તમ કોટિનાં મનુષ્ય ભાસવા લાગ્યાં. એ માત્ર ‘કામ’ને જ ‘વિષય-વૃત્તિ’ સમજતો હતો, પણ આ બંને મહાત્મા તો ખાતું પીતું એ પણ વિષયવૃત્તિ, પશુવૃત્તિ ગણે છે, અને એમનાં આચરણ પણ એમના ઉચ્ચ વિચારને અનુકૂળ જ છે, એમ એમના પ્રસંગથી એની ખાતરી થઈ ગઈ. એ દેવી જીવો અલૌકિક છે, લોકોત્તર છે, એમ એનું હૃદય સમજ્યું, અને આભારથી એ બંને

મહાત્માઓની આગળ નમ્યું. ગોવિંદભટ્ટજીએ કૃપા કરીને આગળ ચલાવ્યું; “શ્રુતિ કહે છે કે પ્રભુ અને જીવ બે જૂના મિત્રો, વૃક્ષની શાખા ઉપર બેઠા છે. એક સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાય છે, છતાં પ્રકાશતો નથી, ખીજો ખાતો નથી છતાં સર્વદા પ્રકાશે છે. વસ્તુતઃ પ્રભુએ પોતાના આત્મામાંથી રમણાર્થે આ સૃષ્ટિ પ્રકટ કરી. દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં પોતે બિરાજે છે, અને પોતાની સેવાને માટે મનુષ્યને હાથ, પગ, ચક્ષુ, કર્ણ વગેરે સર્વ ઈન્દ્રિયો આપી છે. પ્રભુસેવા ન કરતાં એ ઈન્દ્રિયો સ્વતઃ પ્રભુની વસ્તુઓની ચોરી કરીને આપણને પ્રભુથી વિમુખ ન કરે એની મનુષ્યે ખાસ સંભાળ લેવાની છે.

યત્તો હ્યપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપચ્ચિતઃ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસમં મનઃ ॥૨૧૬૦॥

અર્થાત્—હે કૌંતેય, વિદ્વાન પુરુષ યતન કરે છે, તે છતાં બળ-વત વેગવત ઈન્દ્રિયો તેનું મન એકદમ હરે છે. (પ્રભુથી વિભિન્ન કરે છે.)

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત ધાસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યૈન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૨૧૬૧॥

અર્થાત્—તે સર્વે ઈન્દ્રિયોતો સંયમ કરીને, મારું ધ્યાન કરીને, ચિત્ત મારામાં યોજીને બેસવું. જેની ઈન્દ્રિયો વશ છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે.

જે મુખ્ય પ્રભુનાં ગુણગાન કરતું નથી, તે પાપી છે, અને પ્રભુપ્રસાદ ન લેતાં પ્રભુની વસ્તુ સ્વતઃ ખાઈ જાય છે તો વિશેષ પાપ કરે છે.

જે ચક્ષુ પ્રભુનાં દર્શન કરતાં નથી, તે પાપી છે, અને સુંદર દ્રશ્ય ચીજો હૃદયસ્થ પ્રભુને અર્પણ ન કરતાં સ્વતઃ ઉપયોગ કરે છે, તો વિશેષ પાપ કરે છે.

જે કર્ણ પ્રભુનાં કીર્તનનું શ્રવણ કરતા નથી, તે પાપી છે, અને સુંદર શ્રાવ્ય વસ્તુ હૃદયસ્થ પ્રભુને અર્પણ ન કરતાં સ્વતઃ ઉપ-

ભોગ કરે છે તો વિશેષ પાપ કરે છે. એ પ્રકારે સર્વે ઇન્દ્રિયોનું સમજવું. એક પણ ઇન્દ્રિય બરોબર વશ ન હોય, તો પુષ્કળ ધોંધાટ મચાવી મૂકે છે, અને હૃદયમાં બિરાજમાન પ્રભુથી વિખૂટા પાડી દે છે, માટે સર્વે ઇન્દ્રિયોનો, સંયમ કરીને બાહ્ય વસ્તુથી—વિષયથી—વિરક્ત રહીને તેમને પ્રભુસેવામાં યોગ્યવી એ એક મોટું કર્તવ્ય છે.”

પ્રો. ફેરજનના મોં આગળ નવી સૃષ્ટિ ખડી થઈ. અજો નિત્યઃ વગેરે શબ્દ સાંભળતાં જ તેની ખાતરી થઈ ગઈ કે નિત્ય જીવને ખાવાને માટે પ્રભુ મુખ આપે એ વાસ્તવિક નથી, ખાવું એ આવશ્યક નથી, પણ સદાસર્વદા પ્રભુનાં ગુણગાન કરવાં એ જ વસ્તુતઃ કર્તવ્ય છે. તેમ જ ચક્ષુ પ્રભુનાં દર્શન માટે જ છે, એમાં પણ એનો પ્રશ્ન ટળ્યો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો:—

“ચક્ષુને પ્રભુના કરતાં બીજી કઈ વધારે સુંદર વસ્તુ મળશે ? ફરતચરણ વગેરેનો પણ પ્રભુસેવાના કરતાં બીજો કયો સદુપયોગ કઈ શકે ? વળી સર્વથી નિકટ, અંતરંગ, હૃદયસ્થિત આત્માના માત્રા પ્રભુ જ છે, તેને મૂકી અન્યત્ર ભટકવામાં શો લાભ ?” મંતે તે બોલ્યો:—

“માતાપુત્રનો, ભાઈબહેનનો, પ્રેમ વસ્તુતઃ અજ્ઞાનમૂલક છે, અને દોષિત છે,” એ હું બરોબર સમજ્યો. મનુષ્યે પોતાનું મન અને સર્વે ઇન્દ્રિયો બાહ્ય વસ્તુઓમાં જતાં અટકાવીને તોફાન શાંત કરીને પ્રભુસેવામાં યોગ્યવાનાં છે એ પણ હું સમજ્યો. હવે કૃપા કરીને શૃંગારભક્તિનું રહસ્ય શું છે તે સમજાવશે ?

“હજી તમને શૃંગારભક્તિ બાધક લાગે છે ?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“હા.”

“આશ્ચર્ય !”

“હું એમની શંકાનું નિવારણ કરીશ,” ગાંધીજી પ્રો. ફેરજનને હું. “વર્ષની છ ઋતુ હિંદુશાસ્ત્રમાં કહી છે તે આપને ખબર હશે.”

“હા.”

“તેમાંની શિશિરઋતુ વનસ્પતિનાં પાંદડાં ખેરવી નાખે છે, તેમને વૃદ્ધ કરી મૃતપ્રાય કરી નાખે છે, નહિ વારુ?”

“હા.”

“ત્યારે એ સર્વનો સંહાર કરનાર ઋતુ દોષિત, પાપમય નથી?”

“એ તો એનો સ્વભાવ છે, એમાં દોષ શો?”

“ગ્રીષ્મ સર્વ સૃષ્ટિને અસહ્ય તાપથી બાળે છે, તે પણ સ્વતઃ દોષિત નથી?”

“મને તો એ સર્વે તે તે ઋતુના સ્વભાવ લાગે છે, એમાં પાપ શું?”

“વસંત વસ્તુમાત્રને નવયૌવન આપી, જીવનતા નવાં અંકુર મૂકી, શૃંગાર સમ્ભવી, કામસિંચન કરી, નવાં પત્ર, નવાં ફૂલ, અને નવી સુંદરતા અર્પે છે, તે સ્વતઃ કામથી દોષિત નથી?”

“એ વસંતનો સ્વભાવ છે, એમાં કંઈ દોષ નથી.”

“તેમ જ મનુષ્યની બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા પણ સ્વાભાવિક નથી?”

“અલબત્ત, તે સ્વાભાવિક છે, એમાં સ્વતઃ કંઈ દોષ નથી.”

“તેમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સુગમ છે, નહિ વારુ?”

“હા જ તો. નિર્બળ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ સુગમ હોય જ.”

“અને યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો ઘણી જ વધારે બળવાન હોય છે, નહિ?”

“હા, એ અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ બહુ વિકટ છે, પણ તે કરવો આવશ્યક છે.”

“અને એ બલવાન ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરી, તેને પ્રભુની અભિમુખ્ય કરી પ્રભુના વિનિયોગમાં યોજવી જોઈએ, નહિ વારુ?”

(આશ્ચર્યથી) “અવશ્ય.”

“પણ જે યૌવન મનુષ્યમાં નવીન જીવન, નવીન હાવભાવ, નવી સુંદરતા, નવી સૃષ્ટિ, નવો શૃંગાર, નવો કામ ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્વતઃ દોષિત નથી ?”

“ના, તે તો યૌવનનો સ્વભાવ છે, યૌવનની સ્વાભાવિક સુંદરતા છે.”

“ત્યારે શૃંગાર—કામ—સ્વતઃ જન્મથી જ દોષિત નથી ?”

“ના !”

આ ઉત્તરની સાથે ગ્રો. ફેરજજના હૃદયની સવે મલિનતા નાશ પામી, અને તેની શંકાનું તેના અંતઃકરણમાં સંતોષકારક સમાધાન થઈ ગયું.

એટલે ગાંધીજી હસીને બોલ્યાં : “તે યૌવનની સ્વાભાવિક સુંદરતા છે ?!”

“હા !”

“વળી મનુષ્યનો જીવાત્મા વૃદ્ધ થાય છે ?”

“ના, તે નિત્ય સદાસર્વદા સર્વગુણ અને સર્વગુણસંપન્ન હોય છે.”

“ત્યારે એ સર્વગુણસંપન્ન સુંદર જીવાત્મા, એ યૌવન, એની સ્વાભાવિક સુંદરતા, એનો શૃંગાર, એની ગુણવાન ઇન્દ્રિયો એ સર્વેનું મનુષ્યે શું કરવું ઉચિત છે ?”

“જેમ ઉપર કશું તેમ બહારની સર્વે વસ્તુમાંથી, સર્વે વિષયોમાંથી, સંપૂર્ણ રીતે સંયમ કરીને હૃદયસ્થ પ્રભુના વિનિયોગમાં યોજવાં એ જ કર્તવ્ય છે. પણ તે અત્યંત કઠિન છે, કાઠ વિરમ મનુષ્ય જ કરી શકે.”

“ત્યારે એવી રીતે પોતાનો સર્વગુણસંપન્ન જીવાત્મા, યૌવન, તેની સ્વાભાવિક સુંદરતા, શૃંગાર અને બલવત

ધન્વિયો જે મનુષ્ય બાહ્ય સર્વે વસ્તુને—વિષયને—તૃણવત ગણી, શુદ્ધ અંતઃકરણથી પૂર્ણસંયમસહિત સંપૂર્ણ નિરોધથી માત્ર દૃઢ્યસ્થ જ નહિ, પરંતુ તીવ્ર આર્તિથી બહિઃ પણ પ્રકટ, સાક્ષાત્ પ્રભુના વિનિયોગમાં લઈ શકે તે ઉત્તમ અને પૂજ્ય નહિ ?”

(આહ્વાદિત હૃદયથી) “ બેશક ઉત્તમોત્તમ, પરમપૂજ્ય ! ”

“ એવાં મનુષ્યો તમે જોયાં—સાંભળ્યાં છે ? ”

(આનંદાશ્રુસહિત) “ ગોપિકાઓ !—મીરાં. ”

“ ગોપીજન સુંદર છતાં, યુવાન છતાં, ખરા અંતઃકરણથી સંસારના સર્વ વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને, સર્વાત્મભાવથી, દૃઢ્યસ્થ ઉત્કટ આર્તિથી, બહિઃપ્રકટ પ્રભુની પાસે, રસમાત્રના શૃંગ, અગ્રગણ્ય, શૃંગારરસના અધિષ્ઠાતા શ્રી-કૃષ્ણની પાસે જઈ શક્યાં, પોતાના સુંદર જીવાત્માને લઈ જઈ શક્યાં,—અરે ! ત્વરાથી અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રાલંકારસહિત ઢાડી ગયાં, તે સુંદર, યુવતી, નિષ્કલંકિત, સંપૂર્ણ રીતે ધન્વિયના નિરોધવતી, સર્વાત્મભાવવતી, વ્રજસીમંતિનીઓનો તે દૃઢ્યસ્થ બહિઃપ્રકટ, સુંદર રસમય, કોટિકંઠર્પલાવણ્યમય પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો, તે આત્મારામ, ઊર્ધ્વરેતસ રસમય પ્રભુએ તે સંયમી, સર્વાત્મભાવવાન, સુંદર ભક્તો-સહિત નિર્મળ, પવિત્ર સ્વરૂપભોગ, રસભોગ કર્યો, અને ચૌદ લોકને પવિત્ર કરનાર, કોટિ કામદેવના સમૂહને પણ અંખવાણા કરી નાખે એવો રાસ રચ્યો, એ રાસની બલિહારી, સુંદરતા, નિર્મળતા પવિત્રતા, રસમયતાનું કંઈક ભાન તમને થાય છે ? ” ગાગીએ પૂછ્યું.

જેમ સામાન્ય મનુષ્યો નાટકનો પડદો ખૂલતાં તેનાં પાત્રો, તેની સીનસીનરી વગેરેમાં ઉત્સુકતાથી તદ્દલીન થઈ જાય છે, જેમ

પ્રભાતમાં જિંઝા પર્વતોની ઉપર ફરતો કાઠક રસિક મનુષ્ય ઘડીઘડીમાં નવીનતા ધારણ કરતા સૃષ્ટિસૌંદર્યનું પાન કરવામાં તદ્દલીન થઈ જાય છે, તેમ પવિત્ર થયેલા હૃદયવાળો, ઉત્સુક થયેલો પ્રેા. ફેરજન ગાગીના મુખારવિંદમાંથી સવતા સુંદર શબ્દોની ગૂઢ રસિકતાનું પાન કરવામાં તન્મય થઈ ગયો. એના હૃદયનું અવશેષ રહેલું આવરણ એકદમ ખૂટી ગયું, અને એને રાસરથ પરમાત્માનાં, સુંદર પ્રજ્ઞ-સીમંતિનીઓનાં અને દિવ્ય રાસલીલાનાં દર્શન થયાં. એના પવિત્ર થયેલા હૃદયમાં સર્વ લીલાસૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ, અને એનો અંત-રાત્મા એ લીલાનું પાન કરવામાં લીન થઈ ગયો. એ દિવ્ય અઘૌ-કિક દર્શન કરતાં એનો આત્મા ધરાયો નહિ, અને બાહ્ય સર્વ મંડળીનું, સર્વ વસ્તુનું, અનુસંધાન ભૂટી તે અર્ધ કલાક સુધી અંતર્મુખ થઈ ધ્યાનરથ-સમાધિરથ-થઈ બેસી રહ્યો.

x

x

x

x

આ પવિત્ર દર્શન પ્રેા. ફેરજનને એકલાને નહિ, પણ તે મંડળી-માંનાં સર્વેને થયાં. એક માત્ર વિચિત્રવીર્યને જ ન થયાં, તોપણ તેના હૃદયમાં ઘણા નવા નવા વિચારો આવ્યા. અને પવિત્રતાનો, સુંદરતાનો જે ભાસ એને આજે થયો, અને તેનાથી એના પોતાના હૃદયને પવિત્રતાનો જે પાસ લાગ્યો, તે કાઠ કાળે પણ બુસાય એવો તો ન જ હતો.

અંતે ગાગીએ પ્રેા. ફેરજનને પૂછ્યું, “હવે તમારે કંઈ પૂછવાનું છે ?”

પ્રેા. ફેરજનનાં ચક્ષુમાંથી આભારનાં અને આનંદનાં અશ્રુ પડ્યાં. તેણે ગાગી અને ગોવિંદભટ્ટને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું : “મારું જીવન આજે તમે સફળ કર્યું, તમે મને કૃતાર્થ કર્યો.”

“એમાં અમે કંઈ પણ વિશેષ કર્યું નથી. તમને જે કંઈ મળ્યું, તે તમારા આર્જવને—સરળતાને—લીધે જ છે.”

૯ : મનની નિર્બળતા, વાસનાની પ્રબળતા

બહુ મોડું થઇ ગયું હતું, તેથી પ્રો. ફ્રેડરિક ત્યાંથી રત્ન લઇ ગિડચો, પણ એને ગિડવાનું મન ન હતું. ત્યાં સંસારની કૃથલી જૂલી નવાતી હોય, ત્યાં નિર્મળ, પવિત્ર, ઉચ્ચાશયી સન્નનોના સત્સંગનો અલભ્ય લાભ મળતો હોય, ત્યાં હૃદયમાં ઘર કરી એકેલી સર્વ શંકાનો સમૂળ નિરાસ થતો હોય, ત્યાં અભવિદ્યાની ગુવાતી થતી હોય, ત્યાં પ્રભુનાં ગુણગાન થતાં હોય, અને ત્યાં પ્રભુની લીલાનાં સાક્ષાત્ દર્શન થતાં હોય, ત્યાંથી ક્યા દૈવી જીવને ગિડવું ગમે ? તો- પણ મોડું થવાથી નક્કરે ગિડચો, અને સમુદ્રતટ પર થઇને પોતાને ઉતારે પાસવા બંદર પર આવેલી ‘ગ્રીન્સ હોટેલ’ તરફ ચાલવા માંડ્યું. રાસલીલાનાં આનંદમય દર્શન એને થયાં હતાં, તેથી એનું હૃદય આનંદમય બની ઊભરાઈ જતું હતું. તે ઊભરાતો આનંદ એની આસપાસના સર્વ સ્થળ પર પ્રસરી જતો હતો, અને એની પાસેની સર્વ વસ્તુમાં આનંદાંશ પ્રકટ થતો એને લાગતો હતો. આકાશમાંના શ્વેત ઝીણા તારા એને જોઇ આનંદથી હસતા હતા, એની સાથે આંખમિચામણાં કરતા હતા, અને તેમના અધિષ્ઠાતા દેવ એની સાથે છૂપી ગોપી કરતા હતા. આકાશમાંનો શ્વેત ચંદ્ર મંદ હાસ્ય કરી એના માનસચંદ્રની સાથે ક્રીડા કરી આનંદની રેલમણેલ ઉડાવતો હતો. મહાસાગરની ધ્રુવ કરતી જાંડી ગર્જનામાં એ અભનાદ સાંભળતો હતો, અને તેનો લય એના પંચપ્રાણના અનહદ નાદના લય સાથે એકત્ર થતો હતો. આ વખતે આનંદ અને આનંદમયની લીલા સિવાય સૃષ્ટિમાં બીજું કંઈ ન હતું. એના ઉદ્ઘાટન પામેલા (ગિરોક્તા) હૃદયમાં આધિભૌતિક જગત અને આધિદૈવિક અભનાં—આનંદનાં—એક જ સ્વરૂપે દર્શન થતાં હતાં. સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માના સદ્રૂપ,

ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપનાં આસ્વાદનનક શુદ્ધ અદૈતરૂપે અને દર્શન થતાં હતાં.

જોકે એ રસ્તા પર ચાલતો હતો અને એનાં ચક્ષુ ઉઘાડાં હતાં, છતાં તેઓ બાહ્ય વસ્તુઓ ન જોતાં, એના હૃદયની અંદર જ જોતાં હતાં. એ હૃદયની અંદર આનંદની મૂર્તિ પણ એની સાથે ખિન્નવાયેલી કુસુમનું અને સ્મરણ થયું, અને તે બોલ્યો:

“કુસુમ, કુસુમ, સુંદર કુસુમ, તું હદ કરે છે.

‘પ્રભુને શું ગમે છે અને શું નહિ તેની તમને શી ખબર?’

“નહિ જ. મને શી ખબર? હું પ્રભુને જ ઓળખતો નથી, તો તેમને શું ગમે છે એ કેમ જાણું?

‘બાપુજી તો રોજ પ્રભુની સેવા કરે છે.’

“ખરી વાત, કુસુમ, ખરી વાત. તારા બાપુજી પ્રભુની સેવા કરે છે, તે જડ મૂર્તિની સેવા કરવાનો ઢોંગ કરતા નથી, રમત રમતા નથી, એ મેં આજે જ જાણ્યું. ‘જાણે છે તે કહે છે.’ હા બહેન, હા, તે જાણે છે, તે કહેતા નથી કે ‘હું જાણું છું,’ પણ તે જાણે છે એ નહીં. ‘તમે કેમ માનતા નથી?’ (હસીને) હું માનતો ન હતો, કેમકે હું જાણતો ન હતો! અને હું જાણતો ન હતો, કેમકે શ્રદ્ધા ન હતી! પણ તે ખરી કસોટી કરી. ‘તમારી આંખમાં પ્રભુ છે જ ક્યાં કે પ્રભુ તમને શ્રદ્ધા આપે?’ ‘ખરી વાત, ખરી વાત. હૃદયમાં હોવા છતાં પ્રભુને હું ઓળખતો ન હોતો જ, અને જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી આંખમાં અંધારું જ દેખાય! જ્યારે હૃદય ખૂલે, આ શરીર પર હૃદયસ્થ પ્રભુનું સાત્રાજ્ય સ્થપાય, ત્યારે જ હૃદયદ્વારમાં—ચક્ષુમાં—પ્રભુનાં દર્શન થાય! અહા! માટે જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ‘અક્ષિમાં જે પુરુષ દેખાય છે, તે બ્રહ્મ છે.’ કુસુમ, એ શ્રુતિનો અર્થ તને મને સમજાવ્યો! હું તો ધારતો હતો કે આંખમાંની કીકીને અસત્ત્વના અજ્ઞાની લોકો બ્રહ્મ—પુરુષ—કહેતા હશે! શી આ હૃદયની જડતા! શું અજ્ઞાન!” તે છેક દીન

થઈ ગયો, પણ તે જ દીનતાની સાથે તે હૃદયમાં વધારે ઊંડું જોવા શક્તિમાન થયો. તે શરીરને આત્માથી ભિન્ન જોવા લાગ્યો, અને બોલ્યો:—

“અહા ! આ શરીર જ બાહ્ય, અનિત્ય છે, તો શરીરસંબંધી સ્ત્રી, પુત્ર, વગેરે સર્વ બાહ્ય, અસંબંધી હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય !” ખરો પ્રેમ, ખરો સંબંધ, પ્રભુસાથે જ હોઈ શકે છે, એમ એની ખાતરી થઈ. માતાપુત્ર, સ્ત્રીપુરુષ અને બાહ્યબહેનના સર્વ પ્રેમ, જીવ અને પ્રભુના સંબંધ અને પ્રેમથી હેરા છે—બાહ્ય છે—તેની એને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ.

ગાગીની પવિત્ર, પ્રભાવશાળી મૂર્તિ એની દષ્ટિ આગળ ખડી થઈ. તેના મુખારવિંદના એકેએક અણુ એને જ્ઞાનથી ભરપૂર દેખાયા. એના પ્રશ્નોત્તર એના મગજમાં પાછા તરવરી આવ્યા: “**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**” ખરી વાત. સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, સર્વેના સંબંધમાં, એ સર્વે બ્રહ્મ છે એ ભૂલવું ન જ જોઈએ, એમને ભોગના વિષય ન જ કરવા જોઈએ. આપણે આ જગતમાં પ્રભુની સેવાર્થે આવ્યા, ઇદ્રિયો પણ તેની સેવા માટે જ લાવ્યા, અને તેમાં મદદ માટે સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, વગેરે સર્વે મળ્યાં, તો તે પ્રભુની સેવા વિસારી આપણા જ ઉપયોગમાં તેમને લેવાં, એ કેવી મૂર્ખાઈ? ગાગી, તને, તારા જ્ઞાનને ધન્ય છે ! પણ હું કેવો પાપી ? મેં શું કહ્યું ? ‘આપ પતિને પતિ માનતા નથી ?’ એટલે એમ કે પતિની વિષયવાસનાને તેવી જ વિષયવાસનાથી તમે વશ થતા નથી ? હે અધમ મન ! તું આવું પાપી વચન આ પવિત્ર મૂર્તિની આગળ કેમ બોલી શક્યું ? ધિક્કાર છે તને, ધિક્કાર છે તારા દુષ્ટ વિકારને.”

“પણ હે દેવી, હે પુણ્યાત્મન, તું સહજ પણ ગુસ્સે થઈ ? ના, ના, તું તો ઊલટું હસી, તેં તો માત્ર મને, મારા પાપને, દયાપાત્ર જ ગણ્યું. તેં જે શબ્દો, જે પવિત્ર શબ્દો, મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં,

તેનાં બદલામાં, ઉચ્ચાર્યા, તે મારા હૃદયમાં હંમેશાં ડોરી રાખવા જેવા છે: ‘આપણાં સર્વેનાં શરીર પ્રભુનાં મંદિર છે, તેના અંતરંગ સ્થાનમાં—હૃદયમાં—પ્રભુ સર્વદા બિરાજે છે. તેની પવિત્ર સેવામાં નિત્ય તત્પર રહેવું, અનન્ય ચિત્તથી તે પ્રભુમાં પ્રેમ-આસક્તિ કરવી, અને માતાપુત્રે, ભાઈબહેને, પતિ-પત્નીએ એકેકને પ્રભુસેવામાં, પ્રભુની આજ્ઞા પાળવામાં સહાય કરવી એ કર્તવ્ય છે, નહિ કે એકેકના શરીર ઉપર મિથ્યા મોહ કરી, વિપયાસક્ત થઈ પતિત થવું. માતાએ પુત્રના શરીરપર પ્રેમ-આસક્તિ રાખવી એ મોહ છે, બહેને ભાઈના શરીરપર પ્રેમ-આસક્તિ રાખવી એ પણ મોહ છે, અને પત્નીએ પતિના શરીર ઉપર પ્રેમ-આસક્તિ રાખવી એ પણ મોહ છે, એ સર્વેજ અજ્ઞાનમૂલક છે.’ અહાહા! ધન્ય છે, ગામી, ધન્ય છે. હું તને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરું છું. હું પાપી છું એ જ શિક્ષા મને ખસ છે.”

ગોવિંદભટ્ટજીની ભવ્ય, તેજસ્વી મૂર્તિ એના મોં આગળ આવી ઊભી. એના મસ્તકમાંના વિચાર ચાલુ જ રહ્યા: “ ‘હિંદુ શાસ્ત્રમાં લગ્ન વિષયવાસના તૃપ્ત કરવાનો કંટાળ નથી. ’ હું જેમજેમ હિંદુધર્મના વધારે વિચાર કરું છું, જેમજેમ હું વધારે જાંડો ઉતરું છું, તેમ તેમ તેની ઉત્તમતા, તેનું સત્ય અને તેનું સૌંદર્ય, વધારે અને વધારે મને આલૂમ પડે છે. ‘સંતાનોત્પત્તિની મના નથી, તેની તો આજ્ઞા છે, પણ વિષયવાસના ત્યાજ્ય છે.’ અહાહા! ગોવિંદભટ્ટજી, વકીલ બેરિસ્ટરોને પણ આ તારતમ્ય જડે નહિ, પશ્ચિમ તરફનાં મહારાજ્યોનાં તંત્ર ચલાવનાર પ્રધાનોને, અને ભાંના ધર્મગુરુઓને પણ આ તત્ત્વ જડ્યું નથી. ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, વગેરે હાલના સુધારાની ટોચે ચઢેલા દેશોમાં વિષયવાસનાની તૃપ્તિ એ કાર્ય, અને સંતાનોત્પત્તિ એ અકાર્ય ગણાય છે, તેથી ભાંના વિચારશીલ પુરુષો વિચારમાં પડ્યા છે કે હવે શું કરવું? અને તેથી સંતનિનિયંત્રણના ઉપાયો યોગ્ય છે. તમારું કહેવું

યથાર્થ છે. ધર્માવિરુદ્ધો કામોઽહં । એમ ગીતામાં કહેનાર કૃષ્ણને ભાવાર્થ પણ આ જ જણાય છે.” ગીતાના શુદ્ધ સરળ જ્ઞાનની આગળ આખી દુનિયાના શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન એને હુદ્દક વા દુર્બળ લાગ્યું.

આમ વિચાર કરતો કરતો તે ચાલતો હતો, પણ તે ચાલતો હતો તેનું એને ભાન ન હતું. આખરે તે ‘ગ્રીન્સ હોટેલ’ના દરવાજાની આગળ આવ્યો અને તે બંધ દીકા ત્યારે જ એને ખચર પડી કે ઉતારે આવી પહોંચ્યો છું. બટન દાખતાં દરવાજા ઊઘડી ગયા, અને તે માળ પર પોતાના રૂમમાં ગયો. વેટરે કહ્યું: “સાંજ ડિનર રેડી છે.” (ખાણું તૈયાર છે.) ‘નહિ ચેતા,’ એમ કહી વેટરને રજા આપી, ડ્રેસ બદલી, તે પોતાના બિછાનામાં પડ્યો. પણ તેનું ચિત્ત તો પોતે તે દિવસે જે જે સુંદર વચનામૃત સાંભળ્યાં હતાં તેના વિચારમાં ગૂંથાયેલું હતું, અને હૃદય, કુસુમ, ગાર્ગી, પુરુષોત્તમની અને ગોવિંદ-ભટ્ટની પાસે હતું. તેને બંધ આવી નહિ, અને મનમાં તરંગ આવવા લાગ્યા. ‘હવે મારે બર્તિન જામને શું કરવું છે? મારી સ્ત્રી ન્યુફોન્સીને સંસાર ગમે છે, સોસાયટીમાં મજા આવે છે. ભલે તે તે આનંદ ભોગવે. જેનું ચિત્ત મારા દશ વર્ષના સમાગમથી વિષયથી નિવૃત્ત થઈ શક્યું નહિ, તે હવે સુધરે એમ લાગતું નથી. તેને સારુ પુષ્કળ દ્રવ્ય છે. ભલે તે સંસારની મજા ભોગવે. તેણે મને પોતાના હાવભાવથી ભોળની મારી સાથે લગ્ન કર્યાં. પણ શરીર-લગ્નથી કંઈ હૃદયલગ્ન થઈ શક્યાં નથી.’ તે ઊકચો અને નીચે પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રી પર એક પત્ર લખ્યો:

“મારી વડાણી ફ્રેન્સી,

“ગયા મેલમાં તને પત્ર લખ્યા પછી વિશેષ એટલું જ કે આર્પાવર્તના ઉચ્ચાશયી, સાત્ત્વિક, પ્રભાવિત સબજનોતો સમાગમ ઈશ્વરકૃપાથી મને પ્રાપ્ત થયો છે, અને હું તેમના સમાગમનો અલભ્ય લાભ છોડી પાછો તારો સંગ કરવા જર્મની આવવા ઇચ્છતો નથી. તારા ઉપયોગ માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેં તને સોંપ્યું છે, એટલે તારી

સ્વેચ્છા પ્રમાણે સોસાયટીમાં પોત્રકાં અને કૂત્રકાં પકેરીને મહાસજ્જે, બોલમાં, ડેન્સમાં, અને થિયેટરમાં જજે, અને એ બધાથી ધરાય, અને રાગ એછો થઈ વિરાગ થવા લાગે, અને કોઈ એવી વસ્તુની તને જરૂર જણાય કે જે બજારમાં અને સોસાયટીમાં ન મળે પણ આર્થાવર્તના શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રદેશમાં જ મળતી હોય, તો મને લખજે, મારી પાસે ચાકી આવજે, હું તને ખુશીથી તે મેળવી આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

સિ. તારા અસંગમાં આનંદ માનનાર, જજ.”

પત્ર લખી, કવરમાં મૂકી, બંધ કર્યો, અને ખટન બિંચું કરી દીધો હોલની સ્થળ ગયો. મગજ કંઈક શાંત થયું, પણ વિચારશ્રેણી ચાલુ જ રહી. ‘ગ્રીન્સ હોટેલ’ કંઈ ધર્મનું સ્થાન ન હતું, કે ત્યાં ધાર્મિક વિચારોને પુષ્ટિ મળે. ત્યાંના વિકારી વાતાવરણની એના ચિત્ત પર જેવાજેમ વધારે અસર થતી ગઈ, તેજેમ જબ્બ દર્શન, ઉચ્ચ વિચારો, અદશ્ય થતા ગયા, અને તેના ચિત્તમાં મલિનતા પ્રસરવા લાગી. અર્ધગ્ન્યત અવસ્થામાં અંતે મલિનતાના ભારથી દબાયેલું મન મલિન શંકાઓ કરવા લાગ્યું.

“મને રાસલીલાનાં દર્શન થયાં ખરાં પણ એમાં શું ? આખા જગતમાં, વિશાળ બ્યોમમાં, સર્વત્ર વ્યાપી રહેનાર પરમેશ્વર ક્યાં ? અને આ લીલાતનુ ક્યાં ? એ સુંદર છે તેમાં શું થયું ? એ લાલ, એ પગ, એ આંખો, મુખ, નાસિકા, એ સર્વ દેહીને જ હોય છે, પણ પરમેશ્વરને એવા નાશવંત દેહ સાથે શો સંબંધ ? માટે એ કૃષ્ણ પરમેશ્વર તો કોઈ જ ન શકે. દેવકીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થનાર, યશોદાના ઉત્સંગમાં ખેલનાર, ગોકુળની ગોપીઓની સાથે સ્વૈરક્રીડા કરનાર, બળરામનો ભાઈ, વસુદેવના પુત્ર, કંસને મારનાર—આ સર્વ—મનુષ્યત્વસૂચક છે. ભલે કૃષ્ણ મોટો યોગી હોય, ભલે તેણે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હોય, પણ તેથી તે જગતના મૂળ કારણરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક પરમેશ્વર કોઈ જ કેમ શકે ? અમુક દેશકાળમાં સંકુચિત કોઈ પણ

સ્તુ કે મનુષ્યને પરમેશ્વર કેમ કહેવાય ? તે તો દેશકાળને અધીન છે. વળી યાદવોના નાશ સાથે કૃષ્ણનો દેહ પણ પડ્યો, માટે કૃષ્ણને પરમેશ્વર માનવો એ તો કમઅક્ષક્ષ કહેવાય. પરમેશ્વરને દેહ અને ને દેહ પણ વળી પડ્યો સાંભળ્યો છે ? વળી પરમેશ્વરને બીજો કાંઈ ધંધો નથી કે સ્ત્રીઓ સાથે રાસડા રમે ? અને તે પણ મધ્ય-રાત્રે જંગલમાં ? આખા નભોમંડળમાં અગણિત તારા છે, તે સર્વ-માં આ પૃથ્વી તો ઘણી જ નાની છે. તેમાંનો એક નાનો સરખો દેશ તે ભરતખંડ, તેમાં આખી સૃષ્ટિનો કર્તા બાળક તરીકે જન્મે, અને છોકરીઓની અને સ્ત્રીઓની સાથે ખેલે, એ માનવું-મનાવવું એ ગાંડપણ નહિ તો શું ? ખ્રિસ્તીઓ ઇસુને પરમેશ્વરનો દીકરો માને છે, મુસલમાનો મહમ્મદને ઇશ્વરનો પેગમ્બર માને છે, પારસીઓ જરથોસ્તને ઇશ્વરનો અવતાર માને છે, પણ એ બધાનો સારાંશ એ જ કે મનુષ્યના સાંકડા મનને હાથપગવાળો, હસતો, ખેલતો પરમેશ્વર નોંધ્યો છે. મનુષ્યની ટૂંકી બુદ્ધિ પરમેશ્વરની મહત્તા બરાબર સમજી શકતી નથી. અસક્ષના આર્યોએ પરમેશ્વરને ‘બ્રહ્મ’ સંજ્ઞા આપી, અને વેદે ‘નેતિ નેતિ’ કહી બ્રહ્મમાં સર્વ ગુણનો નકાર કહી બતાવ્યો, પણ સાધારણ મનુષ્યો આ બારીકી નહિ સમજવાથી રામ, કૃષ્ણ, વગેરે મનુષ્યોને જ દેવ તરીકે પૂજે છે, એમાં તેમનો બહુ વાંક નથી, પણ તેથી રામ, કૃષ્ણ, વગેરે પરમેશ્વર થઈ શકતા નથી. ”

આવા વિચારોમાં તેનું મસ્તક ગૂંચવાયું, અને તે પાછો વિચારના વમળમાં પડ્યો. તે ખિન્ન થયો, ચિડવાયો, અને ગુસ્સે થયો, પણ આવા ફેરફારનું કારણ સમજી શક્યો નહિ. તેની સાત્ત્વિક સમજશક્તિ ઢંકાઈ જઈ તેની ઉપર શંકાનાં અને મલિનતાનાં પડ ધંધાયાં હતાં. તે મલિનતાને કાઢનાર કંઈ ન હતું એટલે એને શી સમજ પડે ? અર્ધો બાંધતો, અર્ધો જાગતો તે પડી રહ્યો, અને મલિનતા તેના મસ્તકમાં વધારે અને વધારે પ્રસરવા લાગી. તેને વ્રમ દેખાવા લાગ્યાં. ગાળી, કેસુમ, ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમની

મૂર્તિઓ પાછી તેના મેં આગળ આવી, પણ તેના વિકારી ચિત્તની આગળ તે ખાલી ખોખા જેવી તરવરતી ઊભી. અંતે તે પણ જતી રહી, અને તેની સ્ત્રી ન્યુરોન્સની મૂર્તિ તેની સામે આવી ઊભી. તે મોડી રાત્રે નાયપાટીમાંથી આવી હતી. શરીર પર ઘણો જ કિમતી ઝીણો ‘ગાઉન’ પહેર્યો હતો. તેની સુંદર લાંબી ગ્રીવામાં ખેર જેવડાં મોટાં સફેત મોતીની માળા આવી રહી હતી. તેના એકેકના ઉપર ખરાબર ખેઠેલા નાના રાતા ઓઘ ખોડી કરવાને તકપી રહ્યા હોય એવા લાગતા હતા. કંઈક મદિરાપાનથી રક્ત અને કંઈક ઊંઘથી ઘેરાયેલી તેની લાલ આંખો જોનારને કામવશ કરતી હતી, અને તેના મસ્તકની ઉપરના સોનેરી વાળના વનમાં પાંચ—સાત હીરા-રૂપ આગિયા ઝગમગ કરતા હતા. તેનું શ્વેત વદન ક્રોધની રતાશથી છવાયું, અને પ્રેમ, ક્રોધ અને દયાના મિશ્રિત ભાવથી ફેરજન સામે એક કટાક્ષ નાખીને તે બોલી:—

“આવો મૂર્ખાંઘબરેલો પત્ર લખવાની મતલબ શી ? તમારું બેનું ખસી ગયું જણાય છે. ચાલો, મારી સાથે ચાલો. ખોટા તરંગો અને શેખચલ્લીના વિચારો છોડી દો. એમાંથી કદાપિ કશા સાર નીકળ્યો નથી. મૂર્ખ સાણસો હમેશાં હાથમાં આવેલા મોજ-શોખને છોડીને ખોટા તરંગો પાછળ આંખ મીંચીને દોડે છે.” એમ કહી એ હાથે તેનું વદન પોતાની છાતી સાથે દાબ્યું, તેના માથા પર પોતાના સુંદર હાથ ફેરવી પાંચસાત ખોડી કરી, પોતાના કામળ હસ્તથી તેને વાંસા પર થાપ્યો, અને ગાઉનના ખિસ્સામાંથી રતનજડિત પાંખો લઇ તેને વા નાખવા મંડી. થોડી વારમાં ખર્લિનમાં સુંદર સામગ્રીથી ભરપૂર સુશોભિત સ્વશયનગૃહમાં તેને લઇ ગઈ, અને પ્રથમની માફક તેને સર્વ પ્રકારનું સુખ આપવા લાગી.

પ્રેક્ષકરના સુખમાં અહીં કોઇ પ્રકારની મણા રહી નહિ. અદૃશ્ય વાળિંગો અને દૃશ્યસુંદર પક્ષીઓ ત્યાં કલ્પોલ કરી રહ્યાં હતાં. ગ્રીસની કલાની, શરીરના દરેક અવયવ અને નાડીને પણ

સ્પષ્ટ દર્શાવનાર અને આંખ તથા ચિત્તને આકર્ષણ કરનાર મૂર્તિઓ અને છબીઓ ત્યાં લિન્ગરૂપથી ગોઠવી દીધેલી હતી. જાતજાતનાં કિંમતી અત્તરો સુંદર બાટલીઓમાં ભરી મૂક્યાં હતાં, અને આખું શયનગૃહ તેથી મધમધ થઈ રહ્યું હતું. નાનુક આંખના પકડા, ‘ફર’ ની બનાવેલી સુંવાળી સેન્ને, અને એ સર્વેની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ન્યુટ્રેન્સી આપણા પ્રોફેસરને સર્વ પ્રકારનું સુખ આપવા ઉત્સુક હતી. ફેરજળ પૂર્ણ આનંદથી તેની સાથે ખેલતો હતો. ઘડીકમાં તેના વાળમાંના હીરને આગિયા સમજી પકડવા જતો, તેના કોમળ કદળી જેવા શરીર પર પોતાના હાથ ફેરવી આનંદ લેતો, તેની સાથે કાલું કાલું ખેલતો, અને તેના શ્વેત ગાંઠ પર બોકી કરતો. ન્યુટ્રેન્સીના સુખમાં તે તન્મય થઈ ગયો હતો. આખરે તેણે તે મદિરેક્ષણ લલનાના ઊપસી આવેલા સુંદર કુચયુગલ પર અને ઘેરાયેલી આંખો નરક મોહક દષ્ટિ કરી, એટલે મંદ હાસ્ય કરી તે રમણીએ તેના શરીર ઉપર વાંકી વળીને ઉત્સુકતાથી તેના ગાંઠ પર એક હૂંદાળી બોકી કરી, અને રમતમાં પોતાના બન્ને હાથ તેની આંખ પર નેરથી દાખ્યા. પ્રોફેસર ફેરજળે તેના હાથ ખસેડી આંખો ઉઘાડી, તેને ભુજપાશમાં બીડવા જાય છે, એટલામાં ત્યાંથી અર્લિનનું સુંદર શયનગૃહ ઊડી ગયું, ન્યુટ્રેન્સી અદશ્ય થઈ ગઈ, અને ‘ગ્રીન્સ હોટેલ’ નો એક નાનો રુમ તેની દષ્ટિએ પહોં. તેની આંખો દાખનાર તેની રમણીના કોમળ હસ્ત ન હતા, પણ સામેની બારીમાંથી ઝગમગતા સૂર્યનાં કિરણ તેના મુખ અને આંખ પર પડ્યાં હતાં, તેથી તેણે જ આંખો નેરથી મીંચી પાછી ઉઘાડી હતી, અને ઊઘડતાં જ તેનું સ્વપ્ન નષ્ટ થઈ ગયું.

વાચક! ફેરજળ મોહવશ થયો હતો, પણ તેને દોષ દઢશ નહિ. મનુષ્યનું શું ગળું? ફરી ફરીને સતત પ્રયત્ન કરવા છતાં કેટલા મનુષ્યો ઈંદ્રિયો પર વિજય મેળવી શક્યા છે? ઘણા સમય સુધી સાવધાનપણે ઈંદ્રિયદમન કરવા છતાં લાગ મળતાં અવશેષ રહેલી વાસના મનુષ્યને પૂતળાની માફક નચાવતી નથી?

૧૦ : પ્રેમ એ જ સંપૂર્ણ સાધન

પ્રોફેસર ફેરજન ઊઠ્યો, અને નિત્યનિયમથી પરવારી સામે સમુદ્રતટની ઉપર જઈને એક એંચ પર બેઠો. તે બહુ જ ખિન્ન થયો હતો. જ્યારથી તે અણુધાર્થી સ્વપ્નમાંથી ઊઠ્યો હતો ત્યારથી તેના મનમાં આ જ વિચારો આવતા હતા, “ આ શો ગુલમ ? આ શી મનની વ્યાકુળતા ! સત્સમાગમને, આનંદમય પ્રભુનાં દર્શનને, વિષય-વાસનાને ત્યાગ કરવાના નિશ્ચયને, તે નિશ્ચય પત્રમાં લખવાને આ કલાક પણ આગ ગયા નથી, એટલામાં જે મને નિશ્ચય ક્યો હતો, તે જ મન આટલું મોહવશ શાથી થયું હશે ? આનું જ નામ વાસનાનું પ્રાપ્ત્ય. જો વાસનાનો ક્ષય કરવાનો ઉપાય શો ? અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય.” તે હસ્યો. અને ફરી વિચારવા લાગ્યો : “ આજ દશ દશ વર્ષ થયાં વાસનાત્યાગના પાઠ શીખ્યો અને શીખવ્યા, અને તેનું પરિણામ આ સ્વપ્ન ! અરે ! સ્વપ્નમાં વિષયવાસના આટલું બળ કરે છે, તો વિષયની મૂર્તિ—સ્ત્રી—પાસે હોય તો વાસના શો અનર્થ ન કરે ? હે પંડિતો ! મને તો તમારા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યમાં શ્રદ્ધા નથી. તમારાં શાસ્ત્રોમાં જ આ વાસનાના બળનું દર્શન સ્પષ્ટ કરાવેલું છે. ૨૬મશાનમાં રહેતા શિવને પણ કામાસક્તિ થઈ ! તપસ્વીઓનાં તપનો ભંગ કરાવનાર અપ્સરાઓ પણ તૈયાર ! ત્યારે શું વિષયવાસનાનો સમૂળો ત્યાગ કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી ? ”

વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ સર્વ સાધનો એના મોંની આગળ રમતાં હતાં, પણ તે સર્વે કંઈક અંશે અપૂર્ણ લાગ્યાં. તે બોલ્યો : “ પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક સમજી સમજીને થાક્યો, પણ વાસ-

નાનો ક્ષય ક્યાં થાય છે ? યોગબળ ગમે તેટલું પ્રાપ્ત કયું, તોપણ ધ્યાન અને સમાધિથી છતર અવસ્થામાં મનનો શો વિશ્વાસ ? યોગી વિશ્વામિત્રને મેનકા ન્યારે ખાળક-શકુંતલા-અર્પણ કરે છે, ત્યારે યોગની તુચ્છતાનો, વિષયની પ્રબળતાનો, મનની ચંચળતાનો, કેવો ચિતાર નજરની આગળ રમી રહે છે ! જ્ઞાનીઓને વશ કરી મન જે યેષ્ટા કરાવે છે તે જોઇ જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન ચમકે છે, મન જડ-ભરત જેવાને મોહથી હરિણુઓનીમાં જન્મ લેવડાવે છે, અને ઉપાસકની ઉપાસના અને માર્યાદિક ભક્તની ભક્તિને પણ હસે છે. અણીને વખતે એ સાધન શા કામનાં ? એ સાધનનો ઉપયોગ કરનાર મન. પણ મન જ ન્યારે વશ ન હોય, ત્યારે સાધન બિચારાં શું કરે ? મન તોક્ષાન કરે ત્યારે શું કરવું ?” એને કંઈ સૂઝ્યું નહિ.

એટલામાં કુસુમ, ગાર્ગી, અને જોવિંદભટ્ટ એને સાંભર્યાં. તે બોલ્યો: “આ સજ્જનોનાં મન કંઈક વિચિત્ર રીતે શાંત છે. એઓ ખડું નમ્ર સ્વભાવનાં હોવા છતાં મનને વશ લાગતાં નથી. એઓ દીન છે, છતાં વિષયવાસના અથવા કામથી એ દીનતા આવેલી લાગતી નથી. એમનાં મન એટલાં વશ છે કે વિષયવાસનાનો સ્વપ્ને પણ પ્રસંગ ન આવે. એમના મનની પવિત્રતાની અવધિ ! કામ ત્યાં જવાની હિમ્મત જ કરે નહિ. કદાચિત્ જાય તો તે પણ પવિત્ર થઇને આવે ! આ કુસુમ ! નથી એને સાંખ્યયોગ કે જપતપની ખખર, નથી ગઈ એ જ્ઞાન લેવા કે શાસ્ત્રીય ભક્તિ કરવા ! પણ કેવાં નિર્મળ, પવિત્ર, દિવ્યપ્રકાશવત્ એનાં નેત્ર ! એની સન્નિધિમાં વિષય કે પાપનો સંભવ જ શો ? પ્રકાશ અને તિમિર સાથે રહે જ કેમ ?

પણ આ સજ્જનોનાં મન આવાં વશ શાથી થયાં હશે ? એ કોઈ જુદા પ્રકારનાં મનુષ્ય હશે ? ઈશ્વરે કંઈ ખાસ કૃપા એમના પર કરી હશે ? જો જુદો પ્રકાર માનીએ તો તે કેવો તે કંઈ સમ-

જાતું નથી. ખાસ કૃપા માનીએ તો તેનું કારણ શું? તે પણ સમજાતું નથી.

ગમે તેમ હો, તોપણ હવે મારા જેવાનો એમનાથી દૂર રહેવાથી કંઈ અર્થ સરવાનો નથી. જેમજેમ એમનો સમાગમ વિશેષ થતો જશે, તેમતેમ એમના તરફથી વિશેષ લાભ મળશે જ. મારું મન એમના તરફ સંપૂર્ણ રીતે આકર્ષાય છે. સંસારમાંથી મુક્ત થવાનો પત્ર તો હું પોસ્ટ કરી ચૂક્યો છું, અને હવે આવા સુંદર પવિત્ર સમાગમમાં બાકીનાં વર્ષ વ્યતીત કરવાં એના જેવું ઉત્તમ બીજું કશું નથી.”

હોટેલનું બિલ ચૂકવી, ગોવિંદભટ્ટ પાસે ચોપાટી પર કોઈ અંગણમાં રહેવાનો એનો વિચાર થયો. તે નિશ્ચય દઢ થયો, અને તેની સાથે જ એના મનમાં જે ખિન્નતા સવારથી આવી હતી તેની શાંતિ થઈ. પ્રકૃત્ત વદનથી તે સામેના અગાધ સમુદ્રનું સૌંદર્ય નિહાળવા લાગ્યો, એટલામાં પોતાની પાસે ડાબા હાથ તરફ કાળો ડગલો, કાળી ટોપી, કાળો પાટલન, કાળા ખૂટ, અને કાળી લાકડીવાળા કોઈ મનુષ્યનો આભાસ એને આવ્યો. પ્રા. ફેરજ જે તેની સામે જોયું તો વિચિત્રવીર્ય.

“કેમ છો સાહેબ, સમુદ્રનું સૌંદર્ય જેવામાં લીન થયા જણાવ્યો છો!”

“હા.”

“મને પણ પ્રાતઃકાળમાં ફરવા જવાની જરૂર પડે છે. નહિ તો બાધેલા અત્તનું પાચન થતું નથી. કોઈ દહાડો બાગમાં, કોઈ દિવસ પાલવાખંદર પર, કોઈ દિવસ ચોપાટી પર, એમ ફરવા જઈ છું, અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય જેવાનો લાભ અનાયાસે મળે છે. જોકે આ સર્વ માયામય અને મિથ્યા છે, તોપણ કેવું સુંદર છે?”

“તમે આ સર્વ મિથ્યા માનો છો? વેદમાં તો ‘આ સર્વ બ્રહ્મ છે’ એમ શ્રુતિ છે.”

“અરિત, ભાતિ, પ્રિયરૂપે બ્રહ્મ, નામરૂપે મિથ્યા.”

“એનો અર્થ એ થયો કે આ સમુદ્ર જે જળરૂપે દેખાય છે તે રૂપ વસ્તુતઃ છે જ નહિ, છતાં દેખાય છે; અને જોનાર ચક્ષુ પણ છે જ નહિ, છતાં જુએ છે, અર્થાત્ એક અસત્ય વસ્તુ (ચક્ષુ) બીજી અસત્ય વસ્તુને (જલને) જોઈને તેને સુંદર, કહે છે. આમ માનનાર જગતને બ્રહ્મનું વિવર્ત કહે છે. રજ્જુને સર્પ જોવો એ વિવર્ત, બ્રહ્મને જગત જોવું એ વિવર્ત, પણ એ બરોબર ઘટતું નથી. રજ્જુને સર્પ જોનાર ચક્ષુ, પણ બ્રહ્મને જગદ્રૂપે જોનાર કેાણુ ? વળી રજ્જુ અને સર્પ બંને સત્ય છે, તેથી એકની બીજામાં બ્રાંતિ થાય છે. તેમ બ્રહ્મ અને જગત બંને સત્ય છે ખરાં ? વળી રજ્જુ અને સર્પમાં લાંબાઈ, વળેલો આકાર વગેરેનું સામ્ય છે, તેમ બ્રહ્મ અને જગતમાં શું આકારનું પણ સામ્ય છે ? ”

વિચિત્રવીર્ય વિચારમાં પડ્યો.

“વિવર્ત માનનારની તર્કશક્તિ ખોટી છે, પણ તે વેદથી તો વિરહ જ છે. વિવર્ત માનવાથી કર્તૃત્વવિપયની બધી શ્રુતિઓ ખોટી માનવી પડે છે. **જન્માद्यस्य यतः**—વગેરે સૂત્રો ખોટાં માનવાં પડે છે, અને ગીતામાં તો જગતને અસત્ય માનનારને સાક્ષ આસુરી કહ્યા છે.” એમ કહી પ્રો. કેરજ્જ બોલ્યા : “વળી એમ સર્વને અસત્ય માનવાથી માનનાર પોતાને પણ અસત્ય કરી મૂકે છે, અને કાંઈ કાર્ય સરતું નથી, એટલું જ નહિ પણ આ સુંદર સૃષ્ટિના કર્તા પરમેશ્વરનું માહાત્મ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે. એના કરતાં જગતને બ્રહ્મનું અવિકૃત પરિણામ માનવાથી વેદ, ગીતા, અને સૂત્રને અનુસરાય છે, કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, અને આ સુંદર, અગાધ સમુદ્રને જોઈ, તેના સૌંદર્યનું પાન કરી, તેના કર્તાને, અને તેની લીલાને, અંતઃકરણથી ધન્યવાદ અપાય છે. પુરુષોત્તમના મિત્ર છતાં અને ગોવિંદભટ્ટજીના સમાગમ છતાં તમે આમ માનો છો એ વિશેષ આશ્ચર્યકારક છે.”

“પુરુષોત્તમ મિત્ર છે તેથી શું થયું? હું મને વાળખી લાગે તે માનવાને સ્વતંત્ર નથી? હજારો ગોવિંદભદ્ર ભારી સામે આવે તોપણ શું?” વિચિત્રવીર્યે પૂછ્યું.

“વિચારસ્વાતંત્ર્યની હું વિરુદ્ધ નથી. પણ ગોવિંદભદ્ર અને પુરુષોત્તમનાં હૃદય તમારા કરતાં વધારે શુદ્ધ, સરળ અને પવિત્ર છે, એમ અત્યારસુધીના તમારી સાથેના પ્રસંગો પરથી મને લાગે છે. અને જેવું શુદ્ધ સરળ હૃદયમાં સત્ય સ્ફુરી શકે તેવું અન્ય હૃદયમાં સ્ફુરી શકતું નથી,” એમ કહીને પ્રો. ફેરજન્ટે વિશેષમાં કહ્યું: “વળી એમની મગજશક્તિ તમારા કરતાં ઠોઠાં પણ પ્રકારે ન્યૂન જણાતી નથી. યુરોપના માંસાહારી, દ્રવ્યપરાયણ, પ્રવૃત્તિમય પ્રદેશમાં રહેવાથી ભારી બુદ્ધિ પણ મલિન થઈ ગઈ છે. તેથી દાક્ષ મેં દેશ તથા સગાંસંબંધીનો ત્યાગ કરીને ગોવિંદભદ્રની પાસે અહીં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એમના ધર્મમાં કંઈક અપૂર્વ શ્રદ્ધા મને થઈ છે. અને મારું સર્વસ્વ એ ધર્મમાં અર્પવા હું તૈયાર છું. માત્ર એમના જેવી શાંતિ, એમના જેવું જ્ઞાન, એમના જે—”

“આપ બહુ ભોળા જણાઓ છો. જોજીનું એટલું દૂધ તમે દેખો છો! પણ આ દેશમાં સંભાળીને ચાલવું, નહિ તો ભુરકાઈ જશે. પુરુષોત્તમ મારો મિત્ર છે, બહુ બુદ્ધિશાળી અને શુદ્ધ હૃદયનો છે. ગોવિંદભદ્ર પણ વેદવેદાંતને જાણનારા, ભક્ત અને સારા છે. પરંતુ તેથી એમનો ધર્મ પણ સારો, એમ માનવાનું શું કારણ? હું જે ધર્મ માનું છું તે સર્વ બ્રાહ્મણો માને છે, અને શંકરની કીર્તિ પણ જગજગદેર છે, એટલે ભૂત ખાવાનો સંભવ જ નહિ,” વિચિત્રવીર્યે ઉત્તર આપ્યો.

“હું ધર્મના અભ્યાસાર્થી, ધર્મનું તત્ત્વ શોધવાને જ અહીં આવ્યો છું. અને ગોવિંદભદ્રને તથા પુરુષોત્તમને મળ્યા પછી એ ધર્મ વિષે મેં કાંઈક અભ્યાસ કર્યો છે. બીજા પાંડિતો ન માને તેથી

તે ન માનવું એમાં તમે જે વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ડોળ કરો છો તેનો નાશ થાય છે, અને વિચારની દુર્બળતા પ્રદર્શિત થાય છે,” પ્રો. ફેરનજે કહ્યું. તે આગળ બોલ્યો: “વળી એ ધર્મમાં પણ ધુરંધર પંડિતો કંઈ નથી થઈ ગયા? મેં શ્રીવલ્લભાચાર્યના તથા તેમના પુત્ર શ્રીવલ્લભનાથના તથા શ્રીપુરુષોત્તમજીના થોડાક ગ્રંથો વાંચ્યા છે. તે મહા-સમર્થ અને વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે એવા છે. અરે ! હાલમાં જ એ ધર્મમાં ગદુલાલજી નામના મહાપંડિત નથી થઈ ગયા? દૈવવશાત્ બાળપણથી બન્ને ચક્ષુ ગુમાવ્યા છતાં શું તેમનું પાંડિત્ય ! શી તેમની વિદ્વત્તા ! તમારા આર્યાવર્તના પ્રાચીન સ્થલ—વિદ્યાના ધામ—માં—કાશીક્ષેત્રમાં તમારા આખા ભારતવર્ષના ધુરંધર પંડિતોની સભામાં એમને ‘ભારતમાર્તંડ’ નો ઇલ્કાબ આપવામાં આવ્યો હતો તે તમને ખબર નથી ? માટે હંસ તો નીરક્ષીરને છૂટા પાડી ક્ષીરનો જ ઉપભોગ કરે છે. ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમના સંબંધથી વિશેષ લાભ એ છે કે એમના શુદ્ધ આચરણથી એ ધર્મની ખૂબી એકદમ દીપ્તિ નીકળે છે, અને એની સ્વાભાવિક સુંદરતા હૃદયને આકર્ષે છે. ગોવિંદભટ્ટની પાડોશમાં કોઈ બંગલો બાંડે મળી શકશે ?”

“પાનાચંદ શેઠનો બંગલો છે, પણ તે માંસાહારીને આપશે નહિ.”

“મેં તો માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો છે.”

“ત્યારે તો ઘણી ખુશીથી આપશે. હું આપને ગોઠવણ કરી આપીશ. હવે હું રજા લઉં છું.”

એમ કહી વિચિત્રવીર્ય ગયો. જતાં જતાં રસ્તામાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “આ પ્રોફેસર કેવો નિષ્કપટ છે ! બાળે બીજો પુરુષોત્તમ ! બન્નેને લોકોની માનઆપ્તિની કશાની દરકાર નથી ! પ્રોફેસરને આર્યાવર્તના બધા ધર્મોમાં પુષ્ટિમાર્ગ જ પસંદ પડ્યો ! શું દુનિયા છે ! એ ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમથી જ અંબાઈ ગયો છે, એમાં કંઈ શક નહિ. પુરુષોત્તમની બુદ્ધિ તીવ્ર તો ખરી જ. પણ એ શા

કામની? પુષ્ટિમાર્ગમાં ભળ્યા પહેલાં કેવાં સારાં સારાં ભાષણો આપતો હતો? કોંગ્રેસમાં, સંસારસુધારા પરિષદમાં, ઔદ્યોગિક પરિષદમાં એના જેવાં સુંદર ભાષણો કરનાર કોણ હતા? કેટલાં માન અને આપ્ત? તે બધાના ઉપર પાણી ફેરવી આજે ઘરડાં ખચચરોની માફક પુષ્ટિમાર્ગમાં મિથ્યા કાળક્ષેપ કરે છે. ગોવિંદભટ્ટ એને વશ કરી નાખ્યો છે, અને એ ગોવિંદભટ્ટ આ પ્રોફેસરને પણ વશ કરશે જ. તેમાં વળી મદદગાર પેલી ડાહી ગાર્ગી. એટલે પછી પૂછવું જ શું? મને પણ ગઈ કાલે વશ કરવામાં કંઈ બાકી રાખી નથી. પણ આપણે ક્યાં કાચા છીએ? મેરુ ડગે, પણ હું? એ વાત જ શી?” આમ વિચાર કરતો પોતાની સર્વોત્તમ બુદ્ધિથી કુલાતો, પોતાના કાળા કેટપાટલૂત અને ખૂટ તરફ તિરકસ આંખોથી જોતો અને અકડાતો વિચિત્રવીર્ય ઘર તરફ જતો હતો.

આ તરફ પ્રો. ફેરજને વખત ગુમાવ્યો નહિ. કોઈ પણ કાર્યક્રમનો નિશ્ચય કર્યા પછી મિથ્યા વખત ગાળવો એ એના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું. બિન ચૂકવી, પાનાચંદ શેફને મળી, ભાડું નક્કી કરી બપોરે ત્યાં રહેવા ગયો, અને સાંજે પાંચ વાગે પુરુષોત્તમ પોતાની પાસેના બંગલાની ગેલેરીમાં પ્રો. ફેરજને એકલો નિરાંતે ઇઝીચેર પર બેસી વાંચતો જોઈ વિચારમાં પડ્યો. અંતે ત્યાં જઈ તપાસ કરવાનો વિચાર થયો, અને ઉપર ગયો. પ્રો. ફેરજને તેને હસતે મોઢે આવકાર દઈ બેસાડ્યો, અને બોલ્યો: “તમને આ પાઠોશી ગમશે કે નહિ?”

ચાંચળ પુરુષોત્તમ સર્વ સમજી ગયો હતો, તે બોલ્યો:

“ગોરા લોક કાળા લોકની પાઠોશમાં પોતાની રાજપુત્રીથી આવી રહે એ તો આજે જ જોઈએ! બિચારા કાળા લોકને ગમશે તો ઠીક, અને નહિ ગમશે તો સહશે. ચૂહીં તમને નહિ રહેવા દેવાનો કાયદો ઘડી શકાય એમ તો નથી!”

“મિસ્તર પુરુષોત્તમ,” પ્રો. ફેરજન બાર દૃષ્ટને બોલ્યાઃ
 “માત્ર બાહ્ય રંગ ઉપરથી ભિન્નતા ગણવી એ અજ્ઞાન છે. આર્થી-
 વર્તના જેવા સહનશીલ, ગુણુજ્ઞ, બુદ્ધિમાન, સદાચારી મનુષ્યો અન્ય
 સ્થળે મળવા મુશ્કેલ છે. દરિદ્રતાને લીધે ઉપરની ટાપટીપ ન હોય,
 તેથી શું થયું? અભણ અને અજ્ઞાની છતાં સદાચારી, ગરીબ છતાં
 ઉદાર, સહજ ઉપકારને સ્મરણમાં રાખી બદલામાં જીવ આપવાને
 પણ તૈયાર, પરાપકારમાં તત્પર—એવા એવા સદ્ગુણુયુક્ત આર્થીવર્તના
 લોકો છે એવી મારી ખાતરી થઈ છે. અહો! કેવા કોમળ એ લોકોનાં
 હૃદય છે!”

“એવા સદ્ગુણોની પિછાન સદ્ગુણીથી જ થઈ શકે છે,”
 પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“મિ. પુરુષોત્તમ, મેં ગદારની ટાપટીપ ઘણા વખત થયાં
 છોડી દીધી છે. સોસાયટીનાં કૃત્રિમ બંધનો મેં તોડી નાખ્યાં
 છે. હું સત્યનો ભૂખ્યો છું. મેં સત્ય, શાંતિ અને સંતોષ
 અહીં જોયાં તેથી જ વગર પરવાનગીએ દોડી આવ્યો છું,”
 પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

“શાંતિ અને સત્ય અમુક સ્થળને અવલંબીને રહ્યાં નથી, કે
 તે સ્થળમાં તે પ્રાપ્ત થાય, માટે તમારી દોડાદોડી અર્થવગરની લાગે
 છે!” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“જે જે સ્થળમાં શાંત સન્નનો વસે છે, ત્યાં તેમાં તેમાં સર્વદા
 શાંતિનો નિવાસ હોય છે.”

“પણ ત્યાં સુધી દોડાદોડી કરશે ત્યાં સુધી શાંતિ તે સ્થાનમાં
 પણ નહિ મળે. શાંત મનુષ્યોએ જે રીતે શાંતિ પ્રાપ્ત કરી, તે રીતે
 વર્તવાથી જ શાંતિ પ્રાપ્ત થશે.”

“તે રીત તે શાંત સન્નનોના સમાગમથી મને પ્રાપ્ત થશે જ.”

“તે રીત સર્વને વિદિત છે, એમાં નવું કશું નથી. શાસ્ત્રોમાં સર્વત્ર તે સ્પષ્ટ દર્શાવેલી છે.”

“કેવળ શાસ્ત્રો વાંચ્યાથી જ તે પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી જ સત્સંગની જરૂર સ્વીકારાયેલી છે. તમે કહો છો કે સર્વને વિદિત છે, પણ મને નથી.”

“હું એ માનતો નથી, તે છતાં કહું છું” —એમ કહી પુરુષોત્તમ બોલ્યો :

“આપૂર્યમાણમન્त्रલપ્રતિષ્ઠં
સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।
તદ્વત્ કામા ચં પ્રવિશંતિ સર્વે
સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ગીતા ॥૨।૭૦॥
વિદ્વાય કામાન્યઃ સર્વાન્
પુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।
નિર્મમો નિરહંકારઃ
સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ગીતા ॥૨।૭૧॥

અર્થાત્ જે પ્રમાણે જળનાં વહેણો અચલ પ્રતિષ્ઠાવાળા પુરાતા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તે પ્રમાણે સર્વ કામો જેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી (સમાર્પિત થાય છે), તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે, કામોની કામનાવાળો નહિ.

જે પુરુષ સર્વ કામોનો ત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહ થઈને રહે છે, જે નિર્મળ અને નિરહંકાર છે, તે શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે.”

બ્યારે પુરુષોત્તમ સુસ્વરથી આ શ્લોકો બોલતો હતો, ત્યારે સામે સમુદ્ર ઘૂઘૂ કરતો હતો, અને એ ઘૂઘૂ કરતો અવાજ શાંતિની છાજોની માફક બંનેના કર્ણમાં પ્રવેશ કરતો હતો, અને બંનેના અંતઃકરણમાં શાંતિની રેલ વહાવતો હતો. બંને જણ આ શાંતિમાં નિમગ્ન થઈ થોડોક સમય અવાચક બેસી રહ્યા. આખરે પ્રો. ફેરનજ બોલ્યા: “સર્વ ઈંદ્રિયો શાંત થવાથી, સર્વકામત્યાગ થવાથી, આ

શાંતિ અનુભવાય છે એ હું સમજ્યો, પણ આ શાંતિ તો માત્ર એક ક્ષણિક સ્થિતિ છે. એવી સ્થિતિ સર્વદા રહી શકે ?”

“હા, એવી મનની સ્થિતિ સર્વદા રહે, એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ઇંદ્રિયોના રાગદ્વેષ, સુખદુઃખમાં ન લપટાવું, એ આવશ્યક છે. એને જ બ્રહ્મભાવ કહે છે.” પુરુષોત્તમ બોલ્યો.

“પણ તે અત્યંત કઠિન છે. વાયુની ગતિને રોકવા જેવું છે,” પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

“તે છતાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે પ્રાપ્ત થાય એમ છે,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય મનને અર્ધીન છે, અને મન અત્યંત ચંચળ છે. કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે સર્વદા મનને વશ રાખી શકે ?” પ્રો. ફેરજનને પૂછ્યું.

“છે.”

“શું ?”

“હૃદય, પ્રેમ. મહાવત અંકુશથી પ્રયંત્ર હાથીને વશ રાખે છે, તેમ મનને સર્વદા વશ રાખનાર પ્રેમ છે.”

પ્રો. ફેરજન વિચારમાં પડ્યા, “આ વાત ખરી. પ્રેમ મનને વશ રાખનાર સમગ્ર સાધન ખરું. પ્રેમવશ મન કોઈ પણ સમયે સારું કે નકારું, સહેલું કે અઘરું, નીચું કે ઊંચું, કોઈ પણ કાર્ય કરવા તૈયાર થાય છે. પ્રેમવશ મન સર્પને દોરડું કરી વાપરે છે, સમુદ્ર તરી બળે છે, પર્વતને ઉખેડી નાખવા તૈયાર થાય છે, અને ખુશીથી પ્રાણનું પણ અર્પણ કરે છે. પણ-પણ-” પુરુષોત્તમને તે કહેવા લાગ્યા : “પ્રેમ બાહ્ય વસ્તુને અવલંબીને રહે છે, અને પરવશપણને લીધે સુખના કરતાં દુઃખ વિશેષ આપે છે.”

“એ ભૂલ છે, હૃદયકમળનો વિકાસ કરવામાં બાહ્ય વસ્તુ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર વગેરે માત્ર ઉદ્દીપન છે. એ હૃદયકમળના વિકાસસમયમાં

અનુભવાતાં સુખદુઃખ, તાપ, કલેશ, સ્વતઃ આનંદરૂપ છે, સ્વાભાવિક છે. જેઓએ એ વિકાસસમયનાં સુખદુઃખ અનુભવ્યાં છે, તેઓ એ અનુભવવગરનાં મનુષ્યોને જનવર જેવાં—પશુતુલ્ય—ગણે છે, કેમકે એમાં જે મજા—જે આનંદ—અનુભવાય છે, તે દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુ આપી શકતી નથી. પ્રેમવગરનો રાજાનો મહેલ પ્રેમની ઝૂંપડી આગળ તુચ્છ છે. મહાન અધિકાર, અદ્ભુત દ્રવ્ય, રાજ્યપદવી કે સ્વર્ગનું ઈદ્રાસન પ્રેમ આગળ શુદ્ધ અને નીરસ લાગે છે,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“એ બધું ખરું, પણ પ્રેમમાં પરાધીનતા નથી? મર્ત્ય સ્વામીના મૃત્યુથી પ્રેમપરાધીન સતી દુઃખી થઈ દેહત્યાગ કરતી નથી?” પ્રો. ફેરજને પૂછ્યું.

“હા, પણ તે હૃદયના વિકાસની માત્ર એક દશા છે. પતિ હૃદયના વિકાસનું ઉત્તમ સાધન, પ્રેમનું ઉદ્દીપન છે. પૂર્ણ પ્રેમથી ખીલેલું હૃદયદ્વાર ઊઘડતાં તેમાં સર્વદા ધિરાજમાન, પણ આચ્છાદિત રહેલા, ‘**રસો વૈ સઃ**’નાં દર્શન જીવને થાય છે, અને પ્રેમના તાપાગ્નિથી શુદ્ધ થયેલો જીવ, પ્રભુકૃપાથી દિવ્ય નિર્ગુણ દેહ, હૃદય, મન, ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી પ્રભુ સાથે રાસક્રીડા કરે છે,” આ પ્રમાણે કહી પુરુષોત્તમે વિશેષમાં કહ્યું:

“ફરી સમજો. પ્રભુ માત્ર બાહ્ય વસ્તુ નથી. ‘સર્વનું’ બીજ, સર્વનું અધિષ્ઠાન, અંતરંગ પ્રેમસાગર પ્રભુ પોતે છે. સર્વના હૃદયમાં પ્રભુ ધિરાજે છે. અને આ જીવ અગ્નિના વિસ્ફુલ્લિંગની માફક અણુ-માત્ર છે. પ્રભુ પાસે—પ્રેમ પાસે—જવું, એ જ જીવનું કર્તવ્ય છે. સર્વ બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરાવનાર અને પ્રભુ સાથે સંબંધ કરાવનાર પ્રેમ જેવું સરળ અને સખળ સાધન દુનિયામાં એક પણ નથી. વિવેક, વિરાગ, યોગ, જપ, તપ, ઉપાસના એ સર્વે બાહ્ય છે, અને પોતાની મર્યાદામાં રહી પોતાના ગળ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય કરે છે.

પણુ બ્યારે મન ઉચ્છ્વંખલ થાય છે, ત્યારે એ સર્વ સાધન અપ લાગતાં નથી. તમને પણુ તે જ ભીતિ લાગે છે, અને તે તમારી ભીતિ ખરી છે; પણુ પ્રેમ આગળ મન ગરીબ ગાય જેવું થઈ જાય છે, અને હર્ષથી ‘કરિષ્યે વચ્ચનં તવ’ કહી સેવામાં તત્પર રહે છે. તેથી જ વિષયનું બળ પ્રેમ આગળ ચાલતું નથી. ઇન્દ્રિયો પ્રેમની દાસી થઈ રહે છે, પ્રાણુ પોતાને પ્રેમના ગુલામ સમજે છે, અને રેશમથી પણુ બારીક, સુંદર, અને ચિવ્વટ તાંતણુથી સંબંધ કરાવનાર એ પ્રેમ સર્વદા વિજયી નીવડે છે. પ્રેમના બળ આગળ સૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, પશુઓ અર્ધા કોળિયો મોંમાંથી મૂકી દઈ પ્રેમદર્શનમાં લીન થઈ જાય છે, પક્ષીઓ અનિમેષ ચક્ષુથી પ્રેમને જોઈ રહે છે, પાણી પોતાનો વહેવાનો સ્વભાવ ભૂલી, પોતાનું હૃદય ચીરી, સ્તબ્ધ થઈ પ્રેમને વહેવા—જવા—માર્ગ આપે છે, સ્વર્ગના દેવતા પોતાનું સ્વર્ગીય સુખ ભૂલી પ્રેમનાં દર્શન કરવા વિમાનમાં બેસી અંતરિક્ષમાં ટળવળે છે, પ્રેમ પોતાના પ્રતાપથી—પ્રચંડ તાપથી પોતાને જે સમયે જે વસ્તુ જોઈએ તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે, અખિલ જગતને ભાસમાન કરનાર સૂર્યનું તેજ પ્રેમમાંથી જ ઉદ્ભવે છે, ચંદ્ર અને અગ્નિ પોતાનું તેજ પ્રેમમાંથી જ પ્રહણુ કરે છે; પણુ પ્રેમ પોતે સ્વતંત્ર છે, પ્રેમને કોઈની અપેક્ષા નથી. આ જ રસની, શૃંગારની, વિપ્રયોગની પરાકાષ્ઠા છે.”

“ભાઈ, તારા શબ્દો સાંભળી મને આનંદ થાય છે. પણુ ત્યાં સુધી હૃદયમાં એ અનુભવ થાય નહિ, ત્યાં સુધી શા કામનું?” પ્રો. ફેરજને પૂછ્યું.

“પ્રભુકૃપાથી સર્વે થશે. સંધ્યાસમય થયો. ગોવિંદભટ્ટ પાસે આવશે?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“ચાલો,” પ્રો. ફેરજને કહ્યું.

૧૧ : પ્રકૃતિથી પર પ્રભુનું સ્વરૂપ

પ્રોફેસર ફેરનજ અને પુરુષોત્તમ નીચે ઊતરી ચોપાટીના રસ્તા પર ગયા. ત્યાં નીતિસેન અને વિચિત્રવીર્ય તેમને મળ્યા. પુરુષોત્તમે તેમને સર્વ સમાચાર કહ્યા. નીતિસેન પ્રસન્ન થયો, પણ વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો: “ભાઈ, ગોવિંદભટ્ટ અને તું જે નહિ કરશો તે થોડું. હવે શરણુમંત્ર અરે ! અહસંબંધ જ અપાવ, એટલે એમનો ઉદ્ધાર થઈ જાય—અરે ભૂલ્યો ! લીલામાં પ્રવેશ થઈ જાય !” પુરુષોત્તમ કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ પ્રોફેસર ફેરનજે વિચિત્રવીર્યની સામે જોયું, કંઈકે ગુસ્સે થયો, અને પોતાનું મોં પાછું ફેરવી, પુરુષોત્તમ તરફ જોઈ બોલ્યો: “તારી આંતી સાથે મૈત્રી સંભવે છે જ કેમ ? મને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે !”

“બાલ્યાવસ્થામાં ક્રમજ હૃદયો રમતગમતમાં નિષ્ક્રમ સ્નેહથી સંધાય છે. તે સ્નેહ સ્વભાવની ભિન્નતા છતાં મોટપણે પણ ટકી રહે છે,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“પણ આ વિચિત્રવીર્ય તો સ્નેહ શું તે જ સમજતો હોય એમ લાગતું નથી,” પ્રો. ફેરનજ બોલ્યા.

“સ્નેહને સમજ સાથે બહુ સંબંધ નથી. સમજવું એ બુદ્ધિનું કાર્ય છે, સ્નેહ હૃદયનો સંબંધ છે, અને તે બળવાન હોય તો વિરુદ્ધ આચારવિચારનાં મનુષ્યોને પણ એક કરી શકે છે. વિચિત્રવીર્ય બિચારો રમકડા જેવા, મનમાં આવે તેમ વગરવિચાર્યું બોલતો, શુદ્ધ હૃદયનો મનુષ્ય છે. વળી પ્રભુમાં ચિત્ત લાગ્યા પછી અન્યના પ્રેમની બિલકુલ અપેક્ષા પણ રહેતી નથી,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

પ્રોફેસર ફેરજને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, અને સર્વે ચાલતાં ચાલતાં કૃષ્ણભવનની બહાર આવી પહોંચ્યા. પુરુષોત્તમે આગળ જઈ અંદર નજર કરી તો પાછળ કૃષ્ણોદ્ધાનમાંથી સ્વર આવતો સંભળાયો. તેથી સર્વે બહારને જ રસ્તે પાછળ કૃષ્ણોદ્ધાનની આગળ ગયા. કૃષ્ણોદ્ધાનની આસપાસ મોટાં ઝાડોની ઘટા આવી રહી હતી, તેથી અંદર બરોબર જોઈ શકાતું નહિ, પણ સ્વર સ્પષ્ટ સંભળાતા હતા. સંધ્યાસમય થઈ ગયો હતો, અને ગામીં, કુસુમ અને ગોવિંદભટ્ટ કૃષ્ણોદ્ધાનમાં બેસી પ્રભુની લીલાનાં ભજન ગાતાં હતાં. આ મંડળી બહારથી તે સાંભળતી ઊભી. ત્રણે જણુ ગાવામાં એટલાં લીન થઈ ગયાં હતાં, કે પોતાનાં શરીરનું ભાન પણ ભૂલી ગયાં હતાં. તેમનાં ચિત્ત પ્રભુમાં—પ્રભુની સુંદર લીલાના સ્મરણમાં—લીન થઈ ગયાં હતાં, અને થોડી વાર પછી પુરુષોત્તમ ધીમેથી સાંકળ ઉઘાડી સર્વેને એક પછી એક અંદર લઈ ગયો, ત્યારે ત્રણેમાંથી કોઈને નવા આવેલા મનુષ્યો વિષે કંઈ ખબર પડી નહિ. પ્રભુની લીલાનું જે સુંદર ગીત તેઓ ગાતાં હતાં, તે નીચે પ્રમાણે હતું:

સાખી

૧અંક, રસમ, ડરસ ૪૬૪ હે, ૫દર્શન, ૬મન અભિલાષ,
૭પૂર્ણ, ૮લોક, ૯મન્મથ, ૧૦રટન, ૧૧કુંજસદન, નિજંખાસ.
શ્યામબરન, ગિરિવરધરન, ગોપીજનચિત્તચોર,
વ્રજરાજકુંવર જિયમેં બસો, સુંદર નંદકિશોર.

રાગ સામેરી

શ્રી ગોવર્ધનવાસી સાંવરો, લાલ તુમ બિન રહ્યો ન જાય હો,
બ્રજરાજ લડતો લાડીલો. ટેક.

૧અંક ચિત્ત મુસકાયકે, લાલ સુંદર બદન દિખાય,
લોચન તલપે મીન જ્યોં, મોંહિ છિન છિન કદપ બિહાય હો—શ્રીગો. ૧

રસમ સુર બાંધાનકે, લાલ મોહન બેન બળાય,
 સુરત સુહાઈ બાંધિકે, લાલ મધુરે મધુરે સુર ગાય હો—શ્રીગો. ૨
 ડરસિક રસીલી બોલની, લાલ ગિરિ ચઢી ગૈયાં બુલાય,
 ગંગ બુલાઈ ધુમરી, લાલ જાંચી ટેર સુનાય હો. —શ્રીગો. ૩
 ૪૬૫૮ પરી જા દિવસતેં, લાલ તબતેં રુચે નહિ આન,
 રજની નિંદ ન આવહી, મોહિ બિસયોં ભોજનપાન હો—શ્રીગો. ૪
 ૫૬૬૮૦૦ નયનાં તપે, લાલ બચન સુનનકોં કાન,
 મિલવેકોં હિયરો તપે, મેરે જિયકે જીવનપ્રાન હો. —શ્રીગો. ૫
 રમન અભિલાષા બહે રહી, લાલ લાગત નયનનિમેષ,
 એક ટક દેખું આવતો, લાલ નાગર નટવર ભેષ હો. —શ્રીગો. ૬
 ૭૫૫૨૦ શશિબુખ દેખિકે, લાલ ચિત્ત ચોંટચો વાહી કોર,
 રૂપસુધારસપાનકે, લાલ સાદર ચંદ્ર ચકોર હો. —શ્રીગો. ૭
 ૮૬૦૦૦ કુલ બેદકી, લાલ છાંડચો સકલ વિવેક,
 કમલકલિ રવિ જ્યોં બદે, લાલ છિન છિન પ્રીતિ વિશેષ હો —શ્રીગો. ૮
 ૯૬૦૦૦ કોટિક વારને, લાલ નિરખી ડગમગી ચાલ;
 જીવતીજનમનદંદના, લાલ અંબુજનનયન વિશાલ, હો —શ્રીગો. ૯
 ૧૦૫૬૨૮ લાગી લાડીલે, લાલ જોસે ચાતક મોર;
 પ્રેમનીર બરખાઈએ, લાલ નવધન નંદકિશોર, હો —શ્રીગો. ૧૦
 ૧૧૬૦૦ જસદાન કીડા કરો, લાલ સુખનિધિ મહનગોપાલ;
 હમ શ્રીજંદાવન માલતી, તુમ ભોગી બ્રમર ભૂપાલ, હો —શ્રીગો. ૧૧
 જીગજીગ અવિચળ રાખિયે, લાલ યહ સુખ સૈલનિવાસ;
 શ્રીગોવર્ધનધરરૂપેં, બલિહારી ચતુર્ભુજદાસ, હો —શ્રીગો. ૧૨

સાખી

યહ મેરે અભિલાષ હે, પૂરો નંદકુમાર;
 યહ છખીયેં કોટિક વારને, તનમનપ્રાણુઆધાર. ૧
 કહા કહોં રસના એક હે, નાહિ લક્ષ કરોડ;
 કેસે કરકે બરનવોં દાસ સદા કરજોડ. ૨

આ ગીત સાંભળી, તેનો મર્મ સમજી પ્રેક્ષેસર ફેરજના મન પર ઘણી ઝાંડી અસર થઈ. ગાતાં ગાતાં પ્રભુના વિરહથી તેમનાં હૃદય તમ લાગતાં હતાં, અને તે તાપના અગ્નિની જ્વાળા હૃદયમાંથી વાણીદારા બહાર નીકળતી હતી, તે સર્વ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ જોઈ, કાનથી સાંભળી તેનું હૃદય પીગળી ગયું. તેમાં ન્યારે પાંચસાત મિનિટમાં પોતાની પાસે બેઠેલો પુરુષોત્તમ બાહ્ય સર્વ વસ્તુનું અનુસંધાન ભૂલી તે ગીત ગાવા લાગ્યો, અને તેના હૃદયમાંથી પણ ભગવદ્વિયોગજનિત તાપના ઊભરા બહાર નીકળવા માંડ્યા, સારે જે પ્રેમવિષે તે જ દિવસે થોડા જ સમય પર પુરુષોત્તમ પાસે સાંભળ્યા છતાં સમજ્યો ન હતો, તે ભગવત્પ્રેમ કેવી દિવ્ય અલૌકિક વસ્તુ છે, તેની એને કંઈક સમજણ પડી. તે મનમાં જ બોલ્યો: “ અહા ! આ લોકોનાં મન સંપૂર્ણ રીતે કૃષ્ણમય છે ! એમનાં હૃદય પ્રભુનાં નિવાસસ્થાન છે. આવાં સુંદર સ્થાનમાં પ્રભુ શા માટે ન બિરાજે ! ક્યાં સદા વિશ્લિપ્તચિત્તવાળા સંસારના માનવ, અને ક્યાં આ અલૌકિક પ્રભુના જન ! અહીં શાંતિ અને સંપૂર્ણ આનંદ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ! ” થોડોક વખત તે શાંત રહ્યો, અને ગીત સાંભળ્યું. પાછો તે મનમાં બોલ્યો, “ હવે હું સમજ્યો. ગમે તેટલાં શાસ્ત્રોનાં થોયાં ઉચલાવો, પણ ન્યાં સુધી હૃદયમાં રહેલા પ્રભુને ઓળખ્યા નથી, પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં નથી, પ્રભુના વિરહથી તાપકલેશ થયો નથી, ત્યાં સુધી એ પંડિતાઈ નકામી છે. આ લોકો આખો દિવસ પ્રભુની સેવા કરે છે, પ્રભુનાં ગુણગાન કરે છે, અને પ્રભુ સિવાય એમને બીજું કંઈ રુચતું નથી. એમનાં મન સંપૂર્ણ રીતે પ્રભુમાં તન્મય છે, અને બાહ્ય પ્રપંચની કોઈ પણ વસ્તુ તેને ફેરવી શકે એમ લાગતું નથી. ધન્ય છે એમને ! ”

ગોવિંદભટ્ટ, ગાગી, કુસુમ અને પુરુષોત્તમનાં ચક્ષુ ખૂલ્યાં, અને પ્રો. ફેરજ બે હાથ જોડી ગોવિંદભટ્ટજીની સામે ઊભો રહ્યો. ગોવિંદભટ્ટજી તેની સામે જોઈ બોલ્યા, “ આવો, પ્રેક્ષેસર, બેસો. ”

પુરુષોત્તમ, નીતિસેન, વિચિત્રવીર્ય સર્વેને ત્યાં જોઈ તે બોલ્યા
“કચારના આવ્યા છે?”

“થોડોક સમય થયો. વગરરજાએ છાનામાના અમે આવ્ય
છીએ તે ક્ષમા કરશો.” પ્રો. ફેરજાએ કહ્યું.

“એમાં શું? પ્રભુ તમને સદ્બુદ્ધિ આપે.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા
સાંજે ટાઇમસર ફરવા જનાર વિચિત્રવીર્યને આવેા પ્રસંગ આવેલે
નહિ. આ ગીત સાંભળી, સમજી, આ લોકોની પ્રભુમાં તન્મયતા
આંખે નિહાળી, એ તો સજ્જડ જ થઈ ગયો હતો. ગોપીઓનો પ્રભુ
પર પ્રેમ કેવો હશે, તેનું એને કંઈક ભાન થવા લાગ્યું, અને આવ
સંપૂર્ણ પ્રભુમય હૃદયવાન ભગવન્નરનામાં કામાવેશ અથવા વિષય હોય
જ નહિ, તેની એને પ્રેરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ. તે મનમાં જ બોલ્યો
“આ લોકોનાં મન, ઇન્દ્રિયો પ્રભુમાં જ તટલીન છે, ત્યાં બાહ્ય
સર્વ પ્રપંચની આવી સંપૂર્ણ વિસ્મૃતિ છે, ત્યાં એ પ્રપંચના વિષય
ગોનું આકર્ષણ એ લોકોનાં મન, ઇન્દ્રિયો પર સંભવે જ ક્યાંથી ?
એમનાં મન, ઇન્દ્રિયો તો પ્રભુથી જ સંપૂર્ણ રીતે આકર્ષાયલાં છે
માટે વિષયવાસના અહીં છે જ નહિ, એ વાત તો નક્કી. પોતાના
હૃદયની સંપૂર્ણ અધમતા અનુભવતો, તેના મનમાં કંઈક થઈ આવતાં
તે બોલ્યો, “બહેન કુસુમ, પાપી જીવોને શિખામણ મળે એવું કાંઈ
ગીત ગાય તો મારા જેવા જીવોનો કંઈક ઉદ્ધાર થાય.”

કુસુમે સાંભળ્યું, પણ કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેનું ચિત્ત પ્રભુ
ના વિરહથી થતા તાપક્લેશના આનંદનો અનુભવ કરતું હતું, એ
સમયે તે વિરહપીડિત હૃદય બીજાને શી શિખામણ આપે ?

ગોવિંદભટ્ટે વિચિત્રવીર્યની વિજ્ઞાપિ સાંભળી, અને એમને તેન
પર દયા આવી. તે બોલ્યા, “ભાઈ, પ્રભુ તારા ઉપર પણ કૃપ
કરશે જ. પુરુષોત્તમ જેવો મિત્ર પ્રભુએ તને આપ્યો છે તે
તારા પર કૃપા જ સમજવી.”

“મને પણ કોઈ કોઈ વાર એમ લાગે છે, પણ પાછું મન ઠેકાણાસર રહેતું નથી.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“સૌ સારાં વાનાં થશે. (કુસુમ તરફ જોઈને) બહેન કુસુમ, હું ઘણો વખત થયાં સૂરપચ્ચીશી ભૂલી ગયો છું, માટે ભૂલો પડે તો કહેજે, હોં ?” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

કુસુમે મ્હોં મલકાવ્યું. ગોવિંદભટ્ટજીએ ગાવા માંડ્યું—

૫૬ (રાગ બિલાવલ)

- મના રે, કર માધોસોં પ્રીત;
કામ ક્રોધ મદ લોભ મોહ, તું છાંડ સકલ વિપરીત. ૧
- ભૌરા ભોગી બન ભમે રે, મોદ ન માને માપ;
સખ સુમન નીરસ કરે રે, કમલ બંધાવે આપ. ૨
- સુન પરમિત પ્રિય પ્રેમકી રે, ચાતક ચિતવે વાર;
ધનઆશા સખ દુઃખ સહે રે, અનત ન યાચે વાર. ૩
- દેખહુ કરની કમલકી રે, કીનો રવિસોં હેત;
પ્રાણ તજે પ્રેમ ના તજે રે, સૂક્યો સર હિ સમેત. ૪
- દીપક પીર ન જનલકી રે, પાવક પરે પતંગ;
તન તો તિન જ્યાલા જરે રે, ચિત ન ભયો રસભંગ. ૫
- મીન બિયોગ ન સહી સકે રે, નીર ન ખૂઝે બાત;
દેખ તું તાકી ગતિ રે, રતિ ન ઘટી તન જાત. ૬
- પરની પરેવા પ્રેમકી રે, ચિત લઈ ચઢત આકાશ;
તહાં ચઢી તાહિ જુ દેખ હી રે, ભોં પરિ તજત ઉસાસ. ૭
- સમર સનેહ કુરંગકો રે, શ્રવણ ન રાચ્યો રાગ;
ધર ન સક્યો પગ પછમનો રે, સર સનમુખ ઉર લાગ. ૮
- દેખ કરની જડ નારીકી રે, જરત પ્રેતકે સંગ;
ચિતા ન ચિત શીકો ભયો રે, સુ રાચી પ્રિયકે રંગ. ૯

- લોકમેદ યરને સમે રે, નયનન દેમે ત્રાસ;
ચોર ન જી ચોરી તને રે, ચરુ સખ સહત વિનાસ. ૧૦
- સખ રસકો રસ પ્રેમ હે રે, વિપચી ખેલે સાર;
તન મન ધન જોખન ખરયો રે, તોડિ ન જાતી હાર. ૧૧
- તું જી રતન પાયો ભલો રે, જન્યો ન સાધન સાજ;
પ્રેમકથા અનુદિન સુની રે, તોડિ ન ઉપની લાજ. ૧૨
- સદા સંઘાતી આપનો રે, જીયકો જીવનપ્રાન;
સો તો ખિસાર્યો સહજ હી રે, હરિ ઈશ્વર ભગવાન. ૧૩
- બેદ, પુરાન, સ્મૃતિ સામે રે, સુરમુનિ સેવે જાહિ;
મહાભોહ અજ્ઞાનમેં રે, કયોં ન સુમરે તાહિ. ૧૪
- ખગ મૃગ મીન પતંગતો રે, મેં સોધે સખ ઠોર;
જલ સ્થલ જીવ જીતે કિતે રે, કહૂં કહાં લગ ઝોર. ૧૫
- પ્રભુ પૂરન પાવન સખા રે, પ્રાનનહિકે નાથ;
પરમકૃપાલુ દયાલુ દયાનિધિ, જીવન જીલિકે લાથ. ૧૬
- ગર્ભાસ અતિત્રાસમેં રે, જાહાં ન ઝોકો અંગ;
સુન સડ તેરે પ્રાનપતિ રે, તહાં ન છાંડ્યો સંગ. ૧૭
- દિન રાત પોપત રહે રે, જસેં ચાલી પાન;
વા દુઃખતેં તોહિ કાઢિકે રે, ગેહિં દીનો પયપાન. ૧૮
- જીહિં જડતે ચેતન કિયો રે, રગિ ગુણ તત્ત્વ બિધાન;
ચરણ ચિકર કર નખ દિયો રે, નયન નાસિકા કાન. ૧૯
- અસન બસન બહુબિધિ દિયે રે, અવસર અવસર આનિ;
માતપિતા ભૈયા મિલે રે, નઈ રુચિ નષ્ટ પહિયાન. ૨૦
- સ્વજન કુટુંબ પરિકર બહુયો રે, સુત દારા ધન ધામ;
મહાભોહબિપચી ભયો રે, ચિત આકર્ષ્યો કામ. ૨૧
- ખાનપાનપરિધાનમેં રે, જોખન ગયો સખ ખીત;
જ્યોં વિટ પરત્રિયસંગ યરયો રે, ભોર ભયો ભયભીત. ૨૨

જેસેં સુખહી ધન બઢ્યો રે, તેસેં તન હિ અનંગ;
 ધૂમ બઢ્યો લોચન ખસ્યો રે, સખા ન સૂઝ્યો સંગ ૨૩

જમ જાન્યો સખ જગ સૂન્યો રે, બઢ્યો અજસ અપાર;
 ખીચ ન કાહુ તખ દિયો રે, જમદૂતન દીની માર. ૨૪

કો જાને કેહિ વાર મયોં રે, એસેં કુમતિ કુનીચ;
 હરિસોં હેત વિસારિકે રે, સુખ ચાહત હે નીચ. ૨૫

જાપેં જીય લજ્જા નહિ રે, કહા કહોં સો ખાર;
 એકો અંગ ન હરિ ભજ્યો રે, સુન સઠ સૂર ગમાર. ૨૬

ગાઈને પાંચ મિનિટ શાંત રહ્યા. વિચિત્રવીર્યના મન પર ગીતના એકે એક શબ્દે ઘણી અજબ અસર કરી. ગોવિંદભટ્ટજી ગાતાં ગાતાં વિચિત્રવીર્યની સામે જ એકીટસે જોઈ રહ્યા હતા. ગાતાં ગાતાં કોઈ કડી પર ભાર મૂકતા હતા, કોઈ કડી બે વાર ગાતા હતા, અને વિચિત્રવીર્યને દરેક પ્રકારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા: ‘સખ રસકો રસ પ્રેમ હે રે, વિષયાં ખેલે સાર, તન મન ધન જોખન ખસ્યો રે, તખડુ ન જાની હાર.’ એ કડી બે વાર ગાઈ, વિચિત્રવીર્યની તરફ જોઈ બોલ્યા, “ભાઈ, વિષય બહુ જ ખરાબ વસ્તુ છે. પ્રભુના દર્શનમાં, પ્રભુના સ્મરણમાં, એના જેવો વેરી કોઈ નથી. તે છતાં, વિષયમાં આસક્ત ચિત્ત, તન, મન, ધન, જોખન સર્વનો નાશ પોતાની સમક્ષ જોવા છતાં, જેમ વિષયમાં જ તક્ષીન થઈ રહે છે, તેમ જ તારું ચિત્ત પ્રભુમાં એવી રીતે લીન થવું જોઈએ કે તું તન, મન, ધન, જોખન, કશાની દરકાર કરે નહિ, કશાની દરકાર કરવાનું તને સૂઝે પણ નહિ, પણ તન, મન, ધન, જોખન સર્વે સંપૂર્ણ પ્રેમથી પ્રભુને અર્પણ કરી પ્રભુની સેવામાં સર્વદા તત્પર રહે, સર્વદા એકતાન રહે. માત્ર પ્રભુ જ હૃદયના પ્રેમને લાયક છે. સ્ત્રી પુત્ર કોઈ નથી.” ગાઈ રહ્યા પછી બોલ્યા: “ભાઈ, આપણા પરમ મિત્ર પ્રભુ જ છે, આપણા પ્રાણનાથ છે, પરમ દયાળુ છે,

ગર્ભવાસમાં પણ પ્રભુએ તારી સોખત છોડી નથી, જન્મતાં વાર તારે માટે માતાના સ્તનમાં દૂધ તૈયાર કરી રાખ્યું, હાથ, પગ, કાન, આંખ સર્વ પ્રભુએ જ તને આપ્યાં, અને જેમ જેમ કુટુંબ, પરિકર, સુત, દારા, ધન, ધામ સર્વે તને વીંટળાતાં ગયાં, તેમ તેમ નિકટના સ્નેહી પ્રભુને બૂલતો ગયો, મોહપાશમાં પગ્ગો, વિષયી થયો, તારા લોચનમાં ધુમાડો ભરાયો, અને અંધ થયો! હરિની મૈત્રી તેં વિસારી. હે નીચ! સુખ કેમ થાય? સૂરદાસ પોતાના જીવને કહે છે: ‘હે જીવ, તને લગ્ન નથી, તને સો વાર શું કહું? હે સૂરગમાર! હે શહ! એક પણ અંગથી તેં હરિ બળ્યા નથી.’ બાઈ, સૂરદાસની આ શિખામણ સર્વને લાગુ પડે છે. દુનિયામાં હજારો લાખોમાં કોઈકને જ ‘શહ ગમાર’ ઇત્યાદિ વચનો લાગુ પડતાં નહિ હોય. પ્રભુના ભક્ત બહુ વિરલ હોય છે, તેમાં પણ શુદ્ધ પ્રેમી તો બહુ જ દુર્લભ છે. ન્યારે આ પ્રકારે તે વિરલ ભક્તનું ચિત્ત પ્રભુમાં તન્મય થાય છે, ત્યારે તેને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે, અને પ્રભુના વિરહથી પીડિત મન પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપમાં અને પ્રભુની દિવ્ય લીલામાં મગ્ન થાય છે. ભગવન્મય થયેલા આવા જીવને પ્રભુના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ભગવત્સ્વરૂપને શોધતો તે જીવ એ ગુણોની પણ અપેક્ષા ન કરતાં પ્રભુના સ્વરૂપમાં જ મગ્ન રહે છે. એવો જીવ હૃદયમાં પરમ આકાશમાં રહેલા સદ્રૂપ, જ્ઞાનરૂપ, આનંદરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે, ઓળખે છે, અને વિપશ્ચિત્ત બ્રહ્મની સાથે તે સર્વ કામ ભોગવે છે. શ્રુતિ કહે છે કે **સત્યં જ્ઞાનં અનંતં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયાં પરમે વ્યોમનુ સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા ॥** અર્થાત્:- બ્રહ્મ સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અનંત છે, હૃદયગુહામાં પરમ આકાશમાં રહેલા એ બ્રહ્મને જે જાણે છે, તે વિપશ્ચિત્ત (ચતુર) બ્રહ્મ સાથે સર્વ કામો ભોગવે છે. અહીં જે ‘કામ’ શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો વિષય-સાથે સંબંધ ન કરવો. બ્રહ્મની-પરમાત્માની-સાથે જીવ વિષયભોગ

ભોગવે છે, એવો અર્થનો અનર્થ કરવો એ તો મહિનતા અને તજજન્ય અંધકારની પરાકાષ્ટા કહેવાય.”

“ નહિ જ, નહિ જ, અહીં વિષય ક્યાંથી? હવે હું સમજ્યો. મારા જેવું વિષયગ્રસ્ત ચિત્ત પ્રભુ પાસે જાય જ ક્યાંથી? મને કોઈ કોઈ વાર એમ થઈ આવે છે કે તમારો દાસ થઈ અહીં રહું, કે કોઈ દિવસ આમ તમારી માદક પ્રભુના ગુણગાનનો આનંદ—પણ મારા ભાગ્યમાં એ સુખ ક્યાંથી? તમારા જેવા પવિત્ર જીવ પ્રભુ સાથે જે કામ ભોગવે તે મારા જેવા ક્ષુદ્ર પાપી જીવ, આંખે પણ કેમ જોઈ શકે? પ્રભુનાં જ દર્શન દુર્લભ—ત્યાં જ અંધારું—તો પ્રભુની લીલાનાં દર્શન તો ક્યાંથી જ? મેં ગીતગોવિંદ એક વાર વાંચવા માંડ્યું હતું, પણ વિષયવાસના ઉદ્દીપ્ત થવાથી અંધ કરવું પડ્યું.” વિચિત્રવિચે કહ્યું.

“ સામાન્ય મનુષ્યે એકદમ એવા ભગવદ્લીલાના ગ્રંથો ન વાંચવા, કેમકે ભગવાનની લીલામાં અન્યથા બુદ્ધિ થવાથી વધારે પતિત થવાય છે.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“ એ વાંચવા સમજવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય શોધવા મેં રા. રા. કેશવલાલની ટીકા જોઈ, પણ તેમાંથી કંઈ મળ્યું નહિ.” વિચિત્રવિચે કહ્યું.

“ પરમભગવદીય નાગજીભાઈના વંશજ રસિક સહૃદય કેશવલાલ-ભાઈની ટીકા સાહિત્યની દૃષ્ટિથી લખાયેલી છે, ભક્તની દૃષ્ટિથી નથી. પરમભક્ત જ્યદેવે રાધાકૃષ્ણને ઉત્તમ નાયકનાયિકા બનાવી માત્ર સાહિત્યની દૃષ્ટિથી એ સુંદર ગ્રંથ લખ્યો હતો, એમ સમજવું એ ભ્રાન્તિ છે. માતાપિતાને નાયકનાયિકા બનાવી તેમનો શૃંગાર વર્ણવવો, એ જેમ પુત્રને માટે અયોગ્ય, પાપ ગણાય, તેમ કૃષ્ણનો પરમભક્ત જ્યદેવ માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિથી રાધાકૃષ્ણને નાયકનાયિકા બનાવી શૃંગારરસ વર્ણવતો હોય તો ભક્ત તરીકે તે અધમ જ ગણાય. પણ વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી, એમાં

તો અનંદમય પરમાત્માની નિત્ય સ્વરૂપાત્માની લીલાનું જ વર્ણન છે.” એમ કહી, ગોવિંદભટ્ટે વિશેષમાં કહ્યું: “જેમ પરમાત્મા પ્રકૃતિથી પર છે, તેમ એમની લીલા પણ પ્રકૃતિથી સ્વતંત્ર, સ્વરૂપાત્મક છે.

“પ્રથમ તો સમજ કે પ્રભુ સર્વસૌંદર્યયુક્ત છે, પ્રભુએ પરમ કૃપા કરી અશુનને જે સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં તે જ જો:—

અનેકવક્ત્રનયનમનેકાદ્ભુતદર્શનમ્ ।

અનેકદિવ્યાભરણં દિવ્યાનેકોઘતાયુધમ્ ॥

દિવ્યમાલ્યાંબરઘરં દિવ્યગંધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનંતં વિશ્વતોમુખમ્ ॥

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેશુગપદુત્થિતા ।

યદિ ભાઃ સદશી સા સ્યાદ્ધાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥

તત્રૈકસ્યં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકધા ।

અપર્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥ગીતા॥૧૧,૧૦-૧૩॥

અર્થાત્ એ સ્વરૂપ અનેક મુખનયનોવાળું, અનેક અદ્ભુતદર્શનવાળું, અનેક દિવ્યઆભરણવાળું, અનેક ઉઘટ દિવ્ય આયુધવાળું, દિવ્યમાળા અને દિવ્ય વસ્ત્ર ધરનાર, દિવ્ય ગંધના લેપનવાળું, સર્વે આશ્ચર્યોથી ભરેલું, પ્રકાશવત્, અનંત, સર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરતું હતું. આકાશમાં એક જ સમયમાં હજાર સૂર્યોનો પ્રકાશ પ્રકટ થાય તો તે પ્રકાશ તે મહાત્માના પ્રકાશને મળતો આવે. ત્યાં તે સ્વરૂપમાં અશુનને અનેક રીતે વિભાગ પામેલું સમસ્ત જગત તે દેવના દેવ કૃષ્ણના શરીરમાં એક ભાગમાં સ્થિત જોયું.

“ભાઈ, આ અને આવાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ પ્રકૃતિમય-માયાવેષિત છે,—એમ ન સમજવું. ગીતાના સપ્તમ અધ્યાયમાં પ્રભુ કહે છે કે, ‘આઠ પ્રકારના ભેદવાળી પ્રકૃતિ મારી છે, અને મારાથી પર બીજું કંઈ નથી,’ મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય । વળી ત્રયોદશ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ આજ્ઞા કરે છે કે,

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નાભિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમઘ્યયમ્ ॥૧૩-૧૩॥

દૈવી હ્રેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ૧૩-૧૪॥

અર્થાત્ એ ત્રણ ગુણવાળા ભાવોવડે આ સર્વ જગત મોહ પામેલું છે, તેથી એમનાથી પર, અને અવ્યય એવા મને ઓળખતું નથી, મારી આ ત્રણ ગુણવાળી દૈવી માયા દુસ્તર છે, જેઓ મારે જ શરણે આવે છે, તેઓ એ માયાને તરી જાય છે.

“ભગવાનનું” ખરું સ્વરૂપ તો ધ્યાનમાં આવી શકે જ નહિ, કેમકે વેદ ‘ નેતિ નેતિ ’ કહે છે ’ એ સર્વ ભ્રમ છે. તેનો ખરો અર્થ એ જ છે કે, પ્રકૃતિ-માયા-તથા તેના ગુણોથી પ્રભુ પર છે. પ્રભુ પ્રવચનથી, બુદ્ધિથી, કે બહુશ્રુત થવાથી લભ્ય નથી, કેમકે મન, બુદ્ધિ વગેરે સર્વ પ્રકૃતિજન્ય છે, માટે પ્રભુ જેને વરે છે-પસંદ કરે છે-તેનાથી જ પ્રભુ લભ્ય છે. પ્રભુકૃપાસિવાય કોઈ પણ સાધન પ્રભુ-પ્રાપ્તિને યોગ્ય નથી. જેને પ્રભુ વરે છે, તેના શરીરને પોતાના શરીર તરીકે પસંદ કરે છે. જ્યેષ્ઠ પર પ્રભુની કૃપા હતી. પ્રભુ-ભક્તિને-પ્રભુ પર દૃઢઆસક્તિને-લીધે પ્રભુમાં મનનો નિરોધ જેમ જેમ થતો જાય છે, તેમ તેમ ઈંદ્રિયોની બહિર્મુખતા મટતી જાય છે, ઈંદ્રિયો અંતર્મુખ થઈ પ્રભુ તરફ વળે છે, પ્રપંચમાં સર્વ સ્થળે પ્રભુમયતા સ્ફુરવા લાગે છે, **વાસુદેવઃ સર્વમિદમ્** એમ ભાન થાય છે, સંપૂર્ણ રીતે નિરુદ્ધ મન સૌંદર્યમય—આનંદમય—પ્રભુનાં અને તેમની લીલાનાં દર્શન કરે છે, જ્યેષ્ઠનું મન પ્રભુમય હતું, પ્રભુસિવાય બીજું કંઈ કર્તવ્ય દષ્ટવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય એને ન હતું, પ્રભુએ કૃપા કરી પોતાની પવિત્ર આનંદમય, સ્વરૂપમય, લીલાનાં દર્શન એને કરાવ્યાં, તેના કંઈક અંશનાં દર્શન એ આપણને ગીતગોવિંદદ્વારા કરાવે છે, એમાં પ્રકૃતિ-મય વિષયની ભાવના કરવી એ મનની અધોગતિ સૂચવે છે.

“જ્યદેવ વિષયી ન હતો, પણ રસિક તો હતો જ. રસશાસ્ત્રની એને સારી રીતે ખબર હતી. પણ રસ અને વૈરાગ્ય એકએકના વિરોધી છે. સામાન્ય વિષયનિમગ્ન મનુષ્યોને રસની સમજ હોતી નથી, અને વિષયવાસનાની યથાતથા તૃપ્તિ કરવી એટલું જ સમજે છે, કોઈક રસિક રસ અને શૃંગાર સમજે છે, અને તેની દ્વારા ઘણા જિંદગી પ્રકારનો આનંદ ભોગવે છે. દયારામ ‘જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે’ વગેરે ગરબીઓમાં, કાળીદાસ પોતાના શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વ-શીય ઇત્યાદિ સુંદર નાટકો તથા મેઘદૂતમાં, અમરુ પોતાના શત-કમાં, એ રસ ખીલવે છે, અને રસમાં મહાલે છે, પણ એ રસમાં, શૃંગારમાં, વિષયવાસનાનું બીજ તો છે જ, અને તેને લીધે જ શૃંગાર તે શૃંગાર અથવા રસ છે, પણ બ્રહ્મને, પ્રભુને, એવા શૃંગારની સાથે શા સંબંધ?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“વિષયવાસનાનું સામ્રાજ્ય મન પરથી ખસતું જાય છે, તેમતેમ પ્રેમ, રસ, શૃંગાર, કોઈક વિરલ, રસિક મનુષ્યના મનમાં સ્ફુરતો જાય છે. દરેક મનુષ્યને રસ સ્ફુરતો નથી જ. રસ આંતર, સ્વતંત્ર, નિત્ય છે, વિષય બાહ્ય પરતંત્ર, ક્ષણિક છે. રસૌ વૈ સઃ । શ્રુતિ કહે છે કે, રસ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા-છે, વિષયવાસના તો હૃદયનો રોગ છે. રસરૂપ પરમાત્માના આનંદમય સ્વરૂપમાંથી જે જીવો નીકળ્યા છે, તે જ રસિક હોઈ શકે છે. માટે રસમાં-શૃંગારમાં-વિષયનું બીજ છે એ સમજ ખોટી છે, જિલ્ડું વિષય રસના ઉદ્ઘાટનનો અને દર્શનનો વિરોધી છે. પ્રબળ ઇન્દ્રિયો જીવને બાહ્ય વિષયોમાં ખેંચી આનંદમય રસમય પરમાત્માથી વિમુખ કરે છે. અને સંસારચક્રમાં બ્રમણ કરાવે છે, પણ ઇન્દ્રિયોનો સંપૂર્ણ સંયમ થયો હોય તો હૃદયગુહામાં ધિરાજમાન રસમય પ્રભુનું જીવ અને શરીર પર સામ્રાજ્ય પણ થાય છે, અને તેને દેદીપ્યમાન કરે છે.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“ભાઈ નીતિસેન, શામળનો શૃંગાર કલુષિત છે ત્યારે દયા-

રામનો ભક્તિથી ઊભરાતો પવિત્ર છે. આ દુનિયાના વિષયપાશમાં બંધાયેલા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ ઘણુંખરું અંધ થઈ ગયેલી હોય છે, અને પ્રભુની લીલાનું તેજ ખમી શકતી નથી. ગીતગોવિંદ વિચિત્રવીર્ય નહિ વાંચી શક્યો, તેનું કારણ પણ એ જ. દયારામને—એના રસને—શૃંગારને—વિદ્વાન ગણાતા સબ્જનો પણ સમજી શક્યા નહિ, તેનું કારણ પણ એ જ.” આમ કહી પુરુષોત્તમે વિશેષમાં કહ્યું: “ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોના અજ્ઞાનને લીધે માત્ર સાક્ષર ગોવર્ધનરામે જ નહિ, પણ ઘણા લેખકોએ ભક્ત દયારામને ઘણો જ અન્યાય કર્યો છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્યનું મન ઈંદ્રિયોથી આકર્ષિત હોવાથી મનુષ્ય પોતાના જેવા જ મલિન અંતઃકરણવાળા સર્વને માને છે, તેથી જ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાને પણ ભારોભાર દૂપણુ આપનારા આપણને મળી આવે છે. દયારામનું ખરું જીવનચરિત્ર ‘અનુગ્રહ’ માસિકના શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ ૧૯૯૯ ના અંકોમાં એડવોકેટ જીવણરામ જોશીએ બહુ સુંદર રીતે આપ્યું છે. નિષ્પક્ષપાત રીતે વાંચનારને એ ચરિત્ર વાંચતાં જ ખાતરી થાય છે કે ખરું દયારામનું ચરિત્ર આ જ છે, અને બીજાં સર્વ ચરિત્રો લેખકોની મનુષ્યોને સુલભ મલિન વાસનાઓથી ભરપૂર છે. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. બ્રહ્માએ ઈંદ્રિયોને બહિર્મુખ જ ઘડી છે, તેથી મનુષ્ય બહિર્મુખ જ રહે છે, અંતરાત્માને જોતો નથી. કોઈક ધીર મનુષ્ય જ અમૃતત્વની ઇચ્છાથી ઈંદ્રિયોને પાછી વાળી પ્રભુનાં દર્શન કરી શકે છે. રા. રા. ગોવર્ધનરામે “દયારામના અક્ષર દેહ”માં દયારામની કવિતામાં યોગના સિદ્ધાંતો જોયા છે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. યોગ, ભક્તિ અને જ્ઞાન મનને શરીર અને ઈંદ્રિયોના અધ્યાસમાંથી દૂર કરી ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ પર લઈ જાય છે, અને ત્યાં જેમ જેમ ઊંચે જવાય, તેમતેમ વિશેષ સામ્ય માલૂમ પડે જ, અને મનની ભક્તિની દશામાં યોગનો સંબ્રમ થાય તે સ્વાભાવિક છે. સદ્ગત સાક્ષર રા. રા. ગોવર્ધનરામભાઈ દયારામની કવિત્વશક્તિ વખાણતા, પણ પ્રથમ તો એના રસમાં એ પણ વિષય જ જોતા,

ગુજરાતના કવિઓ વિષેના પોતાના વિદ્વતાભરેલા નિબંધમાં એઓ કહે છે કે:—

‘કવિત્વશક્તિમાં તો એ પ્રેમાનંદનો સમય પછી સૌથી વિચક્ષણ હતો. કૃષ્ણ અને ગોકુળની ગોખીઓ વિષેની એની ગરબીઓ ઉઘાડા શૃંગાર અને પ્રેમરૂપી ઝળહળતા અગ્નિના ઊભરાતા ઝરા જેવી છે, અને જો લખાણોમાં સ્ફુરતી વિષયવાસનાથી (લંપટ-પણાથી) કવિના ગુણોને આંચ આવતી નથી એમ ગણીએ તો એ ખરેખર ઘણો જ ઉત્તમ કવિ કહેવાય.....વળી એ પણ ધર્મનાં તત્ત્વોની શોધમાં બેઠો બિતરે છે, અને ભક્તિમાર્ગના સૌંદર્ય અને પ્રેમના શિખર સુધી તેટલી જ શક્તિથી ચઢી શકે છે. પણ વળી એ કોઈ કોઈ વખત વદલભના પુષ્ટિમાર્ગનો ખુલ્લો પક્ષ કરે છે, અને એ છેક જ નકામા, નઠારા પુષ્ટિમાર્ગનો પક્ષ ખેંચતા ઉત્તમોત્તમ વકીલને પણ અપયશ જ મળે.”

“તે છતાં એ સૌંદર્યભક્તિની, ઉત્તમતા અને પવિત્રતાથી અજ્ઞાત ન હતો. નિર્મળ સુંદર હૃદયના ભક્તના મુખથી શૃંગારભક્તિથી ઊભરાતી ગરબી એ ગવડાવે છે, અને તેમાં સૌંદર્યની, રસની, જાંખી થતાં ખોલી બેઠે છે કે ‘હું સોગન ખાઈને કહું છું કે આપણા મિત્ર દયારામની આ કડીઓમાં વિષયવાસના સ્ફુરતી નથી જ. અજ્ઞાન, કામપાશમાં બદ્ધ આત્માને આંજી નાખી, પોતાના જળહળતા પ્રકાશમાં ઝીલી લઈ, ભક્તિરસના સુંદર સ્વર્ગમાં કિનિક્સની માફક બેઠે ચઢાવવાને માટે જ તેના પર વિષયવિકારનું આવરણ ઢાંકેલું છે. સારે લોકોના કહેવા પ્રમાણે આ વિષયગ્રસ્ત માર્ગ-ધર્મ-છે ? લોકોના કહેવા પ્રમાણે આ માત્ર પ્રકૃતિની પૂજા છે ? નહિ જ, નહિ જ. આ સુંદર છોકરીનું હૃદય હું સમજું છું, તેના મર્મભાગના અનુભવને કળી શકું છું, અને કહું છું કે જેમ કાઉપર કવિ પોતાના “એલને” ભજનમાં “નિત્ય સૌંદર્યને-નિત્ય લીલાને” પ્રેમપૂર્ણ હૃદયથી ચાહે છે અને

સેવે છે, તે વખતે તેના હૃદયમાં જે પવિત્રતા અને પૂજ્યભાવ છે, તેનાથી આ છોકરીનો ભાવ કોઈ પણ રીતે ઊતરતો નથી.”

“આ ઝાંખી થવાનો પ્રતાપ એમના પિતાની શુદ્ધ ભક્તિ હતી. તેઓ પુષ્ટિમાર્ગીય શુદ્ધ વૈષ્ણવ હતા, પુષ્ટિમાર્ગની રીતે પ્રભુને તેમણે સર્વ સમર્પણ કર્યું હતું, અને વ્યાપારમાં પણ “શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવની પેઢી” એ નામ રાખ્યું હતું. ‘એમના હૃદયની ઊંડામાં ઊંડી ઇચ્છા જુઓ તો ઠાકોરજીની સેવા કરવી, ભજન ગાવાં, અને ભક્તિમાં જ આપું જીવન ગાળવું, એ હતી. સંસારની ખટપટમાં એમનું ચિત્ત પેસતું નહિ. સ્વભાવે બહુ નરમ, દક્ષિના બહુ ભોળા, અને ‘મરતાને પણ મેર કહે નહિ’ એવા ભલા હતા. સર્વ કોઈને માટે એમના વિશાળ હૃદયમાં દયા અને માયા જ હતાં...રંગેરંગ વિરાગી ભક્ત હતા.’ એ વિરાગી ભક્ત પોતે ગીતગોવિંદ ઘણું સારું તથા ઘણા ભક્તિભાવથી ગાતા. તેમ બ્રાહ્મણોને મોઢેથી સામગાન સાંભળતા, કે દેવની પૂજા કરતાં નિર્ભર રસથી દેવસંમુખ જતે સામગાન કરતા, ત્યારે એમનું હૃદય તેમાં લીન થતું રહેતું.’ ‘હરિનાં સ્વપ્ન જોતાં તથા હરિનું નામ જપતાં, આ ભક્ત, આ અશાશ્વત સંસાર છોડી, છેવટે હરિપદમાં લીન થયા. મૃત્યુને સમયે માધવરામને કશી ચિંતા હતી નહિ, કારણ કે ભક્તિરસથી ભીનું એમનું હૃદય સંસારના વિષયોમાંથી તો કચારનુંયે ઊઠી ગયું રહેતું.’

“ભાઈ નીતિસેન, આવા પરમ ભક્ત પિતાના કીર્તિમાન પુત્રની શુદ્ધિ વિશાળ હતી, પણ તે અંતઃમુખ થઈ ન હતી, તેણે હૃદય-ગુહામાં રહેલા પ્રભુને ઝાળખ્યા-દર્શન કર્યા-ન હતા, અને એ શુદ્ધિએ સંન્યાસનો પણ વિચિત્ર, નવીન, અર્થ યોગ્યો હતો. ‘આ દુનિયાના બધા સ્વાર્થી, પોતાને જ ખાતરની બધી સંસારી ચીજો તજી દેવી, અને પ્રાણીમાત્રના-આખા વિશ્વના-કલ્યાણને અર્થે પોતાની જિંદગીનું

સમર્પણ 'કરવું' એ એમને મન 'સંન્યાસ' હતો. વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાની ઝનૂનવાળા ધણા સમજતો ભલું શું અને ભૂંડું શું તેનો વિચાર બરોબર કરતા નથી. શાસ્ત્રદષ્ટિએ જોતાં જ્યાંસુધી મનુષ્ય આત્મી સ્થિતિને પામ્યો નથી, પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યો નથી, ત્યાંસુધી અધારામાં જ છે, પ્રભુની માયાને તરી ગયો નથી. મનુષ્યોને સત્યસ્વરૂપ સમજાવવું, અને મિથ્યા માયામોહમાંથી છોડાવવા એ જ તેમનું કલ્યાણ છે. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, ભક્તિ, સર્વનો સાર એ જ છે કે મુક્તિ-પરમ કલ્યાણ એટલે સ્વરૂપસ્થિતિ. **મુક્તિર્હિત્વાડન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ** । જ્યાંસુધી સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાંસુધી ઉપર ઉપરનું કલ્યાણ, દેહનું કલ્યાણ કરવું, એ સુખને માટે ધુમાડાના બાથમાં ભરવા જેવું છે. પોતાનું કલ્યાણ જોણે કયું નથી, તે પારકાનું શું કલ્યાણ કરશે ? માયાગ્રસ્ત મોહ-બદ્ધ, બીજાને સીધે કલ્યાણમાર્ગે કેમ લઈ જઈ શકશે ?”

“હવે જો. ભોળા, સરળ, અંતર્મુખ દષ્ટિવાળા, ભગવાનની ભક્તિમાં લીન, ભગવાનની લીલાનાં દર્શન કરનાર, પ્રપંચની વિસ્મૃતિ-માન માધવરામને પ્રભુની લીલાનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો, અને ગોવર્ધન-રામનું ચિત્ત તો જિંદગીને અવસાન સમયે યોગાભ્યાસમાં ગયું ! અને દયારામભાઈની રસમય કવિતામાં એમણે માત્ર યોગના છાલા-કુસ્કા જ જોયા* ! ભક્તિ તો રસ છે; યોગ તો ભક્તિનું માત્ર બાહ્ય શરીર છે, અને રસિક દયારામને તે ન જ ગમે. એ સ્વાભાવિક છે, એ રહસ્ય એ ન જ સમજ્યા.

* શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ પાન પટ.

* દયારામના “અક્ષરદેહ” માં એમણે એ વાત લખી. એમના ભાઈ નરહરરામે “અક્ષરદેહ” ની એક પ્રત રા. મૂલયંદ્ર તેલીવાળાને સુધારા અથવા નીચે નોટસ લખવા આપી હતી, પણ તેલીવાળાના ઓલોઠવાસ પછી તે પાછી લઈ જવી પડી હતી.

“દયારામની રસથી રેલાતી સ્વતંત્ર ગરબીઓમાંથી યોગ સમન્વ-
વનારને દયારામ પોતે જ શું કહેશે ? સાંભળ,

‘ જોગ તો તેને જોધએ રે, જેનું મન જગતમાં ભમે;
તે તો અચળ અમારું રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.
જેનું મન માને રે, જોગ સુખેથી ગ્રહો;
અમે તો એહ માયું રે, પ્રીતમજી શું પ્રીત રહો.’

વળી,—

‘ જ્ઞાનીની ગતિ નવ પહોંચે રે, પ્રેમરસં પ્રેમીને નરે,
જેમ દૂધ સિંહણકેરું રે, સિંહણસૂતને ઠરે.
એ પ્રેમ પરમ આનંદરસ રે, રખે વિખચર વિપય સમ આણે,
એમાં શુક્રમુનિને શિવ છાક્યા રે, તે શું કામી જન જાણે.
જેણે કામને મોહ પમાડ્યો રે, તે પ્રભુ કામવશ ક્યમ થાયે ?
એ કૃષ્ણકીડારસ ગાતાં રે, કામરોગ ઉરથી જાયે.’

વળી,—

‘ અજ્ઞાસરખા જોગને, શું પાથરીએ કે ઓઠીએ ?
પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી, શીદ પથ્થરમાં શિર ફેાડીએ ?

“ તાત્પર્ય એ કે પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોથી અજ્ઞાત આ કીર્તિમાન
સાક્ષરને પ્રભુના સૌંદર્યની, શૃંગારભક્તિની ઉત્તમતાની માત્ર થોડી-
ઘણી ઝાંખી થઈ હતી. દયારામ, જ્યદેવ, અન્ય અનેક અનન્ય ભક્તો,
શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય અને વૈષ્ણવ આચાર્યોની માફક પ્રભુના પ્રેમરસથી
ભીના એ થઈ શક્યા ન હતા.

“ એ જ પ્રમાણે સુપ્રખ્યાત હરિહર્ષદં ક્રુવ અને કેશવ હર્ષદં ક્રુવ,
નૈસર્ગિક શક્તિવાળા અત્યુત્તમ, રસિક લેખકો, પરમ ભગવદીય,
નાગજીભાઈના કુળના હતા, પણ પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાનને અભાવે હરિ
હર્ષદં જીવનપર્યંત લૌકિક રસમાં જ મગ્ન રહ્યા, અલૌકિક રસ ચાખી
શક્યા જ નહિ.”

“એ લૌકિક-અલૌકિક કંઈ જરાબર સમજાતું નથી. રસ તે રસ, તેમાં લૌકિક શું, અને અલૌકિક તે શું?” વિચિત્ર-વીર્યે પૂછ્યું.

“પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજસ્, તમોગુણવાળું તે લાકિક, નિર્ગુણ તે અલૌકિક. પ્રાકૃત સૃષ્ટિ લૌકિક, આત્મસૃષ્ટિ અલૌકિક. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જે અનિત્ય તે લૌકિક, યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે સમાધિથી ઇતર દશા તે લૌકિક, જ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્રહ્મથી ઇતર સર્વ લૌકિક, ભક્તિશાસ્ત્રમાં ભગવાન અને ભગવાનની લીલા સિવાયનું ઇતર સર્વ લૌકિક. એ સર્વથી વિરુદ્ધનો અનુભવ અલૌકિક.

“આમ હોવાથી જ સ્વર્ગસ્થ કેશવ હર્ષદ ક્રુવ, જેમણે ગીતગો-વિંદની ભગવદ્લીલાનું સુંદર, અદ્વિતીય, ભાષાંતર કયું છે, પણ જેએ લૌકિક દષ્ટિથી જ એ લીલાને જોતા હતા, તેઓએ ન્યારે મૂલઅર્થ તેલીવાળાની શૃંગારરસમંડનની પ્રસ્તાવના વાંચી, ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થઇ, તેમની સુદામાની ઝૂંપડી જેવી ઓરડીમાં મળવા આવ્ય હતા, અને તેમની સાથે પુષ્ટિસંપ્રદાયના ગ્રંથો વાંચવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, શૃંગારરસમંડન કાળજીપૂર્વક વાંચી, પાઠકેર સૂચવ્યા હતા, અને ભાષાંતરમાં સુધારા કર્યા હતા,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

‘એ બધું ખરું, પણ ગીતગોવિંદમાં જે પ્રભુની લીલા જ હોય તો એમાં ઉઘાડો સ્ત્રીપુરુષનો શૃંગાર વર્ણવેલો છે તેનું કેમ ? રાધાકૃષ્ણનાં નામ આપવાથી કંઈ શૃંગાર મટી, તે ભક્તિની કાટિમાં આવી શકતો નથી.’ નીતિસેન બોલ્યાં.

“ભાઈ નીતિસેન, તારા પ્રશ્ન પરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે હજી તારું મન કલુષિત છે, વિષયપાશમાં છે; ન્યાંસુધી તારા મન પર આ પ્રપંચની વસ્તુઓનું આકર્ષણ છે, ત્યાંસુધી તું ભગવાનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવાને યોગ્ય થયો નથી. તોપણ એક ક્ષણ તું એ આકર્ષણને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર, હૃદયમાં ઝાંડો ઊતર, અને અંત-

દૃષ્ટિથી હૃદયમાં બિરાજમાન પ્રભુનાં દર્શન કર. એ પ્રભુ પર પ્રીતિ કર. બીજી મિથ્યા ભાંજગડ મૂકી દે.” આમ કહી વિશેષમાં કહ્યું કે, “પ્રભુને સર્વભાવથી શરણુ જા. પ્રેમ પ્રેમને આકર્ષશે. પ્રભુનાં દર્શન થશે, પછી પ્રભુની લીલાનાં દર્શન થશે, ત્યારે શુદ્ધ થયેલો તારો જીવ પ્રભુની, પરમાત્માની સાથે જોડશે. તારું ભૌતિક, પ્રકૃતિમય, ગુણમય, સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીર ખરી પડશે, અને તને દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત થશે. ગીતગોવિંદમાં એવા દિવ્ય જીવોની પ્રભુ સાથેની લીલાનું વર્ણન છે. પ્રકૃતિબદ્ધ જીવ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ગીતામાં પ્રભુએ કહ્યું છે કે—

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાડનુપશ્યતિ ।

ગુણેભ્યઃ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૪।૧૯॥

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી વેદસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્થૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્રુતે ॥૧૪।૨૦॥

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૧૪।૨૬ ॥

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાદમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥૧૪।૨૭॥

અર્થાત્ ત્યારે દષ્ટા જીવ ગુણોના સિવાય બીજા કોઈને કર્તારૂપે જોતો નથી, અને આત્માને, પ્રભુને, ગુણોથી પર જાણે છે, ત્યારે તે મારા ભાવને પામે છે.

“દેહના ઉદ્ભવના કારણરૂપ આ ત્રણ ગુણોને ઉલ્લંઘીને દેહી જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વગેરે દુઃખોથી વિમુક્ત થઈને અમૃતને—આનંદને ભોગવે છે.

“જે અનન્ય ભક્તિયોગથી મારી સેવા કરે છે, તે ગુણોને ઉલ્લંઘીને બ્રહ્મરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે,

“કારણ કે અમૃત, અવ્યય બ્રહ્મનું, શાશ્વત ધર્મનું, અને અત્યંત સુખનું સ્થાન, આશ્રય, હું છું.”

“આપનું કહેવું હું સમજ્યો. પ્રભુ અને પ્રભુની લીલાને પ્રકૃતિની તથા તેના ગુણોની સાથે કંઈ સંબંધ નથી, તે તો આનંદમય, પવિત્ર, અને નિત્ય છે. જ્યારે પ્રભુકૃપાથી જીવ પ્રકૃતિને જીતી પ્રભુની ભક્તિમાં લીન થાય, ત્યારે જ એ પ્રભુ તથા તેની પવિત્ર લીલાનાં દર્શન થાય.” નીતિસેને કહ્યું.

“હા.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“પણ લીલામાં વૃંદાવન, ઝાડો, પશુ, પક્ષી વગેરે પ્રકૃતિમય વસ્તુઓ છે તેનું કેમ? સ્ત્રીપુરુષના હાવભાવ, ક્રીડા વગેરે છે તેનું કેમ?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“પ્રભુની લીલાની સર્વ સામગ્રી પ્રકૃતિથી પર, સ્વરૂપમય છે. વૃંદાવન, વૃક્ષો, પશુ, પક્ષીઓ વગેરે સર્વ સ્વરૂપમય—પ્રભુમય—છે, પ્રકૃતિમય નથી.” ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા.

“એ તો કંઈ મારી સમજમાં ઝતરતું નથી.”

“વળી સ્વરૂપમય વૃક્ષો અને પક્ષીઓ તે કેવાં હશે? પ્રભુને પક્ષીઓ અને વૃક્ષો થવાનું પણ મન થતું હશે?”

“વસ્તુતઃ આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એટલે પ્રભુ પોતે જ પક્ષી અને વૃક્ષ થાય છે, એ કંઈ ખોટું, વેદવિરુદ્ધ, કે આશ્ચર્યકારક નથી, પણ એમાં તારતમ્ય એ સમજવાનું છે કે, પ્રભુલીલા નિત્ય અને આધિદૈવિક છે, અને તેની સર્વ સામગ્રી પણ તેવી જ નિત્ય અને આધિદૈવિક છે. સામાન્ય મનુષ્યનાં બુદ્ધિ અને મન એ નિત્યતા બરાબર સમજી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી, કારણ કે મન અને બુદ્ધિ પ્રકૃતિમય છે, અને પ્રકૃતિની પરતી કોઈ પણ વસ્તુ તેમની ગતિની બહાર છે.” એમ કહી ગોવિંદભટ્ટે વિશેષમાં કહ્યું: “એ મન અને બુદ્ધિ કાળથી અને દિશાથી નિયંત્રિત છે, અને પ્રભુ અને તેમની લીલા તો સ્વતંત્ર છે. પ્રભુ જીવ પર કૃપા કરીને જોડેલો આવિર્ભાવ તેના મન અને બુદ્ધિમાં કરે, તેટલું જ જીવ સમજી શકે. સર્વસમર્થ

પ્રભુ કાળ અને દિશાના પડદા ખસેડી મુગ્ધ, અશિક્ષિત યશોદામાતાને સ્વમુખમાં બ્રહ્માંડનાં દર્શન કરાવી શકે છે, અને પ્રભુની કૃપા વિના સર્વવેદવેદાંતપારગ મુનિને પ્રભુના અસ્તિત્વ સરખાવું પણ ભાન થતું નથી ! પ્રભુ કૃપા કરી, અર્જુનને દિવ્ય દષ્ટિ આપી, ભાવિ યુદ્ધમાં સંહારાતા યોદ્ધાનાં મૃત્યુનાં દર્શન પ્રથમથી કરાવી કાળની અવગણના કરી શકે છે, અને પ્રભુની કૃપા વિના વિદ્વાનો વર્તમાનવું પણ ત્વરૂપ ભૂલી જાય છે. સારાંશ એ કે એવી બાબતોમાં વેદ પર અને આપ્તવાક્ય પર શ્રદ્ધા રાખવી ઉચિત છે. ”

“ ત્યારે આપણી બુદ્ધિમાં ન ઊતરે, વિચારશક્તિને અયોગ્ય ઠાગે, તે પણ વેદમાં હોય માટે માનવું ? ” વિચિત્રવીર્યે પૂછ્યું.

“ હા, ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“ કારણ ? ” પ્રો. ફેરજનને પૂછ્યું.

“ કારણ કે બુદ્ધિ પ્રકૃતિના આઠ ભાગમાંનો માત્ર એક ભાગ છે, અને પ્રકૃતિ ભગવાનની અસંખ્ય શક્તિઓમાંની માત્ર એક શક્તિ છે, તે એવી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ અથવા મન સર્વવ્યાપક પ્રભુને પોતાનો વિષય કેમ કરી શકે ? નહિ જ. માટે જ વેદ કહે છે કે, ‘ **નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા** ’ વેદવિત્ આ સારી રીતે સમજે છે, અને તેથી જ કહ્યું છે કે, ‘ **યોઽન્યથા સંતં આત્માનં અન્યથા પ્રતિપદ્યતે કિં તેન ન કૃતં પાપં ચૌરેણાત્માપહારિણા** ’ અર્થાત્ જે અન્ય રીતે સ્થિત આત્માને અન્ય રીતે સમજે છે, તે આત્માની યોરી કરનારે શું પાપ નથી કર્યું ? પણ આ શિક્ષા ઘણાને ગળે ઊતરતી નથી, અને તેથી જ વેદમાં સ્પષ્ટ કહ્યું હોય તેનો પણ મગવત્કૃપા વિના પોતાના હૃદયમાં આવિર્ભાવ ન થાય, ત્યારે વેદનો—શ્રુતિનો—સ્પષ્ટ વાચ્યાર્થ ઉડાવી દઈ, તર્કના ઘોડા દોડાવી, પોતાની બુદ્ધિને ગ્રાણ લાગે એવા લક્ષ્યાર્થ કરવા મંડી જાય છે ! દષ્ટાંત તરીકે શંકર શારીરકભાષ્યમાં **આનંદમયાધિકરણ**ની સમાપ્તિમાં

બ્રહ્મની આનંદમયતા નિરૂપણ કરીને પણ પાછો આનંદમયની કોશતા નિરૂપણ કરવાને માટે ‘અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ’ સૂત્રના ભાષ્યની સમાપ્તિમાં ‘एतदुक्तं भवति’ ઇત્યાદિ કહીને પોતાના માયાવાદનો પુરસ્કાર કરવા મંડી જાય છે ! નિષ્પક્ષપાતે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારને સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે, સૂત્રકારને માયાવાદ કોઈ પણ અંશમાં સંમત નથી, અને ડો. થીયો તો સ્પષ્ટ કહે છે કે શંકરે પોતાનો માયાવાદ સૂત્રકારના મતથી ભિન્ન જ ઉપજાવી કાઢ્યો છે !

“ વળી વ્યાસસૂત્રના દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં ‘શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્’ સૂત્રમાં વ્યાસ કૃત્સ્વપ્રસક્તિ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કેવળ શ્રુતિનું જ શરણુ માને છે, અને શંકર પણ તે સૂત્રના પ્રથમ ભાગમાં વિરુદ્ધધર્માશ્રયનો અંગીકાર નીચે પ્રમાણે કરે છે :

‘तस्मादस्त्यचिकृतं ब्रह्म, न च निरवयवत्वशब्द-
कोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव, निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्य-
मानत्वात्, शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं
तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं, शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपाद-
यत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वं च, लौकिकानामपि मणिमन्त्रौ-
षधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धा-
नेककार्यविषया दृश्यन्ते, ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केव-
लेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्तेऽस्य वस्तुन एतावत्य एतत्स-
हाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति, किमुता-
चिन्त्यस्वभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत,
तथा चाहुः पौराणिकाः, अचिन्त्याः खलु ये भावा न
तांस्तर्केण योजयेत् प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षण-
मिति तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः’

અર્થાત્ ‘તેથી બ્રહ્મ અવિકૃત છે. બ્રહ્મ અવયવ વિનાનું છે, એ શબ્દનો વિરોધ આવતો નથી, શરણુ કે અવયવ હોવાનું પણ

વેદ જ કહે છે, અને અવયવ-વિનાનું બ્રહ્મ છે એમ પણ વેદ જ કહે છે. બ્રહ્મનું મૂળ વેદ છે, વેદ જ તેનું પ્રમાણ છે, ઇન્દ્રિય વગેરે તેનું પ્રમાણ નથી. તે બ્રહ્મ જેમ વેદમાં કહ્યું છે તેવું જ માનવું જોઈએ. વેદ તો બ્રહ્મને થોડાક ભાગમાં પરિણામ પામવાનું તેમજ અવયવ ન હોવાનું બંને કહે છે. લોકોમાં પણ મણિ, મંત્ર, ઔષધિ વગેરેમાં, દેશ, કાળ અને નિમિત્તના વૈચિત્ર્યને લીધે વિરુદ્ધ અનેક કાર્યવિષયક શક્તિઓ જોવામાં આવે છે. તે શક્તિઓ પણ ઉપદેશ વિના કેવળ તર્કથી જાણી શકાતી નથી, કે આ વસ્તુની આટલી, આટલી સહાયવાળી, આટલા વિષયની, આટલા પ્રયોજનવાળી શક્તિઓ છે,—તો પછી અચિંત્ય સ્વભાવવાળા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વેદ વિના નિરૂપણ કરવું જ નહિ. તેથી પૌરાણિકો કહે છે કે, જે ભાવો ખરેખર અચિંત્ય છે, તેમને તર્કથી યોજવા નહિ, કેમકે અચિંત્યનું લક્ષણ જ એ છે કે તે પ્રકૃતિઓથી પર છે. તેથી અતીન્દ્રિય પદાર્થ (બ્રહ્મ)ના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન વેદમૂલક જ છે.’

“અહીં સુધી શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધસર્વાધર્મી-શ્રયનો અંગીકાર સ્પષ્ટ રીતે કર્યો, પણ તરત જ ભ્રમિત બુદ્ધિના થોડા દોડવા મંજ્યા, અને દોડતા, ઊછળતા, ખોંખારવા મંજ્યા, કે ‘નનુ શબ્દેનાપિ ન શક્યતે વિરુદ્ધોઽર્થઃ પ્રત્યાયયિતું સાવયથં ચ બ્રહ્મ પરિણમેતે ન ચ કૃત્સ્નમિતિ, યદિ નિરવયથં બ્રહ્મ સ્યાન્નૈવ પરિણમેત, કૃત્સ્નમેવ વા પરિણમેત । ‘શંકા-વેદથી પણ વિરુદ્ધ અર્થનું જ્ઞાન આપી શકાય નહિ. અવયવવાળું બ્રહ્મ જ પરિણામ પામે’ સમગ્ર નહિ. જે બ્રહ્મ અવયવ વિનાનું હોય, તો પરિણામ પામે નહિ. અથવા (એક સમગ્ર હોય તો) આખું પરિણામ પામે...અને એમ ખોંખારતા, શ્રુતિનો, શબ્દનો, અંકુશ પત નહિ કરી અવિદ્યાના ખાડામાં બુદ્ધિને લદીને પડ્યા, અને પડતાં પડતાં ઉચ્ચાર કર્યો કે ‘નૈષ દોષઃ, અવિદ્યાકલ્પિતરૂપ-મેદાભ્યુપગમાત્, ન હ્યવિદ્યાકલ્પિતેન રૂપમેદેન સાવયથં વસ્તુ

સંપ્રદયે આ દોષ આવતો નથી, કેમકે રૂપના ભેદનું જ્ઞાન અવિદ્યા-કલ્પિત છે, અને અવિદ્યાકલ્પિત રૂપભેદથી અવયવવાળી વસ્તુ (બ્રહ્મ) ખતી જતી નથી.' ઇત્યાદિ...આમ જ્યાં જ્યાં શ્રુતિનો અર્થ ન સમજાય ત્યાં ત્યાં પ્રભુકૃપાનો આશ્રય છોડીને, પોતાને અનુભવગમ્ય ન હોવાથી અવિદ્યાનો—માયાનો—આશ્રય કરવાથી જ વિશાળ બુદ્ધિ છતાં શંકર માયાના અંધારા ખાડામાં પડ્યો છે, અને એક જડબુદ્ધિની પણ ભગવદ્દૃષ્ટિથી હૃદયમાં પ્રભુના આવિર્ભાવવતી વૈષ્ણવ દોશીને જે ભગવદ્લીલાનાં દર્શન સહજ થઈ શકે છે તે એ કરી શક્યો નથી !

“વળી દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં તદનન્યત્વમારમ્ભન-શબ્દાદિભ્યઃ સૂત્રમાં બ્રહ્મ અને જગતની અનન્યતા વ્યાસે અંગીકાર કરી છે તેનો વિસ્તાર કરીને પણ ભેદખંડનને માટે ભેદાભેદવાદનો ઉપન્યાસ કરીને, તેનું કંઈક અંશમાં ખંડન પણ કરીને, વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયવિષે ‘નનુમૃદાદિદૃષ્ટાન્તપ્રણયનાત્પરિણામવદ્બ્રહ્મ શાસ્ત્રસ્યામિમતમિતિ ગમ્યતે’ ઇત્યાદિ કહીને, ‘નહિ કૂટસ્થસ્ય બ્રહ્મણઃ સ્થિતિગતિવદનેકધર્માશ્રયત્વં સંભવતિ’ ઇત્યાદિ વડે વિરુદ્ધધર્માશ્રયનું ખંડન કરતાં, ‘તત્રૈતત્સિદ્ધં ભવતિ’થી આરંભીને ‘તદેવમવિદ્યાત્મકોપાધિપરિચ્છેદાપેક્ષમેવૈશ્વરસ્યૈશ્વરત્વં મંતવ્યં, સર્વજ્ઞત્વં સર્વશક્તિત્વં ચ, ન પરમાર્થતઃ વિદ્યયાપાસ્તસર્વોપાધિસ્વરૂપે આત્મનિ ર્ઈશિત્રીશિતવ્યસર્વજ્ઞત્વાદિવ્ય-ચહાર ઉપપદ્યતે*’ કહીને ઈશ્વરની ઈશ્વરતા વગેરે પણ અવિદ્યક

* “મારી વગેરેનાં દૃષ્ટાંત આપવાથી પરિણામવાળું બ્રહ્મ શાસ્ત્રને માન્ય છે એમ સમજાય છે,” ઇત્યાદિ કહીને “કૂટસ્થ બ્રહ્મની સ્થિતિ-ગતિની માફક અનેક ધર્મ હોવા સંભવતા નથી” ઇત્યાદિ વડે વિરુદ્ધ-ધર્માશ્રયનું ખંડન કરતાં કહે છે કે, “અહીં આ સિદ્ધ થાય છે...અવિદ્યા નામની ઉપાધિની હદ (ભાગ)વાળું ઈશ્વરનું ઈશ્વરત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, સર્વ-શક્તિત્વ માનવું નેહંમે. પરમાર્થથી સર્વ ઉપાધિ જેમાં નહ થઈ છે એવા સ્વરૂપવાળા આત્મામાં ઈશપણું, અને ઈશ્વરના તાબામાં આવવાપણું, સર્વજ્ઞપણું વગેરે વ્યવહાર થઈ શકતા નથી.

છે એમ સૂત્રથી વિરુદ્ધ અંગીકાર કરે છે !

તે જ પ્રકારે તે જ પાદમાં **લોકવત્સુ લીલાકૈવલ્યમ્** સૂત્રના બાખ્યમાં જગત બ્રહ્મની લીલામાત્ર છે એમ અંગીકાર કરીને પણ સમાપ્તિમાં ‘**ન ચ હ્યં પરમાર્થવિષયા સૃષ્ટિશ્રુતિઃ અવિદ્યાકલ્પ-તનામરૂપવ્યવહારગોચરત્વાત્**’ ÷ ઇત્યાદિ વિભાગ સૂત્રથી વિરુદ્ધ અધિક કહ્યે છે !

આ સર્વ ભ્રમ છે, તર્ક છે, અને જે તર્કજ્ઞાનમાં ફસાય છે, તે અવિદ્યાના અંધકારમાં સદૈવ ગોથાં ખાય છે. ગર્વિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રભુ દરકાર કરતા નથી, પ્રભુ તો દીનદયાળુ છે અને દીનતાથી જ પ્રભુની કૃપા પ્રાપ્ય છે. કૃપાથી પ્રભુ અંતઃકરણમાં પોતે પ્રકટ ચર્મ દર્શન દે છે, પોતાની પવિત્ર લીલાનાં દર્શન પામર જીવને પણ કરાવે છે. એમાં તર્ક બાપડો શું કરી શકે ? બુદ્ધિ અને તર્ક જાણીતી બાબતોની યોજના—સંકલના—કરવામાં ઉપયોગી છે, પણ તે આંતરપ્રેરણાની (ઇન્ટ્યુશન) અને ભગવદ્દત્ત જ્ઞાનની (ઇન્સ્પીરેશનની) ગરજ સારી શકતા નથી.”

“હું સમજ્યો. ઇન્ટ્યુશન, ઇન્સ્પીરેશન અને પ્રભુકૃપાથી થયેલાં દર્શનની ગરજ તર્ક અને બુદ્ધિ કોઇ દિવસ સારી શકે જ નહિ, માટે એ વિષયમાં આત્મવાક્ય પર, ભક્તોના અનુભવની ઉપર શ્રદ્ધા ઉચિત જ છે. વળી, મને આપના તથા મારા પોતાના પ્રથમ થયેલા અનુભવ પર શ્રદ્ધા છે. વેદમાં પણ એ વિષે પ્રમાણ હશે જ,” નીતિ-સેન બોલ્યો.

“હા, ઋગ્વેદમાં નીચે પ્રમાણે છે,” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું:

**“તા ઘાં વાસ્તૂન્યુષ્મસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાવો ભૂરિશૃંગા
અયાસઃ અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ ભૂરીતિ॥”**

÷ આ પરમાર્થવિષયક સૃષ્ટિ (ખરી સૃષ્ટિ) ની શ્રુતિ નથી, કેમકે અવિદ્યાથી કલ્પિત નામરૂપના બ્યવહારમાં આવતી એ સૃષ્ટિ વિષેની એ શ્રુતિ છે.

ટિપ્પણ:—તા તાનિ, વાં યુવયોઃ કૃષ્ણરામયોઃ ગોપીમાધ-
વયોઃ વા, વાસ્તૂનિ સ્થાનાનિ, ગમધ્યૈ પ્રાપ્તું, ઉષ્મસિ કામ-
યામહે તાનિ કાનીત્યાકાંક્ષાયાં ગૂઢાભિસંધિમુદ્ધારયતિ યત્ર
ગોકુલે, ભૂરિશ્ટઙ્ગા દીર્ઘશ્ટઙ્ગા ગાવઃ વસન્તીતિ શેષઃ, અથવા-
રણ્યપ્રામ્યપશૂપલક્ષણાર્થં ભૂરિશ્ટઙ્ગા રુદ્રપ્રભૃતયો મૃગા ગાવશ્ચે-
ત્યર્થઃ, અયાસઃ શુભાવહાઃ અત્રેતિ અત્ર સ્થાને ભૂમૌ, તલ્લોક-
વેદપ્રસિદ્ધં, ઉરુગાયસ્યોરુકીર્તેર્ભગવતઃ, વૃષ્ણઃ કામાન્ વર્ષતીતિ
વૃષા તસ્ય, ગોપિકાસુ કામવર્ષકસ્ય, તદ્ ગોકુલં, પરમં
પદં સ્થાનં વૈકુણ્ઠં તસ્માદપ્યધિકં પરમં પદં, પ્રકૃતિકાલા-
ઘતીતત્ત્વેનાપિ વૈકુણ્ઠાદ્યપેક્ષયાતિપ્રિયત્વેનાપિ પરમં, તાદૃશં
પદમવભાતિ પ્રકાશતે, ભૂરિં બહુતરં, તથા ચ યદેતાદૃશં
તયોઃ સ્થાનં તત્સ્થાનસંબંધીનિ વાસ્તૂનિ પ્રસાદત્વેન પ્રાપ્તું
કામયામહે નાન્યાનીતિ વાક્યાર્થઃ સમ્પદ્યતે ।

ટીકા:—તાઃ તે, વાં તમારા બેના, કૃષ્ણ અને રામના, અથવા
ગોપી અને માધવના, વાસ્તૂનિ ધામ, ગમધ્યૈ પ્રાપ્ત કરવાને, ઉષ્મસિ
ઘચ્છીએ છીએ. તે ક્યાં, એ આકાંક્ષાને લીધે ગૂઢ અભિસંધિનું
ઉદ્ઘાટન કરે છે. યત્ર ત્યાં ગોકુલમાં, ભૂરિશ્ટઙ્ગાઃ મોટાં શિંગડાં
વાળી, ગાવઃ ગાયો, વસે છે એ અધ્યાહાર છે. અથવા અરણ્યના અને
ગ્રામના પશુઓના ઉપલક્ષણુ માટે ભૂરિશ્ટઙ્ગાઃ મોટાં શિંગડાંવાળા,
રુદ્ર વગેરે મૃગો અને ગાયો એવો અર્થ છે. અયાસઃ શુભ, અત્રાહ
અત્ર સ્થાનમાં ભૂમિ પર તત્ લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ, ઉરુગાયસ્ય બહુ
કીર્તિવાળા ભગવાનનું, વૃષ્ણઃ ગોપીના કામ વર્ષાવનાર, કામને વર્ષાવે
તે વૃષા એવા પ્રકારના તેનું, તત્ તે ગોકુલ, પરમં પદમ્ સ્થાન
વૈકુંઠ તેનાથી પણ અધિક પરમપદ પ્રકૃતિ કાલ વિગેરેથી પણ અતીત
હોવાથી વૈકુંઠની અપેક્ષાથી પણ અતિપ્રિય હોવાથી પરમ, એવું પદ
અવભાતિ પ્રકાશે છે. ભૂરિં વળું ન. તેથી આવા પ્રકારનું તે બેનું
સ્થાન. તે સ્થાન સંબંધી વસ્તુઓ પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છીએ

છીએ અન્ય નહિ, એવો વાક્યાર્થ થાય છે. ‘ભૂરિ’ શબ્દ પાણ્ડિત્ય અર્થનો હોવાથી અનેક પ્રકારના નિકુંજ, ગુફાનો પ્રદેશ, શ્રીયમુનાજીના તટ, ગોવર્ધનનું શિખર વગેરેમાં નિરંતર ભગવાનની સ્થિતિ હોવાથી એવા પ્રકારનું (સ્થાન) પ્રકાશે છે, એવો તત્પર્યાર્થ છે.

ભાવાર્થ—કૃષ્ણગુણરામનાં, અથવા ગોપીભાધવનાં, તે સ્થાન અમે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ કે જ્યાં ગોકુળમાં મોટાં શિંગડાંવાળી સુંદર ગાયો છે. અહીં ભૂમિને વિષે તે પ્રસિદ્ધ યશસ્વી કામ વર્ણવનાર ભગવાનનું પરમ સ્થાન વૈકુંઠથી પણ અધિક સુંદર વિરાજી રહ્યું છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે છે:—

‘તે તે ધામાન્યુષ્મસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાવો ભૂરિશૃજ્ઞા અયાસઃ
અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વિષ્ણોઃ પરમં પદમવભાતિ ભૂરીતિ ।’
અર્થ:—તે તવ, તાનિ ધામાનિ સ્થાનાનિ ગમધ્યૈ પ્રાપ્તું, ઉષ્મસિ
કામયામહે, ભૂરેર્બહુરૂપસ્ય, રાસોત્સવાદિષુ તથા પ્રાકટ્યાત્ ।
પાકીનો અર્થ ઉપર પ્રકારે જ કરવો.

છાંદોગ્યમાંથી નિત્યલીલાનો પ્રસંગ વર્ણવતાં વિદ્વન્મંડનકાર નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે:—‘અથ યદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેદમ દહરોઽસ્મિન્નન્તર આકાશસ્તસ્મિન્ યદન્તસ્ત-
દન્વેષ્ટ્યં, તદ્વા વ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમિત્યેતસ્યાગ્રે, કિન્તત્ર વિદ્યતે યદન્વેષ્ટ્યં યદ્ વા વ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમિતિપ્રશ્ને,
યાવાન્ વા અયમાકાશસ્તાવાનેષોઽન્તર્હૃદય આકાશ ઉમે અસ્મિન્ દ્યાવાપૃથિવી અન્તરેવ સમાહિતે इत्यादिना અગ્નિવાયુ-
સૂર્યચન્દ્રવિશુભક્ષત્રાણ્યુક્ત્વા યદ્દેહાસ્તિ યદ્દ નાસ્તિ સર્વં
તદસ્મિન્ સમાહિતમિત્યુક્ત્વા, બ્રહ્મપુરે જીર્ણધ્વસ્તે વા તદા-
ગ્નિતં કિમવશિષ્યતે इतिપ્રશ્ને, નાસ્ય જરયૈતજીર્યતિ, ન વદે-
નાસ્ય દ્વન્યતે, एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः,

एष आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि । अत्र ब्रह्मपुरशब्देन ब्रह्मणो भगवतः पुरं लीलास्थानं श्रीगोकुलमथुराद्युच्यते, शरीरार्थ-
कत्वे, एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्यग्निमवाक्यं विरुध्येत, अस्य
नित्यत्वकथनार्थमेव तज्जरादिहेतुकतदाश्रितनाशं पूर्वपक्षत्वे-
नोक्त्या, वस्तुतस्तु तत्र जरावधादिसंभावनैव नास्ति, यत
एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं, तथापि, ‘तुष्यतु दुर्जन’ इतिन्यायेन
‘नास्य जरये’ त्याद्युक्तं, तर्कितं तदिति ज्ञेयं, अत एव भक्तानां
सर्वे कामास्तस्मिन् सम्यगाहिता इत्युक्तं, एतच्चानन्दमयाधि-
करणे ‘सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति श्रुतिव्याख्याने
प्रपञ्चितं, किं च ‘दहर उत्तरेभ्य’ इत्यधिकरणेन व्यासैर्द-
हरशब्दवाच्योऽर्थो भगवानिति निर्णीतं, भगवत्स्थानस्यापि
भगवद्भर्मवत्त्वेन तत्स्थितियोग्यत्वमिति वक्तुं श्रीगोकुलस्थ-
भक्तहृदयकमलस्यापि दहरत्वमुक्तं, तत्र व्याप्य प्रकटीभूय
सर्वव्यवहारहेतुत्वेन स्थित इत्याकाशत्वमुच्यते, साक्षात्पुरु-
षोत्तमलीलोपयोगिपदार्था आकाशादयो सूर्यप्रभृतयोऽपि
भगवदात्मका एवेति तदन्तःस्थिता एव, नतु कालाद्यधीना-
स्तदाश्रया वा, ‘ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् विभर्म्यह’
मितिभगवद्वाक्याच्च, ‘यावान् वे’ तिपरिमाणसाम्यमुपलक्षण-
विधयोक्तमिति, तेन लीलास्थपदार्थाः स्वरूपतस्त्वलौकिका
एव, तथापि लौकिकस्वरूपा इवेति ज्ञाप्यते, ‘लोकवत्तु
लीलाकैवल्य’मिति न्यायात्, एवं सति निष्प्रत्यूहं लीलानि-
त्यत्वं श्रुतिवृन्दैर्मन्दं गीतममन्दानन्दकन्दममन्दभाग्यराशि-
भिर्मनुजैर्हृदि भावनीयम् ।’

અર્થાત્ ‘હવે આ બ્રહ્મપુરમાં હૃદયાકાશ, કમલ, સ્થાન છે,
આની અંદર દહર આકાશ છે, તેની અંદર જે છે તે શોધવું, અને તે
જાણવું. તેની આગળ (પ્રશ્ન છે કે) ત્યાં શું છે કે જે શોધવું અને
જાણવું ? (તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે) જેટલું આ આકાશ છે, તેટલું

હૃદયમાં તે આકાશ છે; આકાશ અને ભૂમિ બન્ને આની અંદર જ સારી રીતે રહેલાં છે, વગેરેથી અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વીજળી, નક્ષત્રો કહીને, કહ્યું છે કે જે અહીં છે અને જે નથી, તે સર્વ આની અંદર સારી રીતે રહેલું છે. ‘બ્રહ્મપુર જીર્ણ થાય, અથવા નાશ પામે, ત્યારે તેના આશ્રયવાળું શું બાકી રહે છે?’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ બ્રહ્મપુર જીર્ણ થાય તેથી તે જીર્ણ થતું નથી, એ બ્રહ્મપુરનો વધ થવાથી તે હણાતું નથી, આ બ્રહ્મપુર સત્ય છે, આમાં કામો સારી રીતે રહેલા છે. આ આત્મા પાપરહિત છે, વગેરે. અહીં **બ્રહ્મપુર** શબ્દથી બ્રહ્મ ભગવાનનું પુર, લીલાસ્થાન, ગોકુળ-મથુરા વગેરે કહ્યું છે. જે બ્રહ્મપુરનો શરીર એવો અર્થ લઈએ, તો આ **બ્રહ્મપુર સત્ય** છે, એ આગળના વાક્યના વિરોધ આવે. આ નિત્ય છે એમ કહેવાને માટે જ તેની જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) વગેરે હેતુથી તેના આશ્રિતનો (તેની અંદર રહેલાનો) નાશનો પૂર્વપક્ષ કર્યો છે, વસ્તુતઃ તેમાં જરા, વધ વગેરેની સંભાવના જ નથી, કારણ કે આ બ્રહ્મપુર સત્ય છે. તો પણ ‘ભલે દુર્જન સંતોષ પામે’ એ ન્યાયથી આ બ્રહ્મપુરની જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) થી તેનો નાશ થતો નથી, વગેરે કહ્યું છે, તે માત્ર તર્ક છે એમ સમજવું. આમ હોવાથી જ ભક્તોના સર્વ કામો તેમાં સારી રીતે રહેલા છે, એમ કહ્યું. આ બાળ્ય **આનન્દમય અધિકરણ** (બ્રહ્મસૂત્ર અ. ૧. પા. ૧ અધિ. ૫) માં ‘વિપશ્રિત એટલે ચતુર બ્રહ્મની સાથે તે સર્વ કામ ભોગવે છે’ એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનમાં વિસ્તારથી કહી છે. વળી **દહર ઉત્તરેભ્યઃ**^x (બ્ર. સૂ. અ. ૧ પા. ૩. અધિ-૫) એ અધિકરણથી વ્યાસજીએ દહર શબ્દનો અર્થ ભગવાન છે એમ નિર્ણય કર્યો છે. ભગવાનનું સ્થાન પણ ભગવાનના ધર્મવાળું હોવાથી તેને રહેવાને યોગ્ય છે એમ કહેવાને શ્રીગોકુળમાં રહેલા ભક્તના હૃદયકમળને પણ દહર કહ્યું. ત્યાં (ભક્તના હૃદયમાં)

x આગળ કહેવામાં આવશે તે હેતુઓને લીધે હૃદય, આકાશમાં રહેલું બ્રહ્મ છે, તે જીવ નથી

વ્યાપીને, પ્રકટ થઇને સર્વ વ્યવહારના હેતુ તરીકે રહ્યા, તેથી તેમને આકાશ કહ્યા. સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમની લીલાના ઉપયોગી પદાર્થો આકાશ વગેરે, સૂર્ય વગેરે ભગવદ્દાત્મક જ છે, અને ભગવાનની અંદર જ રહેલા છે, તે કંઈ કાળને અધીન નથી, કે કાલના આશ્રયમાં રહેલા નથી, કારણ કે ભગવાને કહ્યું છે કે જે ભક્તોએ લોકના ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમનું હું ભરણપોષણ કરું છું. **યાવાન્વા** (અથવા જેટલું) એમ જે ઉપલી શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તે પરિણામનું સરખાપણું માત્ર ઉપદક્ષણવિધિથી (દષ્ટાન્ત તરીકે) કહ્યું છે એમ જાણવું. તેથી લીલાસ્થ પદાર્થો સ્વરૂપથી અલૌકિક જ છે, તથાપિ **લોકવત્ તુ લીલા કૈવલ્યમ્** (લોક પ્રમાણે લીલા તો કૈવલ્ય છે.) એ ન્યાયથી લૌકિક રૂપ જેવા જાણે હોય એમ જણાય છે. આમ હોવાથી કંઈ પણ વિદ્ય વિના **લીલાનું નિત્યત્વ** શ્રુતિગણેએ પુષ્કળ ગાયું છે. અને જે પુષ્કળ આનંદદાયક છે, તેની પરમ ભાગ્યવાન ભગવદ્દીયોએ ભાવના કરવી.

‘બૃહદ્વામનપુરાણ’માં નીચે પ્રમાણે છે. ભૂગુ વગેરેને બ્રહ્માજી કહે છે:—

ષષ્ટિવર્ષસહસ્રાણિ મયા તસં તપઃ પુરા ।
 નન્દગોપવ્રજસ્ત્રીણાં પાદરેણૂપલબ્ધયે ॥
 તથાપિ ન મયા પ્રાપ્તાસ્તાસાં વૈ પાદરેણવઃ ।
 શ્રુત્વૈતદ્ બ્રહ્મણો વાક્યં શૃગુઃ પ્રાહ્યાથ સાદરમ્ ॥
 વૈષ્ણવાનાં પાદરજો ગૃહ્યતે ત્વદ્વિઘૈરપિ ।
 સન્તિ તે બહવો લોકે વૈષ્ણવા નારદાદયઃ ॥
 તેષાં વિહાય ગોપીનાં પાદરેણુસ્ત્વયાપિ યત્ ।
 ગૃહ્યતે સંશયો મેઽન્ન કો હેતુસ્તદ્વદ પ્રભો ॥
 તતો બ્રહ્મા શૃગું પ્રાહ ચિન્તયિત્વા પુરાતનીમ્ ।
 કથાં સર્વશ્રુતીનાં યદ્ રહસ્યં પરમાદ્ભુતમ્ ॥

ब्रह्मोवाच ।

न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किल ।
 नाहं शिवश्च शेषश्च श्रीश्च तामिः समाः क्वचित् ॥
 प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्तेऽव्यक्तं गते पुरा ।
 शिष्टे ब्रह्मणि चिन्मात्रे कालमायातिगेऽक्षरे ॥
 ब्रह्मानंदमयो लोको व्याविवैकुण्ठसंज्ञकः ।
 निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्तते केवलेऽक्षरे ॥
 भक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तमम् ।
 तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात् परः ॥
 चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा ।
 तुष्टोऽस्मि ब्रूत भो प्राज्ञा वरं यन्मनसीप्सितम् ॥

श्रुतय ऊचुः ।

नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत ।
 सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥
 ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् ।
 वाङ्मनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ॥
 आनन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविदः ।
 तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देवो वरो हि नः ॥
 श्रुत्वैतद्दर्शयामासु स्वं लोकं प्रकृतेः परम् ।
 केषलानुभवानन्दमात्रमक्षरमध्यगम् ॥
 यत्र वृन्दावनं नाम वनं कामदुर्घैर्द्रुमैः ।
 मनोरमनिकुञ्जाढ्यं सर्वर्तुसुखसंयुतम् ॥
 यत्र गोवर्द्धनो नाम सुनिर्झरदरीयुतः ।
 रत्नधातुमयः श्रीमान् सुपक्षिगणसंकुलः ॥
 यत्र निर्झरपानीया कालिन्दी सरितां वरा ।
 रत्नबद्धोभयतटी हंसपद्मादिसंकुला ॥

નાનારાસરસોન્મત્તં યત્ર ગોપીકદમ્બકમ્ ।
તત્કદમ્બકમધ્યસ્થઃ કિશોરાકૃતિરચ્યુતઃ ॥
દર્શયિત્વેતિ ચ પ્રાહ્ વ્રૂત કિં કરવાણિ વઃ ।
દૃષ્ટો મદીયો લોકોઽયં યતો નાસ્તિ પરં વરમ્ ॥

અતય ઝચુઃ ।

કંદર્પકોટિલાવણ્યે ત્વયિ દૃષ્ટે મનાંસિ નઃ ।
કામિનીભાવમાસાદ્ય સ્મરશ્ચુબ્ધાન્યસંશયમ્ ॥
યથા ત્વલ્લોકવાસિન્યઃ કામતત્ત્વેન ગોપિકાઃ ।
ભજંતિ રમણં મત્વા ચિકીર્ષાઽજનિ નસ્તથા ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

દુર્લભો દુર્ઘટશ્ચૈવ યુષ્માકં સુમનોરથઃ ।
મયાઽનુમોદિતઃ સમ્યક્ સત્યો ભવિતુમર્હતિ ॥
આગામિનિ વિરશ્ચૌ તુ જાતે સૃષ્ટ્યર્થમુદ્યમે ।
કલ્પં સારસ્વતં પ્રાપ્ય વ્રજે ગોપ્યો ભવિષ્યથ ॥
પૃથિવ્યાં ભારતે ક્ષેત્રે માથુરે મમ મણ્ડલે ।
વૃન્દાવને ભવિષ્યામિ પ્રેયાન્ વો રાસમણ્ડલે ॥
જારધર્મેણ સુસ્નેહે સુદૃઢં સર્વતોઽધિકમ્ ।
મયિ સંપ્રાપ્ય સર્વેઽપિ કૃતકૃત્યા ભવિષ્યથ ॥

બ્રહ્મોવાચ ।

શ્રુત્વૈતચ્ચિન્તયન્ત્યસ્તા રૂપં ભગવતશ્ચિરમ્ ।
ઉક્તં કાલં સમાસાદ્ય ગોપ્યો ભૂત્વા હરિં ગતાઃ ॥

ભાવાર્થ—ભૂય વગેરેને બ્રહ્માજી કહે છે કે—

“ નાંજોપવનસ્ત્રીઓની ચરણની રજા પ્રાપ્ત કરવાને સાઠ હજાર વર્ષ સુધી મેં પહેલાં તપ કર્યું હતું, તે છતાં તેમના ચરણની રજા મને મળી નહિ. ” ત્યારે બ્રહ્માનું આ વાક્ય સાંભળીને ભૂય આદરસહિત

ખોલ્યા કે, “તમારા જેવા પણ વૈષ્ણવોના ચરણની રજ લે છે, અને નારદાદિ વૈષ્ણવો લોકમાં બહુ છે, તેમના ચરણની રજ છોડીને ગોપી-ઓના ચરણની રજ તમે પણ લો છો, તેથી અહીં મને શંકા થાય છે, કે એમાં શો હેતુ છે? તે હે પ્રભો! કહો.” ત્યારે બ્રહ્મા સર્વ શ્રુતિઓની પુરાતન કથાનો વિચાર કરીને પરમ અદ્ભુત રહસ્ય ભૂગુને કહેવા લાગ્યા. બ્રહ્મા ખોલ્યા: “હે પુત્ર! વ્રજસુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી, એઓ તો નિશ્ચય શ્રુતિઓ છે. હું શિવ, શેષ, લક્ષ્મી, કોઈ પણ દિવસ એમની ખરોખરી કરી શકીએ નહિ. ન્યારે પ્રકૃતિના પ્રત્યય થયો હતો, જગત અવ્યક્તમાં લીન થયું હતું, અને ન્યારે કાળ અને માયાથી પર અક્ષર ચિન્માત્ર બ્રહ્મ રહ્યું હતું, ત્યારે કેવળ અક્ષરને વિષે, નિર્ગુણ, અનાદિ, અનંતવ્યાપિવેકુંઠ નામનો બ્રહ્માનંદમય લોક જે અક્ષરબ્રહ્મ છે, અને વેદોનું પરમ ઉત્તમ સ્થાન છે, ત્યાં રહેનારા વેદોએ તે લોકમાં રહેનાર પરાત્પરની સ્તુતિ કરી, ત્યારે લાંબા કાળની સ્તુતિથી સંતોષ પામી તેમને પરાક્ષ વાણીથી કહ્યું— ‘હે પ્રાણો! હું સંતોષ પામ્યો છું, જે મનમાં ઇચ્છિત વરદાન જોઈએ તે કહો.’

શ્રુતિઓ ખોલ્યાં—

‘હે અચ્યુત! નારાયણ વગેરે રૂપો અમોએ જાણ્યાં છે, એ સર્વ સગુણ બ્રહ્મ છે, તેમને વિષે અમને યથાર્થ વસ્તુબુદ્ધિ થતી નથી. જે રૂપ નિર્ગુણ અને પર છે, તેને જ અમે ‘બ્રહ્મ’ કહીએ છીએ. તે વાક, મન વગેરેથી અતીત છે, તેથી તે જાણી શકાતું નથી. જે અમને વરદાન આપવું જ હોય તો જેને વિદ્વાનો આનંદ-માત્ર કહે છે તે રૂપનાં અમને દર્શન કરાવો.’ એ સાંભળીને પ્રકૃતિ-થી પર, અક્ષરની મધ્યમાં આવેલો, કેવળ અનુભવથી ગમ્ય, આનંદ-માત્ર, પોતાનો લોક દેખાડ્યો. જ્યાં સર્વ કામને આપનાર વૃક્ષોથી મનને આનંદ આપનાર નિકુંજોથી ભરપૂર, અને સર્વ ઋતુઓનું સુખ આપનાર વૃંદાવન નામનું વન છે, જ્યાં સુંદર ઝરણુ અને

કેતરવાળો, રત્ન અને ધાતુઓથી ભરપૂર, લક્ષ્મીથી પૂર, સુંદર પક્ષી-ગણનાં સુસ્વરના કેલાહલવાળો ગોવર્ધન નામનો પર્વત છે, જ્યાં સુંદર વહેતા જળવાળી, રત્નથી યાંધિલા ખંને તટવાળી, હંસપદ્મ વગેરેના સુસ્વરવાળી યમુના નામની ઉત્તમ સરિતા છે, જ્યાં ભાત-ભાતના રાસના રસથી ઉન્મત્ત ગોપીવૃંદ છે, અને તે વૃંદની મધ્યે કિશોર આકૃતિના કૃષ્ણ છે, અને દર્શન કરાવીને બોલ્યા: ‘કહો, હવે હું શું તમારે માટે કરું? તમે મારો આ લોક જોયો છે, કે જેનાથી પર બીજું કંઈ નથી.’

શ્રુતિઓ બોલ્યા—

‘તમને કાટિકંદર્પલાવણ્યને જોઈને અમારાં મન કામિનીભાવને પ્રાપ્ત થઈને ખરેખર રમરમુજ્જ થયાં છે. જેમ તમારા લોકમાં રહેનાર ગોપિકાઓ કામતત્ત્વથી તમને રમણ માની ભજે છે, તેમ અમને પણ ઇચ્છા થઈ છે.’

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

‘તમારો સુમનોરથ દુર્લભ અને દુર્ધટ છે, પણ હવે મેં અનુમોદન આપ્યું છે, તેથી સત્ય થવો જ જોઈએ. ત્યારે હવે પછીનો બ્રહ્મા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરશે ત્યારે સારસ્વત કલ્પમાં તમે વ્રજમાં ગોપીઓ થશો. પૃથ્વીમાં ભારતવર્ષમાં મથુરામાં મારા મંડળમાં હું અવતરીશ, વૃંદાવનમાં રાસમંડળમાં હું તમારો પ્રિય થઈશ, અને તમે સર્વે જગદ્ધર્મથી મારે વિશે સર્વથી અતિ સુદૃઢ સુસ્નેહ પ્રાપ્ત કરીને કૃતકૃત્ય થશો,’

બ્રહ્માજી બોલ્યા—‘એ સાંભળીને તેઓ ભગવાનના રૂપનું બહુ કાળ મુધી ચિંતન કરીને, કહેલો કાળ આવી પહોંચતાં, ગોપીઓ થઈને હરિને પામી.’

“આવાં આવાં અસંખ્ય પ્રમાણો છે, પણ શ્રદ્ધા આવવી જોઈએ, દીનતા અને તલજન્ય પ્રભુકૃપા વિના—”

“શ્રદ્ધા તો રાખીએ, પણ વેદના અર્થ ગમે તેવા કરવામાં આવે, નવાં નવાં ઉપનિષદો પણ કરવામાં આવે, એટલે શેના પર શ્રદ્ધા રાખવી? શું માનવું અને શું ન માનવું, તે સમજાતું નથી,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“માટે જ દીનતા ધરી મનમના ભવ મદ્ગત્તો મઘાજી માં નમસ્કુરુ । મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ઇત્યાદિ પ્રભુનાં વચન પર શ્રદ્ધા રાખી પ્રભુને જ શરણુ જવું, અને પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો લીલાનાં દર્શન થયા પછી તારા હૃદયમાં તે સદૈવ ઠારાઈ રહેશે. જેને એ દર્શન થયાં છે, તેને વેદના એ અર્થ સ્વાભાવિક છે, જેને દર્શન નથી થયાં, તેને એ અર્થ નહિ જ રહે, અને તે લક્ષ્યાર્થ કરવા મંડી પડશે, એમાં તેનો વાંક નથી,” એમ કહી ગોવિંદભટ્ટે વિશેષમાં કહ્યું:

“બ્રહ્મ—ભગવાન—પ્રકૃતિથી પર છે, અને પ્રકૃતિજન્ય વાક, મન, બુદ્ધિથી અગોચર છે, એટલે ‘નેતિ’ કહ્યા વિના વાક, મન અને બુદ્ધિનો છૂટકો જ નથી, માટે જ શંકર બ્રહ્મને અત્યંત નિર્ધર્મક માને છે, અને તે પણ કંઈક અંશે સત્ય છે, કેમકે પ્રકૃતિના કોઈ પણ ધર્મ બ્રહ્મમાં હોઈ શકે જ નહિ. પણ એટલેથી જ અટકવાનું નથી. બ્રહ્મમાં પોતાના બ્રહ્મરૂપ ગુણો છે, અને શ્રુતિ કહે છે કે બ્રહ્મ સર્વગુણોપેત છે, તે દિવ્ય ગુણમય છે, અપ્રાકૃત છે, અને જેને પ્રભુ પસંદ કરે છે તેના હૃદયમાં પોતે પ્રકટ થાય છે. **યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ।** કોઈક ધીર પ્રભુનાં દર્શન કરી શકે છે **કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્ ।** જે બુદ્ધિ દીનતા ન ધરત્રાં ઉચ્છૃંખલ થાય, તો માયાનો—અવિદ્યાનો—આશ્રય લે છે, અને અવિદ્યાનો સ્નેહી સ્વાભાવિક રીતે અવિદ્યાના કૂચમાં પડે છે. એવો માયાગ્રસ્ત જીવ ગિયારો માત્ર પ્રાકૃત બુદ્ધિના આશ્રયથી વેદના અર્થ કરવા એસે ત્યારે બ્રહ્મને નિર્ધર્મક દેખી,

બ્રહ્મનાં—પ્રભુનાં—દર્શન ન થવાથી, પ્રાકૃત શુદ્ધિથી પ્રાકૃત વસ્તુઓ જ જોઈ શકે, અને અર્થ પણ તેવા કરે. અતિવિશાસ શુદ્ધિ ભગવત-કૃપા વિના અવિદ્યા વડે કેવી આડી દોરાઈ જાય છે તેમાં શંકર સ્વતઃ જ અદ્વિતીય દૃષ્ટાંત છે. પ્રભુ એના પર કૃપા કરે, અને એને પણ સહગતિ આપે.”

“જ્યાં વેદના અર્થમાં જ આમ ગોટાળો, ત્યાં પુરાણનું તો પૂછવું જ શું? કોઈને ટાઢા પહોરનાં ગરખાં મારવાનું મન થયું કે લખ્યું એક પુરાણ. ખસો ગજ લાંબી પૂંછડીવાળા પૂંછડિયા મૂષકનું પુરાણ લખવાનું મને પણ મન થયું છે, અને કાલના છાપામાં જાહેર ખબર—” વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો.

“વિચિત્રવીર્ય, મારી ખાતરી છે કે તે એક પણ પુરાણ વાંચ્યું નથી, અને તે છતાં કાલના જમાનાને અનુસરી તું પુરાણોની અવગણના કરે છે. તને જે ‘બૃહદ્વામન પુરાણ’માંથી સંભળાવ્યું તેમાં તને શું અસંભવિત લાગ્યું?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું:

વિચિત્રવીર્ય પુરુષોત્તમની સામે જોઈ રહ્યો. કૃષ્ણને વિષય અને ગોપીઓને વ્યભિચારી જ્ઞાનવાથી અને તેમ કહી બતાવ્યાથી પોતાના શા હાલ થયા હતા તે એને સ્મરણમાં આવ્યું, અને દીનતા ધારણ કરી તે બોલ્યો: “બીજું બધું તો રહ્યું, પણ પુરાણોને ખોટાં માનવામાં પણ હું ભૂલ કરું છું? એમાં કલ્પો અને મન્વંતરોનાં ગરખાં માર્યાં છે તે બધાં મારે ખરાં માનવાં?”

“કલ્પો અને મન્વંતરો ગરખાં નથી. આજકાલના ક્ષુદ્ર શિક્ષણથી તારી શુદ્ધિ સંકુચિત થઈ ગઈ છે. પણ ખગોળવિદ્યા (એસ્ટ્રોનોમી) ભૂસ્તરવિદ્યા (જિયોલોજી) વગેરે બરાબર શીખવવામાં આવશે, અને ખ્રિસ્તી સંનથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માનવાની ભૂલ કરતા અટકીશું, ત્યારે પ્રભુની અચિંત્ય, અગાધ લીલાનો કાંઈક અંશ તારી સમજમાં ઊતરશે. ત્યારે જ તને ખબર પડશે કે હાલ જે ક્ષુદ્ર ઇતિહાસો

હીખવવામાં આવે છે, તેના કરતાં આર્યાવર્તનાં પુરાણોમાં સૃષ્ટિના ઇતિહાસ ઘણી સુંદર, સ્પષ્ટ અને સત્ય રીતે આપવામાં આવ્યો છે. જેમ હાલના ઇતિહાસોમાં લેખકોના અજ્ઞાનને કીધે, કે દષ્ટિબિંદુ ભિન્ન હોવાને કીધે, કાંઈ પણ એ ઇતિહાસ એક જ રીતે લખાયેલા હોતા નથી, તેમ પુરાણોમાં ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિથી ભિન્ન ભિન્ન કલ્પોનાં શુદ્ધાંશુદ્ધાં વર્ણનો હોય, તેથી તે સર્વ ખોટાં કલ્પજવાનાં નથી. તેમાં પણ બ્યારે ‘શ્રુત્ત્વમનપુરાણ’માંથી કહ્યું તેમ મારા પોતાના અનુભવની તેમ જ અન્ય ભક્તોની અનુભવસિદ્ધ વિગતોનું વર્ણન હોય, ત્યારે તેની સત્યતા વિષે શી શંકા હોઈ શકે ?” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

વિચિત્રવીર્ય ચૂપ રહ્યો.

“કાળની (ટાઈમ) અને દેશની (સ્પેસ) બહાર શુદ્ધિ જઈ શકતી નથી, માટે લીલા નિત્ય છે કે નહિ, તે કહી શકાય જ નહિ. વળી ગોકુળ, વૃંદાવન, યમુનાપુલિન વગેરે લીલાસ્થળ ભૂતળ પર હયાત છે, જતાં ત્યાં પ્રભુ અને પ્રભુની લીલાનાં દર્શન થતાં નથી. શાસ્ત્રો પણ સારસ્વત કલ્પમાં એ લીલા થયાનું કહે છે, અને તે કાળ (સારસ્વત-કલ્પ) વીતી ગયો છે, માટે લીલા નિત્ય કેમ કહેવાય ?” ગોવિંદ-મદજીને પ્રો. ફેરજાને પૂછ્યું.

“મેં ઉપર કહ્યું તેમ એ હૃદયનો અનુભવગમ્ય, અથવા શ્રદ્ધાનો, અથવા આત્મપ્રમાણનો વિષય છે. તે છતાં જેટલું કહી શકાય તેટલું કહું છું. કાળ અને દેશથી મન અને શુદ્ધિ નિયંત્રિત હોવાને કીધે ઇશકાળની પાર કંઈ હોઈ શકે જ નહિ, એમ તમારાથી કહી શકાશે નહિ.” ગોવિંદભટ્ટે મોં મલકાવી કહ્યું: “માત્ર એટલું જ કહેશો કે મન-શુદ્ધિથી એ જાણી શકાય એમ નથી. તેમ તમારે એમ પણ કબૂલ કરવું પડશે કે બ્રહ્મા, સર્વનું આદિ કારણ, ઇશકાળથી નિયંત્રિત હોઈ શકે જ નહિ. વળી મન, શુદ્ધિ, કંઈ અચળ (અનચેન્જિંગ) વસ્તુ નથી, પણ એક જ મનુષ્યની શુદ્ધિ ભિન્ન-

ભિન્ન સમયે જુદીજુદી થાય છે, અને સર્વ મનુષ્યોની બુદ્ધિ જુદી-જુદી હોય છે, અને ચિત્ત જુદોજુદો વિચાર કરે છે. યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેથી મન, બુદ્ધિ વગેરેની શક્તિ ધણી વધી જાય છે. અને વળી એ પણ નિર્વિવાદ છે કે મન, બુદ્ધિનાં મૂળરૂપ પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા પણ બ્રહ્મ—પ્રભુ—જ છે, અને તે સર્વ વ્યવસ્થાપક પ્રભુ સર્વત્ર છે. તો પ્રાકૃતિક વસ્તુઓનો ચિત્તવૃત્તિમાંથી અહિંષ્કાર થતાં ચિત્ત શાંત થઈ જાય છે, અને શાંતિના નિર્ગુણ આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. આને જ યોગીઓ ‘નિર્વિકલ્પ સમાધિ’ કહે છે, જ્ઞાનીઓ ‘કૈવલ્ય દશા’ કહે છે, અને ભક્તો ‘ભગવદ્ધામ’ (તદ્ધામ પરમં મમ) ‘વ્યાપિવૈકુંઠ’ વગેરે સંજ્ઞા આપે છે. યોગીઓ અને જ્ઞાનીઓ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી સંતોષ માને છે, પણ ભક્તો, ભગવત્સ્વરૂપમાંથી અહાર નીકળેલા જીવો અહીં પણ ભગવત્સ્વરૂપને શોધે છે, અને ‘રસો વૈ સઃ’ પ્રભુને તેની કૃપાથી જ—અન્ય કોઈ પણ સાધનથી નહિ—પ્રાપ્ત કરીને તેની સાથે પ્રાકૃતિક દેશકાળથી પાર કામભોગ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે:—

સત્યં જ્ઞાનં અનંતં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયં પરમે વ્યોમન સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા ॥

કીટપતંગન્યાયથી આવેા જીવ ભગવદ્સ્વરૂપ થઈ ગયેા હોય છે, અને છાંદોગ્યમાં કહ્યા પ્રમાણે “તે આમ દર્શન કરતો, આમ મનન કરતો, આમ વિજ્ઞાન કરતો, આત્મરતિ, આત્મક્રીડ, આત્મમિથુન, આત્માનંદ, સ્વરાટ્ થાય છે. તેનો સર્વ લોકમાં યથાકામચાર થાય છે.” ભગવાન અને ભગવન્નનની આ લીલાને ‘અખંડરાસ’ ‘નિત્ય-રાસ’ ‘નિત્યલીલા’ વગેરે સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.”

“અત્યાનંદ થયો.” પ્રો. ફેરજન હર્પથી બોલ્યા.

“ભગવાનનું આ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ છે. એનાથી ખીજું કંઈ નથી. મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિંચિદસ્તિ ધનજ્ઞયં । એ આધિ-દૈવિક સ્વરૂપ છે. એ પ્રભુનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ તે અક્ષરબ્રહ્મ, અને

આધિભૌતિક સ્વરૂપ તે નારાયણ. આ પ્રકારે પ્રભુનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. ન્યારે શ્રીપુરુષોત્તમને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, (સ ईक्षान्तके स ह एतावानास) ત્યારે અક્ષરબ્રહ્મથી થયેલો કાળ પુરુષોત્તમના કટાક્ષમાંથી પૃથક્ થઈ જાય છે. શ્રીપુરુષોત્તમના બ્રુકુટિરન્ધ્રમાંથી કાળ ઉદ્ભવે છે અને કાળમાંથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ પ્રકટ થાય છે. (પ્રો. ફેરજજ સામું જોઈ) મારે ઇચ્છા, બ્રુકુટિરન્ધ્ર વગેરે શબ્દો વાપરવા પડે છે, કેમકે મારે છૂટકો જ નથી—પણ તે પ્રાકૃત નથી, વસ્તુતઃ જે વાણીનો વિષય નથી તેને વાણી દ્વારા સમજાવવું એ અત્યંત દુર્ઘટ છે.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“મને ઘણો જ આનંદ થાય છે, કૃપા કરી આગળ કહો,” પ્રો. ફેરજજે કહ્યું.

“ત્યારે પ્રભુલીલા દેશકાળાતીત છે, અને કાળ એ ભગવન્નન્ય છે. સારસ્વતકલ્પ એ કાળનો એક ભાગ છે; અને તે કાળનો પ્રવાહ ન્યારે ભૂતળ પર ચાલતો હતો, ત્યારે શ્રીપુરુષોત્તમ વા પૂર્ણપુરુષોત્તમ સ્વલીલાસહિત ભૂતળ પર, કાળને અધીન કરી પ્રકટ થયા, ટુંદાવન, ગોકુળ વગેરે પોતાનાં લીલાધામ પણ પ્રકટ કર્યાં, શ્રુતિઓ અને દેવાંગનાઓને અન્ય અવતારમાં આપેલું વરદાન પાળી, ભૂતળ પર પોતાની લીલા પ્રકટ કરી, આત્મારામ છતાં તેમની સાથે રાસ રમ્યા, તેમને લીલાનો અનુભવ કરાવ્યો, પૃથ્વી અને પૃથ્વીના છવે પર મહાન કૃપા કરી, અને ન્યારે તે કાળપ્રવાહ વ્યતીત થયો કે લીલાસામગ્રી-સહિત પૃથ્વી પરથી અંતર્ધાન થઈ ગયા, દેશકાલાતીત થઈ ગયા. આથી લીલાની નિત્યતાને કંઈ જ આધ આવતો નથી. જે લીલા નિત્ય ન હોય તો વેદ શા માટે કહે કે સત્ય, જ્ઞાન, અનંત બ્રહ્મ, જે હૃદયગુહામાં રહ્યું છે, તેને જે જાણે છે, તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે?” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“નહિ જ, હું સમજ્યો. સારસ્વતકલ્પના જનોનું મહાભાગ્ય હશે કે સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમનાં તથા તેમની લીલાનાં દર્શન કંઈ પણ પ્રયત્ન

ક્યાં વગર તેમને થયાં.” પ્રો. ફેરબેન્જ અત્યાનંદથી બોલ્યા.

“નિઃસંશય, તે જેમ પ્રભુકૃપા, તેમ હાલમાં પણ જે ભક્ત પર પ્રભુકૃપા થાય તે ભક્ત દેશકાળના પ્રવાહમાં પડ્યો હોય છતાં તેના હૃદયમાં દેશકાળાતીત પુરુષોત્તમ સ્વસ્વીકાસહિત પધારે, આવિર્ભૂત થાય, એમાં શું આશ્ચર્ય?” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“મારા જેવા જીવોને પણ તે વખતે ગમ્મત પડી હશે, કેમકે પુરુષોત્તમ સ્વતઃ ભૂતળ પર પધારે, અને મારા જેવાને મુક્તિ ન મળતાં રહી જાય તો દોષ પુરુષોત્તમને, આપણને તો કંઈએ નહિ. આપણે તો છીએ તે છીએ.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“હા બાઈ, તે મંગળ સમયમાં કોઈ પણ જીવ હીનભાગી રહ્યો ન હતો, આખા ગોકુળને જ મુક્તિ મળી હતી.” ગોવિંદભટ્ટે હસીને બોલ્યા.

“ત્યારે હવે જુઓ, હું મારા મનમાં સારી રીતે સમજું છું કે હું સ્વભાવથી જ દુષ્ટ છું, મારાથી સાંખ્યયોગ, જ્ઞાનભક્તિ, વિવેકવૈરાગ્ય, જપતપ, કંઈ થઈ શકે એમ નથી, પણ તમે કહો છો તેવા ઉદાર અને દયાળુ પ્રભુએ મારા જેવા દુષ્ટ પર દયા કરી છે.” આમ બોલીને આડું જોઈ વિચિત્રવીર્યે કહેવા લાગ્યો: “એક દયાળુ, બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ મેળવી આપ્યા છે, તેને હું મારા સર્વ ભાવથી શરણે જાઉં છું, અને મારી ખાતરી છે કે મારું શ્રેય થશે જ.”

એમ કહી વિચિત્રવીર્યે ગોવિંદભટ્ટને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં.

“બાઈ, તારાથી વિશેષ પાપીઓનો પણ પ્રભુએ ઉદ્ધાર કર્યો છે. અને શ્રીવલ્લભાધીશ્વર પ્રભુની કૃપાથી તારો પણ ઉદ્ધાર થશે જ.” ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા.

પ્રો. ફેરબેન્જના હૃદયમાં ઘણો આનંદ પ્રસરી રહ્યો હતો, અને આનંદાશ્રુથી ભીંજાયેલાં નયનોથી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતાં તે બોલ્યા: “આવા ઉત્તમોત્તમ પુષ્ટિમાર્ગનું દર્શન કરાવી આપે મને કૃતકૃત્ય કર્યો છે.”

૧૨ : રસાત્મક આનંદમય પુરુષોત્તમ

મનુષ્યનો સ્વભાવ બદલાતો નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિને યોગ્ય જ ચેષ્ટાઓ કરે છે (અ.૩. શ્લો. ૩૩) તો પણ ધ્યેય+ બદલાવાથી તેમાં અત્યંત ફેરફાર થઈ જાય છે. વેશ્યામાં અત્યંત આસક્ત બિલ્વમંગળ ધ્યેય બદલાવાથી તેટલી જ આસક્ત ભગવાનમાં રાખી પ્રભુના ગુણગાનમાં આસક્ત કૃતકૃત્ય સુરદાસ થઈ ગયા. વિચિત્રવીર્યમાં પણ એવો જ કંઈ ફેરફાર થઈ ગયો. હવે એને ગોવિંદભટ્ટ, પુરુષોત્તમ વગેરે આ મંડળીના સત્સંગ સિવાય અન્યનો સંગ ગમતો નહિ. ગયા પ્રસંગ પછી બીજો જ દિવસે બપોરે એ પુરુષોત્તમ પાસે દોડી આવ્યો. અને તદ્દન શાંતિથી પૂછ્યું: ‘કાલે જે રસમય પ્રભુ વિશે વાતચીત થઈ, તેનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન હશે જ.’

‘હા, થોડું થોડું તો બધાં ઉપનિષદમાં છે, તેનું કંઈક વર્ણન ગોવિંદભટ્ટજીએ ગર્ભ કાલે કર્યું છે. પણ વિગતવાર વાંચવું હોય તો તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં છે.” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“તેનો સાર મને કહી જા. હું સમગ્ર ઉપનિષદ ધ્યાન દઈને પછી વાંચીશ.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“તેમાં શિક્ષાધ્યાય, બ્રહ્માનંદવલ્લી, અને ભૃગુવલ્લી એમ ત્રણ ભાગ છે. તેમાં બ્રહ્માનંદવલ્લી **રસો વૈ સઃ** તું બહુ રમણીય વર્ણન

+ જે વસ્તુનું ધ્યાન કરવામાં આવે તે.

x તેલીવાળાના તૈત્તરીય ઉપનિષદની પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્દૃત.

કરે છે.” પુરુષોત્તમે કહ્યું, “એમાં ઉત્તમોત્તમ ફળનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી આચાર્યો તેને ફળપ્રકરણ કહે છે. પ્રભુના પ્રેમસાધ્ય, પ્રેમસ્વરૂપ, અનુભવગમ્ય, નિગૂઢભાવાત્મક, આનંદમય, રસપ્રચુર, સાકારસ્વરૂપનું, તેની પ્રાપ્તિના પ્રકારનું નિરૂપણ એમાં છે. ‘**બ્રહ્મ જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે,**’ એ સૂક્ષ્મ સૂત્રવાક્ય પ્રથમ કહ્યું છે.” એમ કહી પુરુષોત્તમે આગળ ચલાવ્યું: “પછી તેના અર્થનો વિસ્તાર કરતાં ઋચ્યા કહે છે કે, ‘બ્રહ્મ, સત્ય, જ્ઞાન અનંત છે. ગુહ્યામાં પરમ આકાશમાં રહેલા તેને જે જાણે છે તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામનો ભોગ કરે છે.’ અને પછી આગળ પર એટલે પુરુષોત્તમના પરત્વ વગેરેનું ઉપપાદન કરે છે. ચતુર બ્રહ્મની સાથે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો સર્વ કામનો ઉપભોગ તે જ **પરપ્રાપ્તિ** એમ કહ્યું છે. એ ચતુર બ્રહ્મને જ શ્રુતિ **આનંદમય** અને **રસો વૈ સઃ** કહે છે. અક્ષર-ધામ-બ્રહ્મથી અગણિતાનંદ રસાત્મક આનંદસ્વરૂપ તરીકે પર એટલે પુરુષોત્તમને વર્ણવે છે. ‘તે અથવા આ આત્મામાંથી આકાશ થયું’ એ વાક્યમાં આત્મામાંથી સૃષ્ટિ થવાનું કહ્યું છે. આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જળ, તેમાંથી પૃથ્વી, ઔષધિ, અન્ન, પુરુષ વગેરે ક્રમઃક્રમે દર્શાવી **અન્નમય પુરુષ**નું નિરૂપણ કરે છે.

“અન્ન તેનું શિર છે. દક્ષિણપક્ષ છે, ઉત્તરપક્ષ છે, આત્મા છે, પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા છે, ગ્રન્થમાત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયનું કારણ છે એને જે ઉપાસે છે તે સર્વ અન્ન પ્રાપ્ત કરે છે, એમ જાણાવી એનું બ્રહ્મરૂપ **વિરાટ પુરુષરૂપ** પ્રતિપાદન કરે છે. **સર્વ વ્યવહારનું કારણ એ વિરાટ પુરુષ છે.**

“એની અંતર્ગત **પ્રાણમય પુરુષ** છે. પ્રાણ એનું શિર છે, વ્યાન જમણા બાહુ છે, અપાન ડાબો બાહુ છે, આકાશ આત્મા છે, પૃથ્વી પુચ્છપ્રતિષ્ઠા છે, એ પુરુષ બ્રહ્મ છે.

“આ પ્રાણમય પુરુષની અંદર **મનોમય પુરુષ** વિરાજે છે.

૧ જ વેદપુરુષ છે, વૈદિક વ્યાપારનું કારણ છે. યજુર્વેદ એનું ગર છે, ઋગ્વેદ દક્ષિણ બાહુ છે, સામવેદ વામ બાહુ છે. કર્મની રણા કરવી એ આદેશ—આત્મા છે, અથર્વવેદ પ્રતિષ્ઠા છે.

“આ વેદાત્મક મનોમય પુરુષની અંદર વિજ્ઞાનમય પુરુષ રેરાજે છે. શ્રદ્ધા એનું શિર છે. ઋત-સમન્વવાનો ધર્મ એ દક્ષિણબાહુ છે, સત્ય—અનુષ્ઠાન કરવાનો ધર્મ વામબાહુ છે, યોગ પાત્મા છે. એ અક્ષરબ્રહ્મ છે. એને જે પ્રાપ્ત કરે છે તેની મહાકિંચી નીચે ગતિ નથી, તેથી તે એની પ્રતિષ્ઠા છે.

“વિજ્ઞાનમય પુરુષની અંદર આનંદમય પુરુષ વિરાજે છે. મનાથી પર બીજો કોઈ નથી, તેથી એ જ પુરુષોત્તમ છે. અન્ન-ય વગેરેને આકારસમર્પક આનંદમય પુરુષ છે, તેથી એનું આકારત્વ સ્વતઃસિદ્ધ છે. એની પ્રાપ્તિ તે જ પરપ્રાપ્તિ છે, જે જ ચતુરબ્રહ્મ છે. પ્રિય એનું શિર છે, મોહ દક્ષિણબાહુ, પ્રમોહ વામબાહુ છે, આનંદ એનું સ્વરૂપ છે, આનંદ મો આત્મા છે. બ્રહ્મ—અક્ષર એનું ધામ પુરુષપ્રતિષ્ઠા છે.

“અન્નમય પુરુષની ઉપાસનાથી સર્વ અન્ન, બાહ્ય લૌકિક ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણુમય પુરુષની ઉપાસનાથી લૌકિક આંતર-ભોગ સિદ્ધ થાય છે. મનોમય બ્રહ્માનંદના જ્ઞાનથી ભય દૂર થવાથી દિક ભોગ સિદ્ધ થાય છે.

“વિજ્ઞાનમય પુરુષની ઉપાસનાથી પારલૌકિક ભોગ સિદ્ધ થાય છે. અંતિમ-છેલ્લો પુરુષ આનંદમય છે. મધ્વ, નિંબાર્ક, કોઈ આ વિચને કોશ કહેતા નથી. મધ્વ તો એમને અનુક્રમે અંનિન્દ્ર, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ, વાસુદેવ અને નારાયણ કહીને એ પર્વની ભગવદ્વૃષ્ટતા સ્વીકારે છે. આનંદમયોઽમ્યાલાત્ બ્રહ્મ આનંદમય છે. કારણ કે તે વાત ફરીફરીને કહી છે) એ જ્ઞાનમાં વ્યાસ એનું પરબ્રહ્મત્વ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે. બ્રહ્મની માફક

જીવ પહેલા કહેલા વિભૂતિ વ્યષ્ટિરૂપ પોતાનાં કાશોમાથી ઉત્ક્રમણ કરીને સમષ્ટિભૂત અન્નમયથી આનંદમય વિભૂતિઓને પ્રાપ્ત કરી આનંદરૂપ થઈ આ પરમપુરુષ આનંદમય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રી-ભાગવતના ૨-૨-૩૧ માં પણ કહ્યું છે કે જીવ આનંદમય થઈને છેલ્લે આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગની રીતિથી પ્રાપ્તિના પ્રકાર આ પ્રમાણે છે.

ભક્તિમાર્ગીય પ્રાપ્તિપ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“આ શ્રુતિ અનુપ્રવેશ (પાછળથી પ્રવેશ કરવો) કહે છે. પુરમાં પ્રભુ આવેશ કરે છે એમ ખીજી શ્રુતિ પણ કહે છે. જો કે લૌકિક શરીરમાં આનંદમયની સ્થિતિ પહેલાં પણ સિદ્ધ છે જ, અને અન્ય ચાર પુરુષો અન્નમય, પ્રાણમય વગેરે પણ ભક્તના શરીરમાં વ્યાપક હોવાથી રહેલા છે એમ સિદ્ધ છે જ, તોપણ આનંદમયના ફળના અનુભવમાં તે ખપ લાગતા નથી. જેમ અગ્નિ કાષ્ઠમાં રહેલો છે, તે છતાં તે કાષ્ઠને બાળી શકતો નથી, તેમ ભક્તશરીરમાં આનંદમય પુરુષ વગેરેની પહેલાંથી રહેતી આવેલી સ્થિતિ ફળના અનુભવમાં ખપ લાગતી નથી. પણ ન્યારે બહાર પ્રકટ થયેલા પ્રભુ ભક્તિથી ભીતર પધારે, અથવા હૃદયમાં જ માયાના ટેરાને (ટેરા=પડદો) સરકાવીને પ્રકટ થાય, ત્યારે અક્ષરાત્મક વિભૂતિરૂપ, અન્નમય વગેરે પુરુષો આનંદમય ભગવાનની સાથે ભીતર પધારે છે અથવા તો પ્રકટ થાય છે. આ તો ભક્તના લૌકિક શરીરની વ્યવસ્થા થઈ, પરંતુ ન્યારે આ લોક છોડીને ભક્ત અલૌકિક શરીર પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તો ત્યાં આ અન્નમયાદિ વિભૂતિરૂપ સર્વ વિદ્યમાન હોવાથી ત્યાં તેઓ વિશેષ કાર્ય કરી શકે છે. આમ અન્નમયાદિ આધિભૌતિક રૂપે ભક્તશરીરમાં વ્યાપ્ત રહે છે, આધ્યાત્મિકરૂપે પક્ષીરૂપે પ્રવેશ કરે છે, અને આધિદૈવિકરૂપે કાર્ય કરે છે. આમ ભક્તિમાર્ગીય પ્રાપ્તિપ્રકાર પણ શ્રુતિએ સ્પષ્ટ કહ્યો છે. ઉપર પ્રમાણે વૈદિક સૃષ્ટિનું શ્રુતિએ નિરૂપણ કર્યું.”

“તેણે કામના કરી, હું બહુ થાઉં, ઉચ્ચ, નીચ ભાવ પ્રકટ કરું,’ એ વાક્યમાં કામના મનનો ધર્મ હોવાથી મનથી ભગવાન એ સૃષ્ટિ કરે છે. એ પ્રવાહસૃષ્ટિ છે. પુષ્ટિસૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરતાં શ્રુતિ કહે છે કે, ‘તેણે પોતે આત્માને સૃષ્ટિરૂપે કર્યો. તેથી તે સૃષ્ટિ સુકૃત એટલે સારી સૃષ્ટિ કહેવાય છે.’ આ સૃષ્ટિ પ્રભુ શ્રીઅંગમાંથી પ્રકટ કરે છે. તેથી તે સુકૃત-સારી સૃષ્ટિ છે. આ સૃષ્ટિમાં રસાત્મક આનંદમય પ્રભુ પોતે જ સર્વરૂપ છે. તે દર્શાવવાને શ્રુતિ કહે છે કે ભક્ત એ જ રસને પ્રાપ્ત કરીને આનંદી થાય છે. “કોણુ જીવી શકત, કોણુ પ્રાણુ ધારણુ કરી શકત, જે આ આકાશ આનંદરૂપ ન હોત તો?” અહીં શ્રુતિ પ્રેમમાર્ગ ઉપદેશે છે. રસાત્મક ભગવત્સ્વરૂપના લાભથી આનંદી થવાય છે એમ કહીને તે જ રસાત્મક પ્રભુને જીવનના હેતુ અને પરમાનંદના હેતુ કહ્યા છે. રસરૂપ પ્રભુનું જીવન ટકાવનાર કારણરૂપ થવું તે મરણના ભય વિના ઘટી શકે નહિ.

“આ રસ સંયોગ અને વિપ્રયોગ બન્નેથી પૂર્ણ અનુભવમાં આવે છે. ત્યાં વિરહતાપ ધણો તીવ્ર હોવાથી ભક્તના પ્રાણુ ન ટકે તેથી રસાત્મક ભગવાન તેના હૃદયમાં જ વિરાજે છે, અને તેનું જીવન ટકાવી રાખે છે. આત્માનંદથી અધિક રસાત્મક આનંદમય પુરુષોત્તમ છે. તેના વિરહતાપથી જે પ્રેમપૂર્ણ ભગવન્નન પ્રેમની નવ અવસ્થા અનુભવીને છેલ્લી દશમી મરણની અવસ્થા સમીપ પહોંચ્યો છે, તેનું જીવન પ્રભુ જ ટકાવી શકે છે. આ વિરહઅવસ્થામાં પ્રજ્ઞાપ, ગુણુગાન વગેરે ભક્ત સ્વભાવથી જ કરે છે, તે પણ વિપ્રયોગ રસાત્મક પ્રભુના જ ધર્મો છે. દર્શન, સ્પર્શ, આશ્લેષ, ભાષણુ વગેરેથી સ્વરૂપાનંદનું જ્ઞાન કરી, ભક્તના વિરહતાપની નિવૃત્તિ કરી તેને પ્રભુ આનંદથી પૂર્ણ કરે છે, તે જાણાવવાને શ્રુતિ કહે છે કે, ‘એ જ આનંદ આપે છે.’ શ્રુતિ આગળ કહે છે કે, ‘આ સૃષ્ટિને લોક-વેદનો ભય નથી, તે પ્રભુને જ આધીન રહે છે.’

“આ પ્રમાણે આસુર, પ્રાવાહિક સૃષ્ટિમાં પ્રભુ દ્વરથી કીડા કરે છે, માયા વગેરેના અંતર્પટ રાખીને ખેલે છે. માર્યાદિક સૃષ્ટિમાં પ્રભુ વિભૂતિ વગેરેથી પરંપરાથી ખેલે છે. પુષ્ટિસૃષ્ટિ શ્રીઅંગની સૃષ્ટિ હોવાથી વિશેષ અનુગ્રહ કરી પ્રભુ સાક્ષાત્ તેમાં રમણુ કરે છે. આધિદૈવિક વાદમાં પ્રભુનું દેવપણું એટલે કીડા કરવાપણું સ્પષ્ટ થાય છે. એ લીલાનું અનુસંધાન પણ પરમ કૈવલ્ય મોક્ષ છે. તેનું કીર્તન પણ મોક્ષદાયક છે. શ્રી-મજ્જરાજ કૃષ્ણ આ પરમપ્રમનો વિષય છે. રસાત્મક પુરુષોત્તમ તે જ છે. શ્રીગોપીજન પણ તેનું જ સ્વરૂપ છે. અને તેમનું પરસ્પર રમણુ પણ રસાત્મક જ છે. આવી પરમ નિર્મળ ભાવનાઓના કંઈક અંશે પણ હૃદયના અંતરંગ ભાગમાં ભાસ થાય તો પણ પરમ ભાગ્ય સમજવું.”

“આ આત્મા-પ્રભુ પ્રવચન કરવાથી, ભુદ્ધિથી, બહુ શ્રવણ કરવાથી, પ્રાપ્ત થતા નથી. જે જીવનું તે વરણુ કરે છે તેને જ તે પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેને પોતાના તનુ એટલે શરીર તરીકે પસંદ કરે છે.” એ શ્રુતિમાં પ્રભુની પ્રાપ્તિનું સાધન માત્ર વરણુ એટલે પ્રભુએ પસંદ કરવું તે જ છે, અન્ય સાધન નથી. વરણુ થતાં તે જીવમાં કાંઈ પણ ઉપાધિ વિનાની નિરવધિ ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ત્યારે જ હૃદયચુલામાં પરમ આકાશ પ્રકટ થાય છે. તે અક્ષરાત્મક વ્યાપી પૈકુંઠ છે. તે પુરુષોત્તમના સ્થાનરૂપ છે. ત્યાં વિરાજતા પ્રભુનું જે દર્શન કરે તે ભક્ત વિવિધરસભોગચતુર પ્રભુ સાથે સર્વ કામનો ભોગ કરે છે. ‘તે (ભક્ત) પ્રભુની સાથે ભોગ કરે છે’ એ વાક્યમાં કર્તા ભક્ત પ્રથમ વિભક્તિમાં હોવાથી તે એમ સૂચવે છે કે રસભોગમાં ભક્ત મુખ્ય છે અને ભોગવાન ગૌણ છે. આમ હોવાને લીધે શ્રી વદનભાચાર્ય ‘સેવાદ્રશ’ ગ્રંથમાં આ દ્રશને અલૌકિક સામર્થ્ય કહે છે. ‘જળ વગરના ભક્તથી આ આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી’ એ શ્રુતિમાં જળનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે ભક્તિનું

અળ જ સમજવું. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ આત્મરતિ એટલે પરમાત્મામાં રતિ કરવી તે, આત્મકીડ એટલે પરમાત્મા સાથે કીડા કરવી તે, આત્મમિથુન એટલે પરમાત્મા સાથે સંયોગ થવો તે, સર્વકામચાર એટલે સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થવી તે; આ વાક્યોથી ભક્તની આ જ દશાનું વર્ણન કર્યું છે. શ્રુતિમાં જેને પરમવ્યોમ એટલે પરમ આકાશ કહ્યું છે તેને પુરાણમાં વ્યાપિવૈકુંઠ શ્રીમદ્-ગોકુલ, વૃંદાવન વગેરે કહ્યું છે. આ ભગવદ્લોક નિત્ય છે. જૈમિનિ, વ્યાસ, રામાનુજ, મદ્વ, નિંબાર્ક, નીલકંઠ, શૈવાચાર્ય, સર્વ આ ભગવદ્લોકને બ્રહ્મરૂપ નિત્ય માને છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય બ્રહ્મવાદ સ્થાપન કરવાને અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનંદમય એ પાંચને અનુક્રમે વિરાટદેહ, આસન્ય (સુખ્ય પ્રાણ), વેદનારાયણ, અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ તરીકે સ્વીકારે છે. પરમનિર્દુષ્ટ તો પ્રભુ જ છે, તે બતાવવાને ‘અહીં’ આનંદમય પ્રભુના અન્નમય અને પ્રાણમય સ્વરૂપોનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રેમવાળા ભક્તનું જીવન ટકતાં, પ્રાણ ટકતાં, તેના મનમાં તે વિષયના સંકલ્પ વગેરે થાય છે. તે જણાવવાને પ્રભુના મનોમય સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાર પછી હૃદયમાં અનુભવાનું ભગવાનનું વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપ છે. હૃદયમાં અનુભવ થયા પછી વિરહતાપ ઉત્કટ થતાં પ્રભુનું હૃદયમાંથી બહાર દર્શન થાય છે. તે પ્રભુ આનંદમય છે. આ દર્શનથી દગ્ભંગ (પ્રથમ દર્શન) વગેરે અવસ્થાના અનુભવરૂપ મોહ એને થાય છે. ત્યારપછી પ્રભુના સ્પર્શ વગેરે સુખથી પ્રમોદ (આનંદ) થાય છે. અક્ષરબ્રહ્મનો આનંદ ગણિત હોવાથી અનંદમય પ્રભુના નિરવધિ આનંદનો અનુભવ લીધા પછી ગૌણ લાગે છે. આ જ આનંદમય રસ છે. વસ્તુતઃ રસ એક જ છે. અને તે કેવળ શૃંગાર જ છે. હાસ્ય વગેરે અન્ય રસ ભરત વગેરે શાસ્ત્રકારોએ ગણાવ્યા છે તેમનું રસત્વ પણ શૃંગારથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદમય પુરુષોત્તમની પોતાના અંગમાંથી પ્રકટ થયેલી અસૌકિક સૃષ્ટિ આનો અનુભવ કરે છે.

આવા ભક્તને શ્રુતિ સંત કહે છે. પોતાને જાતે અનુભવ ન હોય પરંતુ આવા કોઈ રસાત્મક પુરુષોત્તમ છે, એટલું પણ ગુરુના ઉપદેશથી માને તેને મહાનુભાવો સંત કહે છે. આવા પુરુષોત્તમને જે ન આજાએ તે પોતે ગગનકુસુમ (મિથ્યા) જેવા છે એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

“ આનંદની મીમાંસા (વિચાર) નીચે પ્રમાણે છે:—વેદાદિનું અધ્યયન કરેલો, નીરોગી, ભોજનશક્તિયુક્ત, દૃઢ અંગવાળો, અતિશય બળવાન કોઈ તરુણ હોય, આ સર્વ પૃથ્વી વિતથી પૂર્ણ તેની હોય, આ એક મનુષ્યનો આનંદ. આવા સો મનુષ્યના આનંદ તે એક શ્રોત્રિય, નિષ્કામ મનુષ્યગંધર્વનો આનંદ, સો મનુષ્ય ગંધર્વના આનંદ મળીને શ્રોત્રિય નિષ્કામ દેવગંધર્વનો આનંદ થાય. સો દેવગંધર્વનાં આનંદ, તે પિતૃલોકનો આનંદ. સો પિતૃનો આનંદ તે દેવનો આનંદ. સો દેવનો આનંદ તે એક કર્મદેવનો આનંદ. સો કર્મદેવનો આનંદ તે એક નિષ્કામ દેવનો આનંદ. સો નિષ્કામ દેવનો આનંદ તે એક ઇન્દ્રનો આનંદ. સો ઇન્દ્રનો આનંદ તે એક પ્રજાપતિનો આનંદ. સો પ્રજાપતિનો આનંદ તે એક બ્રહ્મનો આનંદ. (પરમાત્મા કૃષ્ણના આનંદની ગણના થઈ શકતી જ નથી). કૃષ્ણપરમાત્માનો આ આનંદ વ્રજવૃંદાવનના વાસીઓ, ગોપગોપીઓએ ભોગવ્યો છે, અષ્ટસખા સૂરદાસ, પરમાનંદદાસ, કુંભનદાસ વગેરેએ તે ગાયો છે, નૃસિંહ મહેતાએ તેનાં દર્શન કર્યાં છે, દયારામ એ રસમાં ડૂબ્યા છે, જયદેવે એ રસનું દુનિયાને પાન કરાવી મુઝ કરી મૂકી છે—સૂરદાસ એનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

બની સહજ યહ બૃટ હરિકેલિ ગોપીન કે,
સુપને યક કૃપા કમલા ન પાવે,
નિગમ નિર્ધાર ત્રિપુરાર હું વિચાર રહ્યો,
પથ રહ્યો શેષ નહિ પાર પાવે.

કિંનરી અહુર, અરુ અહુર ગંધર્વની,
 પનગની ચિંત્વન નહિ માઝ પાવે.
 દેત કરતાર વે લાલ ગોપાળસો,
 પકર વ્રજલાલ કપિભ્યોં નચાવે !
 કોઢિ કહે, લલન, દેખોં મોર કેસેં નચે !
 કોઢિ કહે, ભમર કેસેં ગુંગરે !
 કોઢિ કહે પૌર લગ દૌર આહિ લાલ,
 રીઝ મોતીન કેં હારવારે !
 બે કછુ કહે, વ્રજવધૂ સોઈ સોઈ કરેત,
 તોતરેં બેન બોલન સુહાવેં,
 રાય પરત વસ્તુ જળ ભારી ન જોકેં તમે,
 ચૂમ મુખ જનની ઉરસોં લગાવે !....
 બેન કહી લોની પુન ચહી રહત વદન હસ.
 સ્વભુજ ખીચ લેલે કલોલે,
 ધામ કે કામ વ્રજપામ સખ બૂલ રહી,
 કહાન બલરામ કે સંગ ડોલે,
 સૂર ગિરિધરન મધુચરિત્ર મધુપાન કે,
 ઔર અમૃત કછુ આન લાગે,
 ઔર સુખ રંકડી કૌન ઇચ્છા કરેં,
 મુક્તિ હોં લોનસી ખારી લાગે !

૧૩ : ‘રસો વૈ સઃ’ ની પ્રાપ્તિનું સાધન

“બહુ આનંદ થયો. પુષ્ટિસૃષ્ટિ પ્રભુ શ્રીઅંગમાંથી પ્રકટ કરે છે, આ સૃષ્ટિમાં પ્રભુ પોતે જ સર્વરૂપ છે એટલે શું?” વિચિત્ર-વીર્યે પૂછ્યું.

પુરુષોત્તમે કહ્યું: “પ્રભુ, પરમાત્મા, કૃષ્ણ એ એક જ છે, તે સમ્યક્દાનંદ છે. સત્, ચિત્, આનંદ એ પ્રકારના છે, સ્વરૂપાત્મક અને ધર્માત્મક. એ બંને પણ આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક અને આધિ-ભૌતિકના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં સ્વરૂપાત્મક આધિદૈવિક સમ્યક્દાનંદરૂપ ભગવાન પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ છે, આધ્યાત્મિક અક્ષર બ્રહ્મા પુરુષ છે, આધિભૌતિક સમ્યક્દાનંદરૂપ ક્ષર ત્રીજો પુરુષ છે.

“ધર્માત્મક આધિદૈવિક સમ્યક્દાનંદરૂપ લીલાપરિકર, પ્રજા, વૃંદાવન, ગોપ, ગોપી વગેરે છે, ધર્માત્મક આધ્યાત્મિક સમ્યક્દાનંદરૂપ બૈકુંઠાદિ પરિકર છે. ધર્માત્મક આધિ-ભૌતિક સદંશાત્મક તત્ત્વ છે. ધર્માત્મક આધિભૌતિક ત્રિદંશાત્મક તત્ત્વમાં નિષાવાળું જ્ઞાન છે, ધર્માત્મક આધિદૈવિક આનંદરૂપ તત્ત્વ-નિષ્ઠ સુખ છે.”

“પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુગ્રહથી પ્રભુ પોતે જ સર્વ કરે છે; તેનું કંઈ દૃષ્ટાંત છે કે જેથી સમજ પડે?” વિચિત્રવીર્યે પૂછ્યું.

પુરુષોત્તમે જવાબ આપ્યો: “શ્રીભાગવત દશમસ્કંધમાં સ્પષ્ટ છે કે ભૂમિ, દેવકીસાતા, તથા ભક્તોનું દુઃખ દૂર કરવાને કૃષ્ણ પોતે પ્રકટ થયા. કંસ વગેરેથી દુઃખ ભૂમિને હટું, કાળરૂપ આકાશવાણીથી દુઃખ

માતાને હતું, અજ્ઞાનથી દુઃખ ભક્તોને હતું. પાંચમા અધ્યાયથી અગિયારમા અધ્યાય સુધી પૂતનાવધ, શકટભંજન, તૃણાવર્તનાશ, જાંભાલીલા (અગાસું ખાધું તે), દામોદરલીલા, નલકૂબરમણિગ્રીવ પ્રસંગ, વગેરે પ્રમાણેથી પોતાના ભક્તોને પોતા પર પોતે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો, પછી ધેનુકવધ, કાલીયદમન, દાવાનલપાન, પ્રલમ્બવધ, દ્વિતીયદાવાનલપાન વગેરેથી ભક્તોના દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ, અને સ્વરૂપવિસ્મૃતિ નિવૃત્ત કરીને ભક્તોને પોતામાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી. એ આસક્તિનું સુંદર વર્ણન વેણુગીતમાં છે. કૃષ્ણની કૃપાથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને હૃદયમાં થતા ભાવો અને અનુભવો એમાં સારી રીતે દર્શાવ્યા છે—એની પહેલાના સત્તરમા અધ્યાયમાં વર્ષા અને શરદનું વર્ણન છે. વર્ષાથી સર્વ સત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અને શરદથી વૃંદાવનમાં નિર્મળતા વ્યાપી ગઈ. પ્રથમ વૃંદાવન દૈત્યની સ્ત્રી વૃંદાનું સ્થાન હતું તે, પ્રભુની વૃંદા પર કૃપા થવાથી અતિ પવિત્ર, પૃથ્વીની કીર્તિ વધારનાર થયું. (શ્લોક ૧) આ પ્રકારની શરદથી સ્વચ્છ, નિર્મળ જળ, નિર્મળ ઊર્મિઓના પ્રવાહ જેમાં વહેવા માંડ્યા છે, કમળથી સુગંધિત વાયુની લહેરો જેમાં પ્રસરી રહી છે, એવા વૃંદાવનમાં ગાયો, ગોપો અને બળદેવજી સહિત ભગવાને પ્રવેશ કર્યો; અને સાથે સાથે નિર્મળ, કૃષ્ણમાં આસક્ત શ્રીગોપીજનના હૃદયમાં પણ વૃંદાવન, ગાયો, ગોપીઓ સહિત કૃષ્ણનાં દર્શન થયાં. (શ્લોક ૨.) વસંતથી પુષ્પિત થયેલી વનરાજીમાં, ઊંચાનીચાં સ્થાનોમાં ઉન્મત્ત બ્રમર, કેન્દ્રિલ વગેરેના સ્વર થઈ રહ્યા છે, નદીઓ, પર્વતો શોભાથી ગાજી રહ્યાં છે, એવા વૃંદાવનમાં ગાયો ચરાવતા મધુપતિ કૃષ્ણ, બળદેવ અને ગોવાળો સાથે પ્રવેશ કરીને વેણુ વગાડવા લાગ્યા, અને શ્રીગોપીજનનું કૃષ્ણાસક્ત, નિર્મળ હૃદય તે લીલાનું દર્શન અને પોતે જ્યાં હતા ત્યાં વ્રજમાં તેનું શ્રવણ કરવા લાગ્યાં. (શ્લોક ૩-૪) સ્મરનો ઉદય કરનાર તે વેણુગીતનું શ્રવણ કરીને કેટલાંક ગોપીજન કૃષ્ણની પરોક્ષમાં

પોતાની સખીઓ આગળ વર્ણન કરવા લાગ્યાં, પણ સ્મરવેગને લીધે તે વર્ણન થઈ શક્યું નહિ, માટે શ્રીશુકદેવજી તેનું વર્ણન પોતે જ કરે છે. (શ્લોક ૫.) ભગવાને મોરપિચ્છનો મુકુટ ધર્યો છે, નટ અને વરરાજા જેવું શ્રીઅંગ ધર્યું છે, બન્ને કર્ણમાં કર્ણિકારનાં ફૂલ ધર્યાં છે, સુવર્ણના જેવું પીળું વસ્ત્ર ધર્યું છે, વૈજયંતી માળા ધરી છે, પોતાની અધરસુધાથી વેણુનાં છિદ્રોને પૂરે છે, ગોપોનાં ટુંદો જેની કીર્તિ ગાઈ રહ્યાં છે, એવા કૃષ્ણ ભગવાન પોતાનાં પગલાંથી રમણીય દેખાતા ટુંદાવનમાં પ્રવેશ કરે છે. સાથે સાથે આ લીલા કરતા ભગવાન શ્રીગોપીજનના હૃદયમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. (શ્લોક ૬.) સર્વ પ્રાણિના મનનું હરણ કરનાર આ વેણુનાદનું શ્રવણ કરીને સર્વ વ્રજસ્ત્રીઓ તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યાં.

“ સાંખ્યો અનિત્યનો ત્યાગ કરી નિત્ય વસ્તુનો અનુભવ કરતાં સ્વપ્ને પણ આ સુખ અનુભવતાં નથી. યોગીઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આ સુખથી વંચિત જ રહે છે. જ્ઞાનીઓ તુર્યાવસ્થામાં આ જગતનો બ્રહ્મ તરીકે અનુભવ કરે, પણ આ લીલાસ્થળનાં દર્શન તેમને નથી. શાસ્ત્રનાં સાધનો કરી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર ભક્તો આ લીલાનાં દર્શન કરી શકતા નથી. વેદાંકત કર્મ કરનારા અને યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ । એટલે યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુને યજ્ઞમાં પ્રકટ કરી શકે એવા ઉત્તમ યાજ્ઞિકે પણ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર પણ આ લલાવો લઈ શકતા નથી. માત્ર કૃપાથી જ અવિહિત ભક્તિ એટલે કૃષ્ણને પુત્ર તરીકે ગણનાર યશોદા, પતિ તરીકે ગણનાર શ્રીગોપીજન, અને મિત્ર તરીકે ગણનાર ગોપો જ તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે આ લાલ લઈ શકે છે.

“ (શ્લોક ૭.) શ્રીગોપીજન આ લીલાનાં દર્શન કરતાં કહે છે કે ‘ હે સખીઓ ! ચક્ષુવાળાઓનું, ઇન્દ્રિયોવાળાઓનું ફળ તો આ છે, પરંતુ એટલે માત્ર મોક્ષ કાંઈ ફળ નથી, તે અમે

જળણીએ છીએ. મિત્રો દ્વારા પશુઓને વનમાં પ્રવેશ કરાવનાર કૃષ્ણ-
બળદેવનું વેણું વગાડતા, અનુરક્ત કટાક્ષ ફેંકતા મુખનું જેમણે સેવન
કયું છે, તેમણે જ એ ફળનો આસ્વાદ કર્યો છે.” આ શ્લોકમાં
સંયોગરસનું વર્ણન છે.

“વિપ્રયોગ રસનું વર્ણન શ્લોક ૮ માં છે. આંખાના પ્રવાળ,
મયૂરપિચ્છના ગુચ્છા અને કમળની માળાની સાથે મળેલા પીતાંબર
અને વસ્ત્રોથી વિચિત્ર વેશવાળા કૃષ્ણબળદેવ ગોપાલોની ગોઠડીમાં
કદાચિત ગાન કરતાં શ્રેષ્ઠ નટોની માફક શોભ્યા.

“અહીં આંખાના પ્રવાળરસના સ્થાયીભાવરૂપ છે, મયૂરપિચ્છ-
ના ગુચ્છા વ્યભિચારી ભાવરૂપ છે; કમળની માળા અનુભાવરૂપ છે.
વસ્ત્રરૂપ માયા છે, આ રસનું બહુ સુંદર વિવેચન શ્રીસુખોદિની અને
પ્રકાશમાં છે, તે વાંચવાથી આનંદ થશે.

“શ્લોક ૯ માં રસને આધિદૈવિક કરનાર વેણુનાદનું વર્ણન છે.
તે પૂર્વના સ્વાભાવિક કામને દૂર કરી ભગવદીય કામરસને
પ્રકટ કરે છે, તે કહે છે:—‘હે ગોપીજન! આ વેણુએ એવું તે શું
પુણ્ય કર્યું છે કે ગોપિકાની માલિકાની દામોદરની અધરસુધાનો ભોગ
પોતે પ્રસિદ્ધ રીતે કરે છે? કેમકે તન્નાવડીઓ અને વૃક્ષો પણ એ વેણુના
ભોગથી બાકી રહેલા રસનો ભોગ કરે છે, અને તેનાથી આનંદ પામી
આર્યોની માફક તેમને રોમાંચ થાય છે, અને આનંદાશ્રુ સ્રવે છે.’

“હવે વ્રજમાં બેઠા બેઠા શ્રીગોપીજન પોતાના હૃદયમાં પ્રકટ થતા
લીલાસ્થળ વૃંદાવનનું વર્ણન કરે છે. (શ્લોક ૧૦.) ‘હે સખી! વૃંદાવન
ભૂમિની કીર્તિનો વધારો કરે છે, કેમકે દેવકીસુતના ચરણકમળની
લક્ષ્મી એણે પ્રાપ્ત કરી છે.’ (દેવોના ચરણ ભૂમિને સ્પર્શ કરતા નથી,
તો દેવોના દેવના ચરણકમળનો સ્પર્શ વૃંદાવનની ભૂમિને થાય એ
આશ્ચર્ય નથી?) એ વૃંદાવનમાં ગોવિંદના વેણુને અનુસરીને મત્ત

થયેલા મયૂરનું નૃત્ય જોઈને શ્રીગિરિરાજના શિખર પર સર્વ પ્રાણીઓ ત્યાં શાંત થઈ ગયાં, તે દર્શન શ્રીગોપીજનને વ્રજમાં પોતાના હૃદય-કાશમાં થયું.

“ત્યાર પછી છ શ્લોકથી ભગવાનના છ ગુણો—ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની કેવી અસર થાય છે તે જણાવનાર છ શ્લોકો છે. ત્યારે મૂઠ પ્રાણીઓ પણ ઈશ્વરના ઐશ્વર્યના અનુભવ કરી તેની પ્રેમથી પૂજા કરે ત્યારે નિરુપાધિક ઐશ્વર્ય સમન્વય, તે દર્શાવવા હરિણીઓની પૂજા ૧૧મા શ્લોકમાં કહી છે. શ્લોક ૧૨માં કહ્યું છે કે, ‘વિમાનમાં બેઠેલી દેવીઓનો, કૃષ્ણનો વનિતાને ઉત્સવરૂપ સુંદર વેશ જોઈને, અને તેણે વગાડેલી વેણુંનું વિચિત્ર ગીત સાંભળીને, કામ પ્રદીપ્ત થવાથી વિવેક જતો રહ્યો, માથાના વાળમાંથી ફૂલો પડી ગયાં, અને વસ્ત્ર છૂટી ગયાં’—આમાં **વીર્ય** સ્પષ્ટ છે. ૧૩મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, ‘કૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળેલા વેણુગીત—રૂપી અમૃત કર્ણ કાંચા કરીને ગાયો પીવા લાગી, અને વાહરડાં સ્તન ધાવવાનું અડધેથી છોડી દઈ કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા લાગ્યાં.’ ત્યારે આવાં મૂઠ ખાવાનું છોડીને ભગવાનથી આકર્ષાય, ત્યારે યશ સ્પષ્ટ સમગ્રાય. ૧૪ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, ‘વેણુગીત સાંભળીને રુચિર પ્રવાસવાળી ઝાડની ડાળીઓ ઉપર ચઢીને પક્ષીઓ ખીન્નું બોલવાનું છોડી દઈને, આંખો મીંચીને મુનિઓ થઈ ગયાં.’ ક્યાં પક્ષી, અને તેનું ક્યાં મુનિરૂપ થવું! આમાં **શ્રી** સ્પષ્ટ છે. ૧૫મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, ‘મુકુંદનું ગીત સાંભળીને નદીઓ સ્થગિત થઈ ગઈ, વહેવાનો સ્વભાવ ભૂલી જઈ, ભગવાનને કમળ અર્પણ કરવા લાગી, અને ચરણસ્પર્શ કરવા લાગી’—આમાં **જ્ઞાન** સ્પષ્ટ છે. ૧૬મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, ‘મેઘે તડકામાં વ્રજપશુઓની સાથે રામ અને ગોપોની સાથે આવતા અને વેણુ વગાડતા કૃષ્ણને જોયા, ત્યારે પ્રેમથી પુલકિત થઈ, પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરી, વર્ષા કરી, ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્ય સૂચવ્યો.’ ત્યારપછી પુલ્કિત અને ગોવર્ધન એ એ પરમ ભક્તોનું વર્ણન છે.

“આ સર્વ લીલાનાં દર્શન શ્રી ગોપીજનને પ્રજમાં થાય છે. આ પુષ્ટિમાર્ગીય લીલાના અનુભવની શરૂઆત છે. અને યુગલગીતમાં તેની પરાકાષ્ઠા છે, કેમકે તેમાં ભગવાનની સાથે રાસ થયા પછીના અનુભવનું વર્ણન છે.

“દરેક ભક્તે હૃદયમાંથી આ રસાત્મક પ્રભુનાં દર્શન કરી, પ્રકટ કરવાનો પ્રકાર શ્રીવદ્ભભાચાર્યે ‘નિરોધલક્ષણ’ ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:-

“શ્રીગોકુલમાં વિરહાર્તિથી શ્રીયશોદા તથા શ્રીનંદ વગેરેને જે દુઃખ થયું, જે દુઃખ શ્રીગોપીજનને થયું, તેવું દુઃખ મને કવચિત્ થશે ? ગોકુલમાં શ્રીગોપીજનને અને સર્વ પ્રજવાસીઓને જે સુખ પ્રભુપ્રાકટયથી થયું, તેવું ભગવદ્દૃષ્ટપ્રાકટયથી મને થશે ? ઉદ્ધવના આગમનથી જે સુંદર મહાન ઉત્સવ ઘંટાવનમાં અને ગોકુલમાં થયો, તેવા ઉત્સવનો અનુભવ મારા મનમાં કવચિત્ થશે ? નિજજનોને આમ કલેશ પામતાં જીએ, ત્યારે ભગવાન કૃપા કરે, અને સર્વ સદાનંદ જે હૃદયગુહામાં નિહિત (રહેલા) છે, તે બહાર પ્રકટ થાય છે. પ્રભુ સર્વાનંદમય છે, પણ તેનો કૃપાનંદ સુદુર્લભ છે. હૃદયમાં વિરાજતા પ્રભુ પોતાનાં ગુણગાન શ્રવણ કરીને, નિજજનોને આનંદથી ભરપૂર કરી મૂકે છે. માટે સર્વનો પરિભાગ કરીને, ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરીને, સદાનંદકૃષ્ણપરાયણ થઈને, પ્રભુનાં ગુણગાન કરવાં, તેથી સન્નિવિદાનંદૃષ્પ થઈ જવાય છે. સંકલ્પથી હરિમૂર્તિનું ધ્યાન ધરવું, ચક્ષુથી દર્શન, હસ્તથી સ્પર્શ, પ્રભુને માટે જ સર્વ કાર્ય કરવાં, પ્રભુને માટે જ ચરણની ગતિ કરવી, શ્રવણ, કીર્તન કરવું, આમ સર્વ ઇન્દ્રિયો ભગવાનમાં લગાડવાનો પ્રયત્ન કરવો. ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે, ‘મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારું યજન કર, મને નમસ્કાર કર, તું મારી પાસે જ આવશે,’ તે જ પ્રકાર વિશેષરૂપે અહીં છે. સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી, ભગવાનને એકલાને શરણે જવાનું છે. સાધનોની સંપત્તિ-

થી હરિને સંતોષ થતો નથી, પણ ભક્ત દીન થઈ, પોતાની સ્થિતિનો, પોતાના દોષોનો પશ્ચાત્તાપ કરી, ભગવાનને શરણે જાય, તો તે કૃપાળુ પ્રભુ પોતામાંથી જ વ્યુચ્ચરણ પામેલા (નીકળેલા) જીવ પર, જેમ વ્યભિચારી સ્ત્રી પશ્ચાત્તાપથી પતિના આશ્રયમાં તેની કૃપાથી જ આવે, તેમ કૃપા કરી પોતાના આશ્રયનું દાન કરે છે. જીવ પ્રભુ પાસે હતો, ત્યારે સંયોગરસનો આસ્વાદ લેતો હતો, પછી પ્રભુએ સંયોગથી વિશેષ સુખનું દાન કરવાને વિપ્રયોગ આપ્યો; તેમાં તાપકલેશાનંદ જ ઉત્તમ સુખરૂપ છે, તેનો કંઈક ભાસ ભ્રમરગીતમાં શ્રીગોપીજન કરાવે છે. તે તાપકલેશ ન કરતાં પ્રપંચમાં, માયામાં; જીવ આસક્ત થયો, અને ભગવદ્રૂપ જગતના પદાર્થોને અહંકારથી પોતાના ભોજ્ય-પદાર્થો માની તેની માયામાં આસક્ત થઈ, દુષ્ટ શરીર અને ધન્વિયોથી તેમના ભાગમાં ફસાયો, માટે ભગવદ્રૂપ પદાર્થો ભગવાનને અર્પણ કરી, તેની સેવામાં ચિત્તને પરોવીને, પાછો ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરી ભગવદ્સુખ અનુભવવું, એ જ જીવનું કર્તવ્ય છે.

“સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી” ગ્રંથમાં શ્રીવદ્વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે કૃષ્ણ, જે પરમાત્મા છે, જેનાથી પર ખીજું કંઈ નથી, જે રસરૂપ છે, તેની સેવા સદા કરવી, અને માનસી સેવા શ્રેષ્ઠ છે. ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાયલું રાખવું તે જ સેવા, અને તે સિદ્ધ થાય, તેને માટે શરીર અને દ્રવ્યનો વિનિયોગ સેવામાં જ કરવો. આથી સંસારનાં બંધન ધીમે ધીમે નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને અલ્પજ્ઞાન થાય છે, તે અવાંતર (વચ્ચેનું) ફળ છે. પરબ્રહ્મ તો નક્કી કૃષ્ણ જ છે, અક્ષરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદાત્મક છે. તેનાં એ રૂપ છે. એક જગદ્રૂપ છે, અને ખીજું ભગવદ્દામરૂપ છે. જગત્રૂપ અક્ષર-બ્રહ્મને કેટલાક મતોમાં માયિક, સગુણ, કાર્પ, એમ જુદે જુદે રૂપે કહે છે. વેદ તો કહે છે કે જગત અક્ષરબ્રહ્મનો જ એક પ્રકાર છે.^x

x તદેવૈતત્ પ્રકારેણ ભવતીતિ શ્રુતેર્મતમ્ ।

જેમ ગંગા જળકૃષ્ણ છે, તે આધિભૌતિક છે, તેની સેવા કરનારા ભક્તોને ભોગ અને મોક્ષ આપનાર ગંગા આધ્યાત્મિક છે, અને ગંગાદેવી આધિદેવિક છે, તેમ જગત ભગવાનનું આધિભાત્તિકરૂપ છે, અક્ષર આધ્યાત્મિકરૂપ છે, અને કૃષ્ણ આધિદેવિક છે, આધિભૌતિક જગતમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવથી લોકોનાં કાર્ય થાય છે, અક્ષર બ્રહ્મમાં કૃષ્ણથી કાર્ય થાય છે. માટે બ્રહ્મવાદથી કૃષ્ણમાં બુદ્ધિ રાખવી. આકાશમાં જાણે છિદ્રો હોય, તેમ આત્મા (અક્ષરબ્રહ્મ)માં ચેતન જીવો છે. ઉપાધિનો નાશ થતાં, વિજ્ઞાન થતાં, પોતે બ્રહ્માત્મક છે, એમ વિશેષ જ્ઞાન થતાં, જેમ ગંગાતીર પર બેસેલો ગંગાનો ભક્ત કવચિત્ ગંગાદેવીનાં દર્શન કરે, તેમ જ્ઞાની પોતાના હૃદયાકાશમાં કૃષ્ણનાં દર્શન કરે છે. સંસારી જીવ જે કૃષ્ણને ભજે છે, તેને તો જેમ ગંગાને દૂરથી ભજનારને જળ વગેરે કંઈ મળતું નથી, તેમ કૃષ્ણદર્શન અશક્ય છે. માટે સર્વ લોકથી વિમુક્ત થઈને શ્રીકૃષ્ણના માર્ગમાં રહેનારે આત્માનંદરૂપી સમુદ્રમાં રહેનાર કૃષ્ણનું ચિંતન કરવું.

“પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિરોમાં દર્શન કરવા જનાર ઘણા દર્શન શું તે સમજતા જ નથી. પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુ એટલે ગોકુલમાં શ્રીનંદરાયજીને ઘેર પ્રકટ થયેલા બાળકૃષ્ણ, શ્રીયશોદાત્સંગલાલિત, ગોકુળનું સર્વસ્વ, શ્રીમજ્જરતોનું સર્વસ્વ, ઘણાં ઘણાં વર્ષો પછી વિરહી ભક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરવાને પ્રકટ થયેલા પ્રભુ, શ્રીયશોદાની શ્રીનંદરાયજી વગેરેની, વનવાસીઓની, આર્તિ નહિ સહન થવાથી પ્રકટ થયેલા પ્રભુ; એમનાં દર્શન એટલે ઘણાં ઘણાં વર્ષોથી વિખૂટા પડેલા કેારિકુંઢર્પલાવણ્યપતિનું દર્શન, તે દર્શનથી થતો આહ્વાદ, હૃદયનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ, સર્વ મનોરથોની પૂર્ણતા, આ લોક અને પરલોકનું સર્વસ્વ; એમનાં દર્શન એટલે હૃદયના ઊલરા ઊછળી, નેત્રમાં આવી, હજારો વર્ષ પછી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રિયનો સંગમ, હૃદયનાં સર્વ દારનું ખૂલવું, તે પ્રિયના

આશ્લેષ (બેટવા)ની આકાંક્ષા, તેનાં વચ્ચેન શ્રવણ કરવાની ઉત્કંઠા, વ્રજની સર્વ લીલાનું સ્મરણ, વૃંદાવનની સર્વ નિરંકુશ લીલાનું સ્મરણ, એ લીલામાં ચિત્તની તન્મયતા, તે લીલાસ્થળની પુનઃપ્રાપ્તિની તીવ્ર ઇચ્છા, વિયોગથી થતી દીનતા, પરદેશવાસી સ્વ-જનને મળવાની ઝંખના, તે મેલાપ દૂર હોવાથી હૃદયનાં આંસુ, વિયોગી જીવનની નિષ્ફળતાનું ભાન.

“સાંખ્ય માર્ગીઓને, યોગમાર્ગીઓને, જ્ઞાનમાર્ગીઓને બહાર પ્રભુનાં દર્શન થતાં જ નથી. તેઓ માત્ર આંતરચક્ષુથી હૃદયમાં દર્શન કરે છે. નારદ, ક્રુપ, પ્રહ્લાદ વગેરે દેવ તરીકે, વિષ્ણુ તરીકે, સકળ બ્રહ્માંડના નાથ તરીકે બહાર દર્શન કરે છે. પુષ્ટિમાર્ગીઓ આગળ પ્રભુનું સ્વરૂપ વ્રજવૃંદાવનનું છે, બાળકૃષ્ણરૂપે, રાધારમણ-રૂપે, મદનમોહનરૂપે, નટવરનાગરૂપે, ગોકુલચંદ્રરૂપે, ગોવર્ધનધરરૂપે છે. બહાર ચક્ષુથી દર્શન થાય છે એ વાત ખરી છે, પણ ન્યાંસુધી હૃદયમાં ભાવ ન હોય, હૃદય તન્મય થયું ન હોય, સર્વ હૃદય તેને અધીન ન થયું હોય, ત્યાંસુધી હૃદયમાંથી ઊભરાય તે રસો વૈ સઃ બહાર પ્રકટ થતા નથી; હૃદયમાં રસનું પૂર ન માર્છ શકે, ત્યારે જ બહાર પ્રકટ થાય છે. એ બહાર પ્રકટ થયેલા રસની આકૃતિ-મૂર્તિ તે જ વૃંદાવનના આનંદમાત્ર-કરપાદમુખોદરાદિ ફલરૂપ કૃષ્ણ; સંયોગ સમયે બહાર પ્રકટ, વિપ્રયોગ સમયે અંતઃકરણના સ્વામી. વિષયાવેશમાં, સંસારા-વેશમાં, રસરૂપ પ્રભુનાં દર્શન દુર્લભ, સંયોગરસ દુર્લભ, અને વિપ્રયોગરસ તો બહુ જ દુર્લભ. રસ વિષયનો વિરોધી છે, સંસારનો વિરોધી છે. જેમના દેહ વિષયથી ભરપૂર છે, તેમને પ્રભુનો આવેશ સર્વદા થતો જ નથી.× વિષયરૂપી કચરો હૃદયમાં હોય, પછી પ્રભુ તેમાં કેવી રીતે પધારે? નારદ,

× વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા હરે : । સં. નિ.

ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરેની શાસ્ત્રીય અથવા વિહિત ભક્તિ છે; નંદ, યશોદા, ગોપીજનની ભક્તિ અશાસ્ત્રીય અથવા અવિહિત છે,—અવિહિત ભક્તિનો આનંદ ઓર છે. બ્રહ્મા, મહાદેવ વગેરેને પણ તે દુર્લભ છે. તેનું દાન માત્ર પ્રભુની વિશેષ કૃપાથી જ થાય છે. એ નિઃસાધન માર્ગ છે. વૈદિક સાધન તેમાં અપ લાગતાં નથી. પ્રાતઃકાળથી ઊઠી ભગવાનનું પ્રેમથી જ ચિંતન કરો, તેનું સ્મરણ, કીર્તન, સેવા કરો; અને ભક્તનું લૌકિક, વૈદિક તે જ સિદ્ધ કરશે; જ્ઞાન જોઈશું તો તે પણ આપશે; ભરણપોષણ પણ કરશે; એટલે ધંધા કરવાની પણ જરૂર નહિ, કેમકે ‘યોગક્ષેમં વ્રહ્મામ્યહમ્’ એમ સ્વમુખથી કહ્યું છે. દોષ તો આપણામાં ઘણા છે, ‘જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટાઃ,’ પણ હું ભગવાનનો દાસ છું, જેવો તેવો પણ ભગવાનનો છું, એવું મનમાં દઢ થયું કે વ્રહ્મસંબંધ થયો. એ વ્રહ્મસંબંધ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી પોતે કરાવે છે. ત્યાર પછી એનું સદા અનુસંધાન રહે તો સહજ દોષ, દેશકાળના દોષ, સંયોગના અને સ્પર્શના દોષ, લોક-વેદના દોષ, બાધ કરતા નથી. સર્વદા ભગવન્નિયંતનથી સાંખ્યોને દુશ્મનની માફક પીડાતા દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે પ્રસન્ન રહી, ભક્તને આનંદ આપી, ભગવાન સાથે આનંદ ભોગવાવે છે, યોગની પ્રાણાયામ વગેરે કલેશદાયક પ્રક્રિયાની જરૂર પડતી નથી, જાનીનું ‘અહં વ્રહ્માસ્મિ’નું મિથ્યા અભિમાન થતું નથી, માટે પ્રાતઃકાળથી ઊઠી, ભગવાનની લીલાનું અનુસંધાન કરવું. એ માર્ગમાં અંબરીષ, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરેની શાસ્ત્રીય ભક્તિ નથી, પણ દાન માત્રથી કવચિત જ પ્રાપ્ત થતી અવિહિત, શાસ્ત્રીય ભક્તિ છે. ભક્તોનો નિરોધ કરવાને માટે જ તેમના પર કૃપા કરી ભગવાને આ લીલા કરી છે. એ લીલામાં જો કે ભગવાનનું ‘એક એક રોમ (રુવાડું) વિરાટકોટિસમ’ છે, તે છતાં ભગવાન શ્રીયશોદાજીના ખોળામાં સર્વ બ્રહ્માંડો સહિત બાલકરૂપે વિરાજે છે ! યોગીઓને અણિમા, મહિમા, લઘિમા, વગેરે

સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે ભગવાનમાં નિત્ય હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? મુખમાં બ્રહ્માંડનાં દર્શન કરાવે છે ! કરોડો બ્રહ્માંડ જેના ઉદરના એક એક છિદ્રની અંદર છે, અને જેની હદ જ નથી, એવા ભગવાન દોરડાથી બંધાઈ દામોદર ચર્મ જાય છે ! ત્રણ પગલાંમાં આકાશ-પાતાળ ભરી લેનાર પ્રભુ યશોદાના ઘરમાં ઘૂંટણિયાં તાણતાં ઊભરો પણ આળંગી શકતા નથી ! ચિંતામણિ, લક્ષ્મી, કામધેનુ સર્વ વાંછિત આપવાને ઉત્સુક છતાં યશોદાનું સ્તન-પાન કરે છે ! યજ્ઞોમાં દ્રવ્ય, મંત્ર વગેરેમાં કંઈ પણ લેશ-માત્ર અપવિત્ર હોય, તો કર્મ વિક્ષેપ કરનાર પ્રભુ હસી હસીને ગાયો સાથે રમતાંરમતાં તેમનું ઉચ્છિષ્ટ ખાય છે ! ઘણાં કષ્ટ વેડી પવિત્ર કરેલા યોગીઓના અંતર હૃદયમાં કવચિત જ ઊભા રહેતા પ્રભુ યમુનાકિનારે ગાંધીજીનની પરિષદમાં તેમનાં કુચકુંકુમથી અંકિત ઉત્તરીય વસ્ત્રની ગાદી પર આનંદથી ખિરાજી તેમનો ઠપકો સાંભળે છે કે, ‘હે ચતુર, ભજન કરનારને ન ભજે એવા કોઈ તમે સાંભળ્યા છે ?’ આ લઘાવો અલ્પભ્ય છે, વેદથી આગદિન સુધીમાં કોઈ કોઈ પ્રેમઅંશ ભક્તોને જ તેનો લાભ થયો છે; પુરાવા પુષ્કળ છે, મનોમન સાક્ષી છે. માટે સંસારમાં આવીને જે કર્તવ્ય કરવાનું છે તે આ જ માર્ગની શ્રીગાંધીજીનની રીતે પ્રભુની સેવા છે. એ જ રસ છે. ખીજ સર્વ રસાભાસ છે. આથી જ આધિભૌતિક દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, અંતઃકરણના સર્વ દોષનો નાશ થાય છે, કેમકે એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે કે દરેક દોષના આધિભૌતિક સ્વરૂપનો નાશ તેનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ કરે છે. તેથી જ રાસપંચાધ્યાયીને અંતે શ્રીશુકે કહ્યું છે કે, ‘આ રાસલીલાનું શ્રવણ કરનારના હૃદયનો રોગ, કામ, તરત નાશ પામે છે.’ ”

“ વાહ ! બહુ આનંદ થયો. આવા સુંદર માર્ગને પોતાની જ અયોગ્યતાને લીધે નહિ સમજવાથી તેને માટે કેવા ખોટા વિચારો

લોકો બાંધી બેસે છે ! જો તારો સત્સંગ ન હોત તો હું આ માર્ગ કદાપિ સમજી શકતજ નહિ ! ” વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો.

પુરુષોત્તમે કહ્યું : “ મનુષ્યો ખોટા વિચાર બાંધે તેમાં તેમનો દોષ નથી. સ્વાભાવિક રીતે પોતે જોવા હોય તેવા બીજાને માની લે છે. પોતે શરીર ધન્દ્રિયને વશ હોવાથી સર્વને તેવા માને તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? વળી તેમને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય, સત્પુરુષો હોય, તોપણ પ્રભુ-કૃપા વિના કૃષ્ણલીલા સમજી શકતા નથી. દષ્ટાંત તરીકે પરીક્ષિત જોવા ઉત્તમ શ્રોતાએ શુકદેવજી પાસેથી રાસલીલા શ્રવણ કર્યા પછી પ્રશ્ન કર્યો હતો કે,

સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રશમાયેતરસ્ય ચ ।

અવતીર્ણો હિ ભગવાનંશેન જગદીશ્વરઃ ॥

સ કથં ધર્મસેતૂનાં કર્તા વક્તાભિરક્ષિતા ।

પ્રતીપમાચરદ્ બ્રહ્મન્ પરદારાભિમર્શનમ્ ॥

આત્મકામો યદુપતિઃ કૃતવાન્ વૈ જુગુપ્સિતમ્ ।

કિમભિપ્રાય ઇતં નઃ સંશયં છિન્ધિ સુવ્રત ॥

મા. ૧૦-૩૦-૨૭, ૨૮, ૨૯.

અર્થાત્ ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને અને અધર્મનું પ્રશમન કરવાને ભગવાન જગદીશ્વર અંશસહિત અવતર્યા. હે બ્રહ્મન્ ! તે ધર્મના સેતુઓના કર્તા, વક્તા અને રક્ષણ કરનારે પારકા સ્ત્રીઓના સંભોગ-રૂપ દુષ્કર્મ કેમ આચર્યું ? આત્મકામ યદુપતિએ નક્કી જુગુપ્સિત કર્મ કર્યું, તેનો અભિપ્રાય શો ? હે સુવ્રત ! એ અમારો સંશય છેદો.

“વળી આજે પણ” સારા વિદ્વાનોને એવી જ શંકા થયા કરે છે. તેથી તેઓ ‘રાસપંચાધ્યાયા’ને પ્રક્ષિપ્ત ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૧૪ : રાસલીલા શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રક્ષિપ્ત છે ?

પુરુષોત્તમની ‘પ્રક્ષિપ્ત’ વિષેની ટીકા સાંભળી વિચિત્રવીર્યે હસીને કહ્યું: “ હા, હું પણ એવી બાબતો ધ્યાનથી એકઠી કર્યા કરતો હતો. દૃષ્ટાંત તરીકે ડિસેમ્બર-૧૯૩૮ ના ‘સદ્બાદ્રિ’ માસિકમાં પ્રો. શંકર લક્ષ્મણ ગોખલેએ ‘રાસક્રીડા ભાગવતાત્ પ્રક્ષિપ્ત આદ્યે કાય ?’ એ નામનો લેખ લખ્યો હતો, અને આપણા પ્રખ્યાત ‘ગુજરાતી’ વર્તમાનપત્રમાં તેનો લાંબો ઉતારો આવ્યો હતો. તે વખતે હું પણ એને પ્રક્ષિપ્ત જ માનતો હતો, અને તારા જેવાને ભોળા ભ્રમિત માનતો હતો ! ”

“ પણ એમ પ્રક્ષિપ્ત કહેવા માત્રથી પ્રક્ષિપ્ત સાબિત કરી શકાતું નથી. તેઓને એમાં રહેલો ઉઘાડો શૃંગાર ગમતો નથી. ઇન્દ્રિયોના આકર્ષણથી તેઓ અંધ થઈ જાય છે, તેથી પ્રક્ષિપ્ત ગણવા લલચાય છે એ સ્પષ્ટ છે. શ્રીશુકદેવજીએ પરીક્ષિતને ઉત્તર આપ્યો છે, પણ તેથી તેમને શાસ્ત્રના અગ્નિને લીધે સંતોષ થતો નથી. ” આમ કહી પુરુષોત્તમે આગળ ચલાવ્યું.

“ પણ રાસપંચાધ્યાયીને એમ પ્રક્ષિપ્ત કહીને ઉડાવી શકાય તેમ નથી. કેમકે શ્રીભાગવતમાં દશમસ્કન્ધ અને તેમાં રાસપંચાધ્યાયી મૂર્ધન્યસ્થાને છે, અને એનો સંબંધ અન્ય ઘણા અધ્યાય અને સ્કન્ધોમાં છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સ્કન્ધ ૧૦-૩૨-૧૭ માં કહ્યું છે કે, ‘ ભગવાનના વિલાસ સહિત વીક્ષણથી કામભાવ પ્રદીપ્ત થવાથી ગોપી-જનને સાત્ત્વિક ભાવથી સ્તંભ થાય છે, અને પોતાના કેશ અને વસ્ત્રનું ભાન રહેતું નથી ’ ત્યાં ૧૬મા શ્લોકમાં ‘ ગોપીજનની માફક

ધરની આશા જેણે છોડી દીધી છે ' એમ કહ્યું છે. એમાં રાસનું જ સૂચન છે. ૨૫મા શ્લોકમાં ' મદથી વિધૂર્ણિત લોચન,' ' ગજરાજના જેવા વિહાર કરનાર,' એમાં સ્પષ્ટ વિહારનું સૂચન છે. આખો ભ્રમર ગીતનો ૪૪ મો અધ્યાય રાસનું જ સ્મરણ કરાવનાર છે. તેમાં શ્લોક ૮-૧૦-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭ શૃંગારના જ પોષક છે. શ્લોક ૧૯ માં ' તેના નખના સ્પર્શથી તીવ્ર કામનું દુઃખ ' એમાં ઉઘાડો શૃંગાર છે. શ્લોક ૨૦-૨૧, ૪૧-૪૨-૪૩ રાસના સ્મરણના જ શ્લોકો છે. શ્લોક ૪૪ માં રાસગોષ્ઠી સ્પષ્ટ શબ્દમાં જ કહી છે. શ્લોક ૪૫-૪૮-૪૯ માં રાસનું સ્મરણ સ્પષ્ટ છે. શ્લોક ૬૦ માં શ્રી ગોપી-જનને માટે **વ્યભિચારદુષ્ટા:** શબ્દો શુકદેવજીએ ઉદ્ધવના મુખમાં મૂક્યા છે. શ્લોક ૬૧ માં રાસોત્સવ સ્પષ્ટ કહ્યો છે. શ્લોક ૬૨ માં ' ભગવાનનું ચરણારવિંદ સ્તન ઉપર ધરેલું તેનું પરિરમ્ભણ કરીને તાપ દૂર કર્યો ' એમાં રાસનું સ્મરણ સ્પષ્ટ છે.

“વેદસ્તુતિના ૮૪ મા અધ્યાયમાં ' નાગની ફેણ જેવા ભુજ્જડમાં જેની યુદ્ધિ આસક્ત થઈ છે ' એ શબ્દો પણ રાસનું જ સૂચન કરે છે. ૮૭ મા અધ્યાયમાં ૪૮ મા શ્લોકમાં ' વ્રજસ્ત્રીઓને કામની વૃદ્ધિ ' સ્પષ્ટ કહી છે.

“૧૧મા સ્કન્ધના ૧૨મા અધ્યાયના ૬૬ શ્લોકમાં વ્યાધ, કુળ્ળા, વ્રજમાં ગોપીઓ, યજ્ઞપત્નીઓ, એમાં પણ રમણનું સ્મરણ સ્પષ્ટ છે. શ્લોક ૭, ૮ માં ગોપીઓના ભાવની વાત સ્પષ્ટ છે. ૧૦ મા શ્લોકમાં ' વિગાઢભાવથી મારા વિયોગનું તીવ્ર દુઃખ ' એ શબ્દો સ્પષ્ટ છે. શ્લોક ૧૧ માં ' **પ્રેષ્ટતમ** ભગવાનની સાથે તે તે રાત્રિઓ ગાળેલી ' એમાં રાસની રાત્રિઓનું સ્મરણ સ્પષ્ટ છે. શ્લોક ૧૨-૧૩ માં મારે વિશે જ જેનો કામ છે, મને જેઓ રમણ અને જાર તરીકે માને છે; એવી સેંકડો અને હજારો સ્ત્રીઓ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે ' એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. સ્કન્ધ ૧૨-૧૨-૩૨ માં ' સ્ત્રીઓની સાથે રાત્રિઓમાં ફીડા ' એ શબ્દોથી રાસફીડા સ્પષ્ટ કહી છે. શ્લોક ૩૪

માં વ્રજસ્ત્રીઓમાં વિરહથી વિલાપ સ્પષ્ટ કહ્યો છે.

“સ્કંધ ૨-૭-૩૩ માં ‘ભવિષ્યમાં રાત્રિએ રાસરમણ’ની વાત સ્પષ્ટ છે. સ્કંધ ૭-૧-૩૦ માં ગોપીઓ કામથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આમ ઘણા સ્કંધોમાં રાસનો, ગોપીજનના કામનો, વિરહનો, સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. માટે જો રાસપંચાધ્યાયી પાછળથી હિમેરાયલી ગણીએ તો આ સર્વ શ્લોકો પણ પ્રક્ષિપ્ત ગણી કાઢી નાખવા પડે, અને તેમ કરતાં શ્લોકોનો એકેકની સાથે સંબંધ જ તૂટી જાય, અને એક નવું જ ભાગવત રચવું પડે. વળી ભાગવતના એક મુખ્ય સિદ્ધાંતનો તેમ કરતાં વિરોધ આવે છે. તે સિદ્ધાંત એ છે કે ‘કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય નિત્ય હરિને વિષે જોઓ કરે છે, તેઓ તન્મયતાને પ્રાપ્ત થાય છે.’ ભા. ૧૦-૨૬-૧૫. આ શ્લોકમાં પ્રીટભ્રમરન્યાય સ્પષ્ટ છે. અને એવી જ રીતે શિશુ-પાત્ર, કંસ, ગોપીજન, યાદવો, ભક્તો વગેરેનો મોક્ષ થયો એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. જો આ ન્યાય માન્ય કરવામાં આવે, તો રાસપંચાધ્યાયી પ્રક્ષિપ્ત ગણવાનું કારણ જ રહેતું નથી. જો દોષ સ્ફુરે છે તે ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય નહિ સ્વીકારવાથી, તેને લૌકિક મનુષ્ય ગણવાથી જ, અને ગોપીજનને સામાન્ય સ્ત્રીઓ માનવાથી જ સ્ફુરે છે.

“ભાગવતમાં કહેલું કૃષ્ણનું સ્વરૂપ નહિ સમજવાથી વિષયવાસનાનો દોષ ઉદ્ભવે છે. ગીતામાં કૃષ્ણને યોગેશ્વરેશ્વર, ક્ષર અને અક્ષર પુરુષથી ઉત્તમ, પુરુષોત્તમ, સર્વના હૃદયમાં સન્નિવિષ્ટ, યુગે યુગે અવતાર લેનાર, અને ભાગવતમાં પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કહ્યા છે. આકાશને વિષે હન્ટરો સૂર્ય સાચટા જિગે અને તેનો પ્રકાશ જોવો થાય તેવો કૃષ્ણમહાત્માનો છે. અને તે મહાત્મા કહે છે કે, ‘જેઓ જે પ્રમાણે મારે શરણ આવે છે તે પ્રમાણે તેમને હું ભળું છું.’ એમ હોવાથી, ભગવાન સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનાર હોવાથી યથાધિકાર તેને સંબોધન આપવામાં આવે છે. ધર્મમાર્ગમાં ‘હે ધર્મપાત્રક, હે બ્રહ્મણ્ય, હે યજ્ઞેશ્વર,’ વગેરે કહેવામાં આવે છે. અર્થની સિદ્ધિને માટે ‘હે

લક્ષ્મીપતે, સર્વસિદ્ધિદા' વગેરે કહેવામાં આવે છે. મોક્ષને માટે 'હે મુકુન્દ, હે યોગેશ્વર, હે જ્ઞાનનિધે' વગેરે કહેવામાં આવે છે. અને કામસિદ્ધિને માટે શ્રી ગોપીજન 'હે સુરતનાથ,' એમ સંબોધન આપે છે. (સુબોધિની ૧૦-૨૮-૨)

“જો કુળ્મનો પ્રસંગ પ્રક્ષિપ્ત ગણુતા નથી, તો રાસલીલામાં એનાથી વિશેષ ઉધાડો કયો પ્રસંગ છે? પણ સત્ય એ છે કે શંકા કરનારને કૃષ્ણજન્મની અલૌકિકતાની જ ખબર નથી અને તેમાં શ્રદ્ધા નથી. દશમસ્કન્ધના બીજા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકથી ચોવીસમા શ્લોક સુધી શ્રદ્ધાથી વાંચનારને અને પછી એકતાલીસમા શ્લોક સુધી દેવતાઓની સ્તુતિ વાંચનારને કૃષ્ણના પરબ્રહ્મપણાની શંકા રહેવી જોઈએ નહિ. ત્રીજા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે વિષ્ણુરૂપ દેવકીમાં સર્વગુહાશયી વિષ્ણુ પૂર્વ દિશામાં પૂર્ણચન્દ્ર પ્રકટ થાય તેમ પ્રકટ થયા. તે અદ્ભુત બાલક, કમલનયન, અતુલુજ, શંખ, ચક્ર, ગદા ને પદ્મ સહિત હતા, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા હતા, ગળામાં કૌસ્તુભ શાભતું હતું, પીતાંબર ધારણ કરેલું હતું, ઘનશ્યામ હતા, કિંમતી વૈદૂર્યના કિરીટકુંડલવાળા હતા. ઉદાસ કાંચી અંગદ કંકણથી શાભતા હતા. આવા અલૌકિક બાલકની વસુદેવદેવકીએ સ્તુતિ કરી. કોઈ લૌકિક બાલકની માફક કૃષ્ણજન્મ ન હતો તે અહીં સ્પષ્ટ છે.

૧૫ : રાસલીલાની સમજ

એમ છતાં તુલ્યતુલ્યનન્યાયેન ધારે કે રાસપંચાધ્યાયી પ્રક્ષિપ્ત છે, તે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યને કૃષ્ણવિરહથી વારંવાર મૂર્છા આવતી હતી તે, નૃસિંહે રાસલીલાનાં દર્શન કર્યાં તે સર્વ ઢોંગ માનવા પડશે. તે માનવાને ભારતવર્ષના આર્યો તૈયાર નથી. મીરાંબાઈ, દયારામ, સુરદાસ, પરમાનંદદાસ વગેરે અષ્ટ-સખાનાં કીર્તન, પદ, અને કવિતાઓ હવાઈ કિલ્લા જેવી ગણવી પડશે. લીલાશુકનું ‘કૃષ્ણકર્ણમૃત,’ જયદેવનું ‘ગીતગોવિંદ’ નૃસિંહનું ‘સુરતસંગ્રામ’ ચાતુરીષોડશી ‘ચાતુરીગત્રીશી’ શ્રીવિક્ષેશ્વરનું ‘શૃંગાર-રસમંડન’ એ સર્વ માત્ર લૌકિક વિષયથી ભરપૂર માનવા પડશે. સ્ત્રીહૃદય જે સૌન્દર્યનો અનુભવ કરે છે, જે આત્મસમર્પણ અત્યંત ઉદારતાથી આખા જીવનમાં કરે છે, જેનું ઉત્તમ વર્ણન કવિ-કુલગુરુ, સ્ત્રીહૃદયનું કાળીદાસે મેઘદૂતમાં કર્યું છે, તે સર્વ માત્ર બાહ્ય વિષયરૂપ માનવું પડશે. પણ એ હૃદયની ઊંડી લાગણીઓના ઉત્તમ વર્ણનનું અનુકરણ કરનારા ઘણા ‘દૂતો’ થયા છે. તે જણાવે છે કે એ વર્ણન મનુષ્યના હૃદયમાં ગૂઢ રીતે રહેલા ઉત્તમ રસની જ પૂર્તિ કરે છે. એ રસ વસ્તુતઃ ભગવદ્દરૂપ છે, અને હૃદયની અંદર સાથે રહેલા પ્રભુ અને જીવ એ રસ ભોગવે તે જ યોગ્ય છે. ગોપીજન, અષ્ટસખા, વગેરેના ભગવાનના સંયોગ અને વિપ્રયોગ રસના અનુભવ જયદેવની માફક, મીરાંની માફક જે મનુષ્ય કરી શકે છે તે જ કૃતકૃત્ય છે. જેનું હૃદય આવી કેમળ લાગણીઓ જીરવી શકતું નથી તે રસશાસ્ત્ર વાંચવાને, ચન્દ્ર જેવા હરિહર્ષદના શૃંગારના ભાવો સમજવાને અને અનુભવવાને લાયક નથી તે સ્પષ્ટ છે. તેથી જ જયદેવે કહ્યું છે કે:—

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।
मधुरकोमलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥

અર્થ—જે હરિસ્મરણમાં રસવાળું મન હોય, જે વિલાસકલા

એમાં કુતૂહલ હોય, તો મધુર, કેમલ, કાન્ત પદોની હાર જેમાં છે એવી જ્યદેવની સરસ્વતીનું શ્રવણ કરો, નહિ તો નહિ.

અને શ્રીગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે કે:—

પ્રાર્થયે રસિકાઃ સ્વૈરં પદ્યન્તિવદમહર્નિશમ્ ।

પતદ્રસાનભિશ્ચ મા દ્રાક્ષીદપિ વૈષ્ણવઃ ॥

અર્થાત—હું પ્રાર્થના કરું છું કે રસિકોએ આનું સ્વેચ્છાથી અહર્નિશ અવલોકન કરવું. વૈષ્ણવ હોવા છતાં, આ રસ નહિ સમજનારે વાંચવું નહિ.

“ઉપર કહી ગયેલા તૈત્તરીય ઉપનિષદના આનંદમય પુરુષની આનંદમાત્ર કરપાદમુખોદરાદિની આત્મીય સૃષ્ટિ માનવાથી જ આ સર્વ સંશય ટળી જાય છે.” ચિત્તને યાજ્ઞ વસ્તુઓમાંથી ખેંચી હૃદયની અંદર ખિરાજતા રસો વૈસઃની પાસે લઇ જઈ વિપશ્ચિત્ (ચતુર)બ્રહ્મની સાથે સર્વકામનો ભોગ કરવો એમ જે શ્રુતિ કહે છે તે જ યોગ્ય છે: તેમાં કાંઈ પણ બાધ આવી શકતો નથી. **સંત્યજ્ય સર્વવિષયાંસ્તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ**—સર્વ વિષયોનો સારી રીતે ત્યાગ કરીને તમારા ચરણના મૂળને પ્રાપ્ત થયા છીએ એ વાક્યથી અને **ગોપ્યઃ કામાત્**—એ વાક્યથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સર્વાત્મભાવવાળા અને કામભાવવાળા એ બે પ્રકારના ગોપીજન છે. આ દેહ સાથે જ સર્વાત્મભાવવાળા ગોપીજનની સાથે ભગવાન રાસક્રીડા કરે છે, અને કામભાવવાળાને આ કામવાસનાવાળા દેહમાંથી મુક્ત કરીને તેને રાસલીલામાં લે છે. પુરુષોત્તમસહસ્રનામમાં કહ્યું છે કે વેણુનાદથી જે ગોપીજનનો કામ પ્રદીપ્ત થયો હતો, તેને મુક્તિનું દાન કરીને વિશેષ સુખ આપ્યું હતું, અને સર્વાત્મભાવથી જે ગોપીજન ભગવાન પાસે ગયા હતા તેમને આ દેહથી જ અત્યંત સુખનું દાન કર્યું હતું. **પુષ્ટિમાર્ગ દષ્ટ ફલ આપવાવાળો છે.** તેથી આ દેહથી જ કૃષ્ણની સેવા, કૃષ્ણનું ગુણગાન, કૃષ્ણમાં સર્વાત્મભાવ અને તેથી પ્રાપ્ત થતા **રસો વૈસઃ**ના અનુભવ એ પુષ્ટિમાર્ગનું સર્વસ્વ છે. શ્રીભાગવતમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, **મન્નિષ્ઠં નિર્ગુણં સ્મૃતમ્**—મારામાં રહેલું સર્વ નિર્ગુણ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય

ભાગવત ૧૦-૨૬-૪૨ માં સ્પષ્ટ કહે છે કે:—

ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિદ્યતે ।
તાસાં કામસ્ય સંવૃત્તિઃ નિષ્કામેનેતિ તાસ્તથા ॥
કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં જનયેત્ સ્ફુટઃ ।
કામાભાવેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્યાત્ ન સંશયઃ ॥
અતો ન કાપિ મર્યાદા ભગ્ના મોક્ષફલાપિ ચ ।
અત એતચ્છુતૌ લોકો નિષ્કામઃ સર્વથા ભવેત્ ॥
ભગવચ્ચરિતં સર્વં યતો નિષ્કામમીર્યતે ।
અતઃ કામસ્ય નોદ્બોધઃ તતઃ શુકવચઃ સ્ફુટમ્ ॥

અર્થાત્ અહીં ક્રિયા સર્વકામની જ છે, પરંતુ કામ નથી. શ્રીગાપીજનના કામની પૂર્તિ નિષ્કામ ભગવાનથી થઈ, તેથી તેઓ પણ નિષ્કામ થયા. કામથી જ જો કામ પુરાય તો તે સંસાર જ ઉત્પન્ન કરે. કામના અભાવથી પૂર્ણ થાય તે નિષ્કામ જ થાય, એમાં સંશય નથી; માટે કાંઈ પણ મર્યાદાનો ભંગ થયો નથી, અને એ લીલા મોક્ષફલરૂપ થઈ છે. તેથી જ એ લીલાનું અવળું કરવાથી લોકો સર્વથા નિષ્કામ થાય. આ સર્વ ભગવચ્ચરિત છે, માટે તે નિષ્કામ કહેવાય છે, અને તેથી જ કામને અવખોધ થતો નથી. અને તે આપતનું શુકદેવજીનું વચન સ્ફુટ છે.

“રસની પ્રણાલિકાથી જ રસનિષ્પત્તિ કરવી યોગ્ય છે, તેથી ભગવાને તેમ કયું છે. પરંતુ તે લીલાથી કામદેવ જ ઝંખવાણું પડી જાય છે. શિવ, બ્રહ્મા વગેરે સર્વ દેવોને કામદેવ જીતે છે, પણ કોટિકામદેવ પણ કૃષ્ણને જીતી શકતા નથી, માટે જ કૃષ્ણને ‘કોટિ-મન્મથમન્મથઃ ।’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. પદ્મપુરાણ પદ્મખંડમાં શેષવાત્સ્યાયનસંવાદથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે વાત્સ્યાયન વૈષ્ણવ છે, અને તેનો હેતુ કૃષ્ણમાં જ શૃંગારનો વિનિયોગ કરાવી લોકોને કૃતાર્થ કરવાનો છે. તેમજ નાટ્યશાસ્ત્રકર્તા ભક્ત હનુમાનનું તાત્પર્ય પણ લોકોને વિષયમાં પટકવાનું નથી, આનંદમય રસાત્મક પ્રભુનો અનુભવ કરાવવાનું જ છે.”

૧૬ : રાસલીલા વિષે શુકદેવજીના ઉત્તરની સમજ

“તો પછી તેવો ઉત્તર આપવાને બદલે શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને શા માટે કહ્યું કે મોટા જે કરે તેમાં દોષ ન જોવો ? નાના કરે તે પાપ, મોટા કરે તે બધું પવિત્ર !” વિચિત્રવીરે કહ્યું.

પુરુષોત્તમે હસીને કહ્યું : “તું શુકદેવજીનો ઉત્તર સમજ્યો જ નથી. તે ઉત્તરના પ્રથમ શ્લોક ૩૦ માં કહ્યું છે કે:—

ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટ ईश्वराणां च साहसम् ।

તેજીયસાં ન દોષાય વહે: સર્વભુજો યથા ॥

અર્થ—ઈશ્વરો (મોટા પુરુષો)ને ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતાં અને સાહસ કરતાં જોવામાં આવે છે. જેમ અગ્નિ સર્વનો ભોગ કરતાં છતાં તેને દોષ લાગતો નથી, તેમ તેજવાળાઓને દોષ લાગતો નથી,” આમ બોલી પુરુષોત્તમે વિશેષમાં કહ્યું કે, “ આ શ્લોકમાં જે કહ્યું છે તે સમજવાને મહાભારતમાંથી કેઈ પણ ઋષિમુનિનું ચરિત્ર ધ્યાન આપી વાંચશે તો તારી ખાતરી થશે કે એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેથી મનુષ્યની શક્તિ ઘણી જ વધી જાય છે, તે મનુષ્ય અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનો થઈ જાય છે. યોગશાસ્ત્રનાં સૂત્રો, વિભૂતિપાદમાં આપેલી સિદ્ધિઓ, કેટલી આશ્ચર્યજનક છે, તે વાંચે તેને જ ખબર પડે. વિજ્ઞાન અને ભક્તિના અનુભવ કેટલા ઉત્તમ હોય છે, તે પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં સારી રીતે, ગીતા, ભાગવત વગેરેમાં વર્ણવ્યાં છે. આ કલ્પિયુગમાં આપણે સર્વ સામર્થ્ય ગુમાવી બેઠા છીએ, પણ જો એ અઘૌકિક શાસ્ત્રોમાંથી આપણી શ્રદ્ધા

પણ જતી રહે, તો કાંઈ પણ ઉચ્ચ અવલંબન નહિ રહેવાથી આપણે નીચે ને નીચે જ પડ્યા કરીશું. જ્યારે આપણા મોટા ગણુતા વિદ્વાનો પણ મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત વગેરેની કથા સત્ય નથી, વાર્તામાત્ર છે, એમ કહે છે, ત્યારે હૃદયને મોટો આઘાત થાય છે. આટલાં બધાં વંશાવળીનાં નામો, સ્થાનોનાં વિગતવાર વર્ણન, જ્ઞાનભક્તિના પ્રવાહ, એ બધું જ માત્ર ગપ્પાં ? શા માટે ? એ અરણ્યમાં રહેતા ઋષિમુનિઓને શું સ્વાર્થ હતો કે જૂઠું બોલે ને લખે ? એ સત્ય છે કે નહિ તેની કસોટી કરવા યોગશાસ્ત્રોમાં સંયમરૂપી મોટું સાધન આપ્યું છે, તે તમે કરી બેસ્યું છે ? તે કરવાની શક્તિ ન હોય તો બધાં ગપ્પાં છે, એમ કહેવાનો તમને શા અધિકાર છે ? ”

“એ ખરું, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ્યાં સુધી પ્રક્ષિપ્ત ભાગો કાઢી નાંખી, અસત્ય, શુદ્ધ મહાભારત, રામાયણ વગેરે તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી અંદરનું સર્વ સત્ય કેમ મનાય ? ” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી બલે પ્રક્ષિપ્ત ભાગો જુદા કરો, એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ એ બાહ્ય દૃષ્ટિ છે, એનાં પરિણામો પૂર્ણ સંતોષકારક હોતાં જ નથી; કંઈક નવીન શોધ થાય, કોઈ નવું કારણ મળે કે બધું ફેરવી નાખવું પડે.” આમ કહી પુરુષોત્તમે આગળ ચલાવ્યું : “એક સંયમ જ નિત્ય સત્ય શોધવાનું સાધન છે. રામાયણ, મહાભારત, ભાગવતના દ્રષ્ટાઓ એ સંયમરૂપી સાધનવાળા હતા, એમ તે શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. યોગથી આત્મદર્શન પણ થઈ શકે છે, તો પ્રાકૃતદર્શન શા માટે ન થાય ? બીજું યાદ રાખવાનું એ છે કે પ્રક્ષિપ્ત ભાગો ઉમેરનારાઓને પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા હતી, જે અશક્ત લાગે છે તે અને તેથી વિશેષ યોગશાસ્ત્ર, મંત્રશાસ્ત્ર, સ્વર-શાસ્ત્ર વગેરેથી બની શકે છે, માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના મિષથી અશ્રદ્ધાળુ, બહિર્મુખ થવા કરતાં, શ્રદ્ધાથી સર્વ માનવામાં બહુ જ ઝોછી હાનિ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે અગસ્ત્ય સમુદ્ર પી ગયા

એ યોગશાસ્ત્ર ન જાણનારને અશક્ય લાગે, પણ જેણે વિભૂતિપાદ વાંચ્યો છે, તે પ્રકૃતિજ્ઞાનાં ૩૯ થી ૪૪ સૂત્ર વાંચ્યા પછી એમાં આશ્ચર્ય જોતો નથી. મહાભારતના વનપર્વનો ૨૬૧ મો અધ્યાય વાંચશે તો તને ઘણો લાભ થશે. આપણે માટે ઉપયોગી બાબત તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:—‘હે મુદ્દગળ મુનિ, જે લોકો સ્વર્ગમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમનાં શરીર તૈજસ હોય છે. તે શરીર કર્મજન્ય હોય છે, પરંતુ માતાપિતાના સમાગમ થવાથી વીર્યજન્ય હોતાં નથી, તેમને પરસ્વેવો થતો નથી, દુર્ગંધ થતી નથી, મૂત્ર, પુરીષ (નરક) વગેરે મળ વહેતા નથી, વસ્ત્રો ધૂળથી મલિન થતાં નથી. (શ્લોક ૧૩, ૧૪). તેમની દિવ્ય પુષ્પમાળા કરમાતી નથી, તેઓ વિમાનોમાં આવજનવ કરે છે. ઈર્ષ્યા, શોક, ગ્લાનિ, મોહરહિત થઈને સુખમાં દિવસો નિર્ગમે છે. તેમની ઉપર બ્રહ્મલોક, તેમના રૂબુદેવો, તેમના દેવો સૌથી ઉપર છે. તેઓ સ્વયંપ્રકાશ છે, તેજસ્વી છે, લોકોની કામના પૂર્ણ કરે છે. તેમને સ્ત્રીસંબંધી સંતાપ નથી, લૌકિક ઐશ્વર્યનો મત્સર નથી, તેઓ આહુતિ ઉપર આજીવિકા કરતા નથી, અમૃતનું પણ ભોજન કરતા નથી, તેમનાં શરીર દિવ્ય છે, લૌકિક નથી. તેમને જરામૃત્યુ નથી. હર્ષ, પ્રેમ, સુખથી રહિત છે, રાગ દ્વેષ છેજ નહિ. તે દેવો ૩૩ છે. ત્યાંના દોષો:— નવાં કર્મ કરી શકાતાં નથી, મૂળની મૂડીનો જ ખર્ચ કરવાનો છે. પડતી વખતે અત્યંત સંતાપ અને અસંતોષ રહે છે. માળાનાં પુષ્પ કરમાવા માંડે છે, પડવાનો ભય થાય છે. આ ભય બ્રહ્માના લોકોમાં, તેમ સર્વ લોકોમાં રહેલો છે. લાભ એ છે કે ત્યાંની શુભ મતિથી મનુષ્યલોકમાં અવતરે છે...બ્રહ્મલોકની ઉપર જે લોક છે, તેને વિષ્ણુનું પરમ ધામ કહે છે, તે શુદ્ધ, સનાતન, તેજસ્વી છે. યોગીઓ તેને પરબ્રહ્મ નામથી ઓળખે છે. કામ, ક્રોધ, લોભવાળા ત્યાં જઈ શકતા નથી, મમતારહિત, અહંકારરહિત, સુખદુઃખરહિત, જિતેન્દ્રિય, ધ્યાન-યોગમાં પરાયણ, ત્યાં જઈ શકે છે. (શ્લોક ૩૬ થી ૪૦)

“શુકદેવજીએ તેજીયલાં પદ વાપર્યું છે, તે આ અર્થમાં છે. ‘મોટા જે કરે તેમાં દોષ ન જોવો’ એમ સામાન્ય વાત અહીં છે જ નહિ; પણ તેજીયસ્ તેજવાળાઓને દોષ સ્પર્શ કરતો જ નથી, તે દોષ તેમના હૃદયમાં છે જ નહિ, તે દોષિત મનોવૃત્તિનો તો ત્યાગ કરેલો હોવાથી જ આટલી ઊંચી કક્ષાએ તેઓ પહોંચ્યા હોય છે. પરસ્ત્રીસંભોગની મલિન વૃત્તિ કૃષ્ણ જે પરબ્રહ્મ રસરૂપ છે, તેનામાં હોવી શક્ય જ નથી, પછી તે વ્યભિચાર કેવી રીતે કહેવાય? યોગેશ્વરેશ્વર મલિનવૃત્તિવાળા હોઈ શકે ખરા? આ દૃષ્ટિથી શ્રી-શુકદેવજીના ઉત્તરના શ્લોકો વાંચી જશે તો તને જરૂર સમજ પડશે. જે ષોડશ વર્ષના નમ્ર શુકદેવજી, જે આ કથા કહી રહ્યા છે, તે મલિન હૃદયના નથી, તો તે શુકદેવજી જેમને વારંવાર નમન કરે છે, તે જગતના સ્વામી વ્યભિચાર કરે એમ સમજનારને મનુષ્ય કહેવો કે બુદ્ધિવગરનો પશુ કહેવો?”

“હવે હું યરાવર સમજ્યો. શ્રીકૃષ્ણ તથા ગોપીજનના દેહ આપણા જેવા પ્રાકૃત નથી, એ સર્વ આત્મસૃષ્ટિ હોવાથી આનંદ-માત્રકરપાદમુખોદરાદિ છે. એ સ્થાનમાં ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે લૌકિક સૂર્યચંદ્ર પણ નથી, એ વિષ્ણુધામ અલૌકિક છે, ત્યાંની સર્વ લીલા કૃષ્ણને અધીન છે, રસમય છે, નિત્ય છે, વિષયરૂપ નથી, અને એનો અનુભવ કરનાર લીલાશુક, જ્યદેવ, વૃસિંહ, મીરાં પરંતુભૂત એટલે ઉત્તમ દેહધારીઓ છે, એ નિઃસંશય છે.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“હવે એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જેઓ અનીશ્વર છે, તેમણે મનથી પણ એવું આચરણ કરવું નહિ, કેમકે રુદ્ર ન હોવા છતાં મૂઢતાથી રુદ્રની માફક સમુદ્રમાંથી નીકળેલા કાલકૂટ વિષનું ભક્ષણ કરવા જાય, તો તેનો વિનાશ જ થાય.” આમ કહી પુરુષોત્તમે વિશેષમાં કહ્યું: “ધૃષ્ટિરેાનું વચન હંમેશાં સત્ય હોય છે, આચરણ તો અન્યના લાભને માટે પોતાના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્યરૂપી ધર્મોથી ગમે તે કરી શકે છે, બુદ્ધિમાને તે કરવાની

ધૃષ્ટતા કરવી નહિ. તે ઈશ્વરને કુશળ કે અકુશળ કર્મો કરવામાં સ્વાર્થ હોતો જ નથી, કેમકે તેમનામાં અહંવૃત્તિ જ હોતી નથી. તો પછી સર્વ પ્રાણીના, દેવ, પશુ, મનુષ્યોના સર્વના પરમેશ્વરને આવાં કર્મો સાથે શો સંબંધ હોય ? (શ્લોક ૩૨-૩૩-૩૪). જે પ્રભુના ચરણકમળના પરાગભૂત સેવકોની સેવાથી તૃપ્ત થયેલા યોગીના પ્રભાવરૂપ વિભૂતિઓથી જેમનાં સર્વ કર્મબંધન તૂટી ગયાં છે, જેઓ મુનિ છે, તે સર્વ ભક્તિમાર્ગીઓ, કર્મમાર્ગીઓ, બંધન નહિ પામતાં સ્વૈર (સ્વેચ્છાથી) આચરણ કરે છે, તો સ્વેચ્છાથી ભોગાર્થતનુ ધારણ કરનાર ભગવાનને બંધ ક્યાંથી થાય ? (શ્લોક ૩૫). ગોપીઓ, તેમના પતિઓ, તથા સર્વ દેહીઓના જે અંતર્યામી છે, તે જ ભગવાન ક્રીડા કરવાને પુરુષ દેહ ધરે છે. વસ્તુતઃ એ પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી, તેમ અન્ય પણ નથી. (શ્લોક ૩૬) ભક્તો પર અનુગ્રહ કરવાને માનુષ દેહ ધરે છે. ગોપીઓ પર કૃપા કરવાને તેવી ક્રીડા કરે છે, કે જેનું શ્રવણ કરવાથી ભગવતપરાયણ થવાય. (શ્લોક ૩૭) રસાત્મક પુરુષોત્તમનું મજવધૂઓ સાથેનું આ રમણ જે કોઈ શ્રદ્ધાળુ થઇને શ્રવણ કરશે, અને વર્ણન કરશે, તે ધીર પુરુષ તરત જ ભગવાનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને કામરૂપી રોગથી મુક્ત થશે.”

“બહુ આનંદ થયો-સ્વર્ગલોક, મહર્લોક, જનલોક, તપલોક, સત્યલોકની ઉપરના વિષ્ણુધામની આ લીલા છે, એમાં પ્રાકૃત કશું નથી, સર્વ આનંદમય છે એમ તૈત્તરીય ઉપનિષદ કહે છે. મહાભારત, ગીતા, ભાગવતની એકવાક્યતા કરવાથી તે સ્પષ્ટ સમગ્નય છે. એવા પ્રભુની નિઃસ્વાર્થ, નિર્મળ, પવિત્ર લીલામાં પ્રાકૃત કામ, ક્રોધની શંકા લાવવી એ અધમતાની પરિસીમા છે. જ્યદેવ, નૃસિંહ, અષ્ટસખા વગેરે જેઓ એ લીલા ગાવામાં મસ્ત રહેતા તેમના ભાગ્યની શી વાત કરવી ? મને જે આનંદ થયો, તે આનંદ પ્રભુ સર્વને આપો !” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

૧૭ : પ્રો. ફેરજનનું હિંદુધર્મ પર ભાષણ

ગોવિંદભટ્ટ, પુરુષોત્તમ, કુસુમ વગેરે સજ્જનોની અત્યંત સાદી નિંદગીથી પ્રો. ફેરજન આશ્ચર્ય પામતો, તેમના સહવાસથી પોતાના હૃદયને પવિત્ર કરતો, અને પુષ્ટિમાર્ગના અંથોના કાંઈક પરિચયથી એની ચિત્તવૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ પ્રભુને શોધવા લાગી, અને ગોવિંદ-ભટ્ટ વગેરેનાં કીર્તનોથી આકર્ષાઈ પ્રભુના દર્શન અને સેવાની એને ઉત્કંઠા થઈ, એટલામાં જાણે પ્રભુ પરીક્ષા કરતા હોય તેમ સંસાર એની સામે આવીને ઊભો રહ્યો—શર્મનોના શહેનશાહનો તાર એને મળ્યો કે તમને મેં વડા પ્રધાન નીમ્યા છે માટે તરત આવો. તે વખતે ઈંગ્લાંડ જર્મનીનું પહેલું યુદ્ધ શરૂ થયું ન હતું, પણ ફેરજનની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને તેની આગળથી ખબર પડી હતી, અને જગતનું કલ્યાણ કરવાનો, પુરુષપ્રયત્ન કરી દુનિયાને સુખી કરવાનો એને લોભ થયો, અને પુરુષોત્તમ સાથે વિચાર કરવા બેઠો કે મારે પ્રભુદર્શન, પ્રભુસેવા કરવાં, કે જગતનું કલ્યાણ કરવું,—અત્યંત રાજસતામસ દેશમાં ઝિઝરેલાને આ આકર્ષણ કાંઈ જેવું તેવું ન હતું. પણ એવા તામસ શરીરમાં પણ ધર્મનું જે બીજ પ્રભુએ મૂક્યું હતું, જેને લીધે એ પ્રોફેસર આખી દુનિયામાં ધર્મની શોધમાં ભટક્યો હતો તેની અસર પણ જેવીતેવી ન હતી. પાંચસાત દિવસ વિચાર કરી એણે અંતે તારમાં જવાખ આપ્યો કે “આપનો ઉપકાર હું ભૂલવાનો નથી, પણ મને દેશ છોડ્યાને ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં, સંસારની વસ્તુઓમાં હવે મારું ચિત્ત ખરોખર ચોંટતું નથી, માટે માફ કરશો.” પ્રોફેસરની અને પુરુષોત્તમની મૈત્રી ઘણીજ વધી. તે ધરના માણસ

જેવો થઈ ગયો. ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમના સત્સંગમાં એ જીવ-
ન્મુક્તની દશા અનુભવવા લાગ્યો. વિચિત્રવીર્ય પણ ઘણીવાર આવતો
અને આડીઅવળી ઘણી વાતો થતી. એક દિવસ તે, પોતાનો મિત્ર
ચંદ્રકાંત ‘સદ્ધર્મપ્રચારિણી સભા’ નો સેક્રેટરી હતો તેને લઈને
આવ્યો, અને પુરુષોત્તમને કહ્યું : “પુરુષોત્તમ, પ્રો. ફેરજન ધાર્મિક
વિષય પર ભાષણ આપશે ?”

પુરુષોત્તમે કહ્યું : “તેમને પુછ.”

“મિ. ફેરજન, મારા મિત્ર ચંદ્રકાંતની એવી ઇચ્છા છે કે
આપે એમની સંસ્થામાં ધર્મ પર ભાષણ આપવું.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“મારા કરતાં પુરુષોત્તમ ધર્મની બાબતોમાં વધારે પારંગત છે,
અને તેના કરતાં ગોવિંદભટ્ટ વધારે જાણે છે, તો તેમનાં ભાષણ
સાંભળવાનાં મૂકી મને શા માટે કહો છો ? તેમનાં ભાષણ લોકોને
ઘણાં જ ઉપયોગી થઈ પડશે.” પ્રો. ફેરજનને કહ્યું.

“આપ ધર્મની શોધમાં આખી દુનિયામાં ફર્યા છો, માટે ઘણું
નવું નવું આપ કહી શકશો.” વિચિત્રવીર્યે બોલ્યો.

દુનિયા ભટકવામાં કાંઈ ધર્મનાં સત્ય જડતાં નથી,
એ તો દૃઢ્ય શોધવાથી જ મળે.” પ્રો. ફેરજનને કહ્યું.

“અમારા વિદ્વાનોનો અનાદર કરી પરદેશના ઓછા વિદ્વાન-
ખોટા વિદ્વાનો પર આસક્ત થવામાં અમારા લોકોએ મોટી ભૂલ
કરી છે, અને એથી અમારે ઘણું સોસવું પડ્યું છે એ મને ખબર
છે. આપ પરદેશી છતાં અમારા દેશીઓને માટે આપનો શુદ્ધ
ભાવ જોઈ મને બહુ આનંદ થાય છે. આપ આપના અનુભવનું,
હિંદુ ધર્મ શા માટે આપે પસંદ કર્યો એ વિષયનું ભાષણ આપો,
અને પુરુષોત્તમ સભાના પ્રમુખ થાય તો આપને ગમશે ? પુરુષોત્તમને
મેં ઘણી વાર કહ્યા છતાં એ ભાષણ આપવાની ના પાડે છે. આપ
એમને પણ ખેંચી લાવશો તો આપનો અમારા પર બેવડો ઉપકાર
થશે.” ચંદ્રકાંતે કહ્યું.

“ચંદ્રકાંત, આપની ચતુરાઇને ધન્ય છે !” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“આપના આવા સદ્ગુણ, ઉત્તમ જ્ઞાન છતાં જ્યારે આપે એ સદ્વસ્તુઓનો લાભ અમને આપવામાં ના કહી કંજૂસાઈ કરવા માંડી, ત્યારે આ રસ્તો લેવો પડ્યો છે !” ચંદ્રકાંત બોલ્યો.

પુરુષોત્તમ હસી પડ્યો. અંતે એણે અને ફેરજનજી મસલત કરી, કાલ્પનુ શુદ્ધ ૧૫ સાયંકાળે આઠ વાગ્યાનો સમય નક્કી કર્યો, ‘હિંદુ ધર્મ’ એ સામાન્ય વિષય રાખ્યો, અને ચંદ્રકાંત રાજી થઈ વિચિત્ર-વીર્યની સાથે રજા લઈ ગયો.

માધવબાગમાં આજે એક મોટી સભા મળી છે. શહેરના સંભા-વિત ગ્રહસ્થો, ધર્મનો વિચાર કરનાર વિદ્વાનો, ગ્રૌંદેસરો, શાસ્ત્રીઓ, સ્કૂલો અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ મોટી સંખ્યામાં એકઠા થયા છે. સ્ટેજ પર પ્રમુખસ્થાનથી ઉંચે પાંચ ધર્માધ્યક્ષોનાં સ્થાન ગોઠવેલાં છે, તે ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના વિદ્વાન આચાર્યોએ અલંકૃત કર્યાં છે. પ્રમુખસ્થાન પુરુષોત્તમે લીધું છે. તેનું મુખ ગંભીર છતાં પ્રસન્ન છે. વ્યાસપીઠ પર સૌથી લઘુ વયનો તે જ છે. ઋષિમુનિઓની સભામાં શુકદેવજીની માફક સર્વેના ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે. તેની જમણી બાજુએ ગોવિંદભટ્ટજી વિરાજમાન થયા છે. ડાબી બાજુ પર પ્રો. ફેરજનજી પગને ઢાંકી દે એવો લાંબો પહોળો શ્વેત ઝબ્બો પહેરી બેઠો છે. તેનું માથું ઉઘાડું છે. કપાળ ભવ્ય વિશાળ છે, ચક્ષુ પ્રકાશ-માન છે, મુખાકૃતિ સરળ બાળક જેવી છે. પ્રભુના શુદ્ધ જ્ઞાનની શોધમાં આખી સૃષ્ટિ ફરવા છતાં એના મુખ પર શ્રમનું કાંઈ પણ ચિહ્ન નથી. પણ જે જ્ઞાનની શોધમાં એ કર્યો હતો તે જ્ઞાનાનંદની કાંઈક છાયા સ્પષ્ટ એના મુખ પર જણાઈ આવે છે. ગૃહ, દેશ વગેરે સંસારનો ત્યાગ કર્યા છતાં મુખનું લાવણ્ય ઓછું થયું નથી, પણ એ વિરાગી તરફ સર્વેનું રાગ ઉપજવે છે. સભા મોટી હોવા છતાં અત્યંત શાંતિ છે. પાંદડું પડે તો પણ સંભળાય. ગુલાબનાં ફૂલ

વક્ષઃસ્થલ પર ધારણ કરી પ્રસન્ન વદને રૂપ સ્વયંસેવકો સભાની વ્યવસ્થા રાખે છે. એટલામાં વ્યાસપીડની જમણી બાજુએ આવી ચંદ્રકાંત બોલ્યો:—

“અમારા મંડળના નિમંત્રણને માન આપી આપ સર્વ સન્નજનો, મહાત્માઓ અને આચાર્યોએ આ સભાને અલંકૃત કરી છે તેથી આપ સર્વનો ઉપકાર માનું છું. આજના ભાષણકર્તા પ્રો. ફેરજન છે. જર્મની જે કળાકૌશલ્ય વગેરેમાં સૌથી અગ્રસ્થાને આજે પહોંચ્યું છે, ત્યાંના એક વિદ્વાન નર છે, શુદ્ધધર્મની શોધનો એમણે સતત પ્રયાસ કર્યો છે. હિંદુધર્મથી આકર્ષાઈ આપણાં શાસ્ત્રોનો એમણે ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. (પુરુષોત્તમ તરફ અંગુલિ કરી) આ મારા નાના મિત્ર અને એના આ (ગોવિંદભટ્ટ તરફ અંગુલિ કરી) ગુરુજીએ એમના પર ભૂરફી નાખી છે, અને એઓ એ બે સન્નજનના સહવાસમાં પ્રસન્નતાથી રહે છે. મારો મિત્ર વિચિત્રવીર્ય જે (આમ તેમ સર્વ સ્થળે દૃષ્ટિ નાખી) અહીં જણાતો નથી:—

“તૃતીય નેત્રથી જુઓ!” તેની પાછળ જ એડેલો વિચિત્રવીર્ય ધીમેથી બોલી ઊઠ્યો. ચંદ્રકાંત પાછળ જોઈ (પછી સભા તરફ જોઈ) બોલ્યો: “આ ન હોત તો (પુરુષોત્તમ તરફ અંગુલિ કરી) આ મારા મિત્રને અહીં લાવી શકાત નહિ, અને એ ન આવત તો પ્રો. ફેરજનને શ્રવણ કરવાનો ઉત્તમ લાભ આપણને પ્રાપ્ત થાત નહિ. ભાષણકર્તાની ખાસ ધ્યાયાર્થીજ મારા આ યુવાન મિત્રને પ્રમુખસ્થાન આપ્યું છે. સંસારસુધારાપરિષદ, દેશોદ્ધારકપરિષદ વગેરેમાં ઘણાં ઉત્તમ ભાષણો એ આપતા, એ આપમાંના ઘણાને વિદિત હશે. અને પોતાના ભાષણ પર ચર્ચા કરાવેવાને માટે જ ભાષણકર્તાએ એને પસંદ કર્યા છે. લઘુ વયના હોવા છતાં સંસારથી વિરક્ત છે, ચતુર છે, જ્ઞાનભક્તિ વગેરેથી અલંકૃત છે, અને ધર્મના વિષયમાં કોઈને નમતું આપે એમ નથી. એમનો સ્વભાવ જ નીડર છે, એટલે જે પોતે માનતા હોય તે સ્પષ્ટ

કહી નાખે છે. ધર્મના વિષય પર જાનેના વિચાર આપને અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય લાગશે, માટે શાંતિથી ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરશો.”

પછી પ્રો. ફેરજનને પોતાનું પ્રવચન શરૂ કરતાં કહ્યું: “ આ અત્યંત પ્રાચીન, અત્યંત ધાર્મિક, અત્યંત પવિત્ર ભારતભૂમિ પર મેં પગ મૂક્યો ત્યારથી મારા અંતરાત્માને ઘણા આહ્વાદજનક અનુભવ થયા છે, અને જ્યારથી હું આ મારા નાના મિત્રના અને આ એમના વિદ્વાન ગુરુના નિકટના સંબંધમાં આવ્યો ત્યારથી એવી શાંતિ, સંતોષ અને આનંદમાં મસ્ત રહું છું કે અન્ય વસ્તુનું મને સ્મરણ થતું જ નથી, અને ગમે તેવો સંભાવિત ગૃહસ્થ મને ગમે તેવી લાલચો આપી મારી આ (હસીને) બ્રાહ્મી સ્થિતિમાંથી મને ચલાયમાન કરી શકે એમ નથી. ધર્મ વિષે અત્યંત પ્રાચીન સુંદર સાહિત્ય ભૂતકાળ પર આ પવિત્ર દેશમાં છે તેવું કયાંયે પણ નથી. પણ એ સાહિત્ય વાંચવામાં પ્રથમ આવશ્યકતા શ્રદ્ધાની છે. કોલબ્રુક, મુર, ગાર્થ, મેક્સમુલર, વિલ્સન, વેબર વગેરે પ્રાચીન સાહિત્યના જિજ્ઞાસુઓએ અત્યંત શ્રમ લઈ વેદથી માંડી અત્યાર સુધીમાં આ પવિત્ર ભૂમિમાં પ્રચલિત સર્વે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોના અભ્યાસ કર્યો છે, અને પોતાના અભ્યાસના ફળરૂપી ગ્રંથો મૂકી ગયા છે. પણ એ સર્વેમાં એક મોટો દોષ અશ્રદ્ધાનો છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે કે ‘શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનમ્, તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ’ તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. શ્રદ્ધા વિના જે કાંઈ કર્મ થાય તે રાખમાં-ધૂળમાં નાખ્યા સમાન છે. કલ્પવૃક્ષની નીચે એ લોકોએ દીર્ઘકાલ બેસીને એ કલ્પવૃક્ષનાં મૂળ, શાખાઓ, પત્ર, સર્વ ચૂંથી નાખ્યાં. પણ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ જ્ઞાનની પ્રાર્થના એ કલ્પવૃક્ષ પાસે ન કરી. પરિણામ શ્રદ્ધાહીન જનને મળે તેવું જ આવ્યું. ધર્મની શુદ્ધ તીવ્ર જિજ્ઞાસાવાળાને અને તેમાં આ પવિત્ર દેશના સજ્જનને એ સર્વ સાહિત્યથી પોતાના સુંદર ધર્મમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે એવું કશું મળતું નથી. આવા શોકજનક

પરિણામનાં કારણ ધણાં છે. પ્રથમ કારણ, તામસ-રાજસ નાસ્તિક દેશમાં જન્મ, બીજું, આસુર ઇન્દ્રિયસમૂહ, ત્રીજું, પોતાના ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પર આપદાદાથી ઊતરી આવેલી અધ્ધ્રજ્ઞા, ચોથું, પોતે ઉત્તમ, અને આ કાઠસ્થિથી વિમુખ લોકો પોતાથી ઊતરતા છે એવો પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલો વહેમ, પાંચમું, આર્યાવર્તની હાલની પરતંત્ર સ્થિતિ, છઠ્ઠું, કાઠસ્થિના જન્મથી સૃષ્ટિ બહુ પ્રાચીન નથી એવી મૂર્ખા હઠ, સાતમું, કાઠસ્થિ સૃષ્ટિમાં સર્વોત્તમ અને કૃષ્ણ વગેરે તો થઈ જ નથી ગયા, પણ કાઠસ્થિની વાતો સાંભળી આર્યાવર્તના લોકે ઉપજીવી કાઢેલા કલ્પિત જન છે એવો મનનો દુરાગ્રહ, આઠમું, કાળ વિષે, દેશ વિષે જોટા ઊંઘા વિચારો, નવમું, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે ઊંઘા વિચારો,—આમ જેમ જેમ હું વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને ધણાં કારણ જડે છે: એ કારણ મને પણ જડત નહિ જ, પણ આ શુભ પરિણામનું કારણ હું (ગોવિંદભટ્ટ તરફ દૃષ્ટિ કરી) સત્સંગ માનું છું, અને એ સત્સંગનું કારણ પ્રભુકૃપા વિના અન્ય કોઈ દષ્ટિગોચર થતું નથી.

“જે મારા પર પ્રભુકૃપા ન થઈ હોત, તો હું પણ આ લોકોના દુઃસંગમાં દુર્મતિવાન થાત, અને મિથ્યા તર્કજ્ઞાનમાં ફસાત. આ પવિત્ર ભારતદેશના ભોળા તત્ત્વશોધકો પણ એમના દુઃસંગથી, એમને પોતાથી વધારે વિદ્વાન અને અનુકરણીય માનવાથી એમના જેવા જ શ્રદ્ધાહીન થઈ ગયા છે. અને તમારા પવિત્ર શાસ્ત્રોના અનર્થ થઈ ગયા છે. અત્યંત પરિશ્રમ લઈ, એકેએક શબ્દ વિચારપૂર્વક લખનાર પ્રખર વિદ્વાન ગણાતા ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર જેવા, અને અત્યંત ચતુર વિદ્વાન ગણાતા લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલક જેવા પણ આ દુષ્ટ અસરમાંથી મુક્ત નથી. અને તેથી જ જોકે તમારા પૂર્વજો વેદને અપૌરુષેય અને નિત્ય માનતા આવ્યા છે, તોપણ આ વિદ્વાનો વેદના કાલનો નિશ્ચય કરવા મંડી પડ્યા છે ! અને એમની દૃષ્ટિ પ-૬ હજાર વર્ષથી દૂર પહોંચી

શક્તી નથી ! જો શ્રદ્ધા હોત તો ઋષિમુનિઓનાં વચન જૂઠાં માનતા પહેલાં તે સમજવાને પ્રયત્ન આરંભાયો હોત. યોગશાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંયમ કરી સત્ય શોધ્યું હોત, કાળ એ વસ્તુ છે કે અવસ્તુ છે તે સમજવા પ્રયત્ન થયા હોત. કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર, કલિ એ સર્વ યુગોનું રહસ્ય સમજવા મથ્યા હોત. હું પૂછું છું કે તમારા ઋષિમુનિઓનાં વચન નહિ માનવાને તેમને ક્યાં સખળ પ્રમાણો મળ્યાં છે ? જેમ ગમનશીલ જગત્ રૂપસૃષ્ટિ બંધનકર્તા છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ વેદ, નામસૃષ્ટિ બંધનમાંથી મુક્તકર્તા છે, એનું રહસ્ય એઓ સમજ્યા છે ? વેદમાં નિરૂપણ કરેલા યજ્ઞોનું રહસ્ય, દેવતાઓનું રહસ્ય શ્રદ્ધાથી કેતી પાસે શીખવાને પ્રયત્ન કર્યો ? મૂરે અત્યંત શ્રમ લઈ વેદના દેવતાઓના મંત્ર એકઠા કર્યા, સાર શું મળ્યો ? એક મનુષ્ય કબરસ્થાનમાં ગયો, બધી કબરો ખોદી કાઢી. મરેલાં શંખોને જેમ તેમ કરી બેસાડી, તેમને હલાવવા ચલાવવા માંડ્યાં. હાથ ચાલ્યા, પગ ચાલ્યા, પણ ત્યાંના ત્યાં. આંખ ખુલ્લી, પણ દેખે નહિ. નસકેારામાંથી પવન આવ જ કરે, પણ સૂઝે નહિ, કાનને અવાજ અથડાય, પણ સાંભળે નહિ. ઘણાં વર્ષ પરિશ્રમ લઈ અંતે તેણે લખ્યું : “પૂર્વે સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય નામનાં પ્રાણી થઈ ગયાં, તેમને હાથ, પગ, નાક કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો હતી, પણ તે લોકો પગથી ચાલીને દૂર જઈ શકતા હતા, અથવા હાથથી કામ કરી શકતા હતા અથવા આંખથી જોઈ શકતા હતા કે કાનથી સાંભળી શકતા હતા, એમ માની શકાય તેમ નથી. મેં એવા હજારો મનુષ્ય પ્રાણીઓની બારીક તપાસ કબરસ્થાનમાં ઘણાં વર્ષ સુધી કરી છે, તે તમારી આગળ રજૂ કરું છું. એ પ્રાણીઓ ખેતી કરતાં હતાં, લૂગડાં પહેરતાં હતાં, તેઓએ ગામે તથા શેડેરો વસાવ્યાં હતાં વગેરે પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી વાતો ગોપીપુરાની ગપ કરતાં વધારે વિશ્વાસ આપવા લાયક નથી. જો કે એ વાતો હૃદયને આનંદ આપે છે, મનને મોહિત કરે છે, સ્વભાવથી સત્ય લાગે છે, તોપણ આ સાયન્સના જમાનામાં એ સર્વે ગપાં

વિદ્વાનોએ માનવા યોગ્ય નથી. અભણ અંધશ્રદ્ધાળુ એવી નપગી વાતો માન્યા કરશે, પણ ધીમે ધીમે તેમને પણ સાયન્સના સતત પ્રચારથી આપણા જેવા સમજદાર બનાવી શકાશે. મને બારીક તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે દરેકને કાંઈ એ જ હાથ ન હતા. કેટલાક એવા એક હાથના, તેમ જ એક જ આંખનાં અને એક જ પગનાં પણ મનુષ્ય પ્રાણીઓ મને મળી આવ્યાં છે. કૌર્મિક છૂટા હાથપગ વગેરે પણ મળ્યા છે, પણ તે આ એક હાથપગવાળાનાં જ છે, એમ માનવાને કોઈ પણ સમજા કારણ અઘાપિ પર્યંત પ્રાપ્ત થયું નથી.” વેદના ઋષિમુનિઓ, વેદનો સમય, વેદના દેવતા વગેરેનું વર્ણન કરનાર શ્રદ્ધાહીન, બહિર્મુખ, આસુર ઇન્દ્રિયસમૂહવાળા પંડિતમન્યોના વિચાર આ કબરસ્થાનની શોધખોળ કરનારના વિચાર જેટલા જ વિશ્વસનીય છે. મને તો લાગે છે કે આ સાયન્સના ગુમાનવાળા મનુષ્યો અત્યંત તામસ અને અંધ છે. વેદનો અને એમનો પંથ ન્યારો છે. અચ્યુત પ્રભુની દૃષ્ટિમાંથી નીકળેલો કાલ પ્રવાહરૂપ છે. એ પ્રવાહમાં મનુષ્ય પ્રાણીઓ તણાયા કરે છે. જેમ તુંબડું બાંધનાર ડૂબતો નથી, તેમ સર્વકાલ વેદમાં કહેલા યજુયાગ, કર્મ, ઉપાસના, ભક્તિ કરનાર ડૂબતો નથી, પણ વેદની સહાયથી પ્રભુ અચ્યુતનાં દર્શન કરે છે. વેદ નિત્ય છે, તેમ વેદમાંના દેવતાઓ પણ નિત્ય છે, અચ્યુતની વિભૂતિઓ છે. વેદમાં ‘નેચરવર્શિષ’ જેનારાઓ હાથીને સૂપડું, સ્તંભ, દોરડું કહેનારાઓ કરતાં પણ વધારે અજ્ઞ, અંધ છે. અનાદિકાળથી ચાલતી સૃષ્ટિમાં ૫-૬ હજાર વર્ષ પર વેદ રચાયા એમ સમજનાર પણ એના જેટલો જ અંધ સમજવો. આ પવિત્ર ભૂમિના શિર પર પરમ પવિત્ર હિમાલય વિરાજે છે, તેમાં માનસસરોવર, કૈલાસ, ગંગોત્રી, બદ્રિ-કેદાર, હરિદ્વાર અઘાપિ હજારો અને લાખો વર્ષો થયાં વિરાજે છે. ગંગાઅવતરણનું અદ્ભુત વર્ણન રામાયણ, મહાભારત અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં વાંચી મનને જે આનંદ થાય છે, તે

અવર્ણનીય છે. પણ આજકાલના ક્ષુદ્ર વિચારકોના મનને એ સર્વ અસંભવિત અને કલ્પિત લાગે છે. પણ કલ્પિત કથાઓ સર્વજ્ઞ મુનિઓ લખે જ નહિ; વેદ, રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત વગેરે જ્ઞાનના અને ભક્તિના સાગર-રૂપ ગ્રંથોમાં જે અસંભવિત લાગે તે આપણી ક્ષુદ્રતાને લીધે, ઋષિમુનિઓની કલ્પનાઓને લીધે નહિ,—એ વાત એમને રુચતી નથી. જે ઋષિઓ જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેમાં પારંગત છે, તેઓ ગાંધ્યાં શું કરવા લખે? પણ ગંગાને જે જળનો સમૂહ જ માને, તેમાં ચૈતન્ય જ ન સ્વીકારે, તે તેનું આધ્યાત્મિક બળ, પાવન કરવાપાત્રું તથા ભોગ ભોક્ષ આપવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી સ્વીકારે? અને તેની આધિદૈવિક મૂર્તિનાં તેને સ્વપ્ને પણ ક્યાંથી દર્શન થાય? એટલે ગંગાની સર્વ કથાઓ એનું મન ક્યાંથી સ્વીકારી શકે? તેમ જ જે ભૂતળ સિવાયના અન્ય લોક—ચૌદ લોક જ ન માની શકે, તેને અવતરણમાં શું ચમત્કાર માલૂમ પડે? હે આ પવિત્ર આર્યાવર્તના ઋષિ-મુનિઓ! હે જગતના કલ્યાણને માટે અઘાપિ પરિભ્રમણ કરનાર પરોપકારી સાધુજનો! અમારા જેવા ક્ષુદ્ર જંતુઓ પર કૃપા કરો! અમારાં જ્ઞાનચક્ષુનો વિકાસ કરો! અમારા મનની મૂઢતા દૂર કરો! પ્રિય બંધુઓ! તમને આ પવિત્ર દેશમાં જન્મ આપીને પ્રભુએ તમારા-પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર કરનાર ઋષિ-મુનિઓનું રક્ત તમારી શિરાઓમાં વહે છે, તેમના અત્યંત ઊંડા જ્ઞાનના ભંડાર તમારા દેશના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ભરેલા છે. એ ગ્રંથો સમજવાને તમે જ લાયક છો, એમ હું અંતઃકરણથી માનું છું. એ ભંડારોની કૃપા તમારી પાસે જ છે. એમાં પાંચસો વ્રજ છે, અને બારસો અપિ છે, અને પંદરસો બ્રહ્મ છે, એવી ગણતરી કરી કરીને યુરોપના વિદ્વાનો થાકી ગયા, પણ જેઓ ઊંધા જ ચાલે તે સીધા ક્યાંથી જાય? પશ્ચિમનો રસ્તો લઈ પૂર્વમાં કેમ જવાય? અમે જે ગ્રંથો અહીંથી લઈ ગયા છીએ, તે તમને પાછા

સોંપાવવા, અને તમને જોઈતાં સર્વ સાધનો આપી, શાંતિ, સ્વાધ્યાય અને સંયમ સરલતાથી સાધી શકો એવા પ્રયત્ન કરી, પ્રયોના શુદ્ધ અર્થ કરાવી, આ સમગ્ર ભૂતળ પર શુદ્ધ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને તમને મોકલી આપવા એ તમારા રાજ્યાધિકારીઓનું કર્તવ્ય છે. અમારા વિદ્વાનો ઉત્ક્રાંતિવાદથી માછલાં,.....પછી વાંદરાં, અને પછી મનુષ્ય થયાં એમ માને છે, તે તદ્દન ઊંધું જ છે. સર્વસમર્થ પ્રભુએ પ્રથમ પોતામાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કર્યા, તેમણે ઋષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા, તેમણે સર્વે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, એમ તમારાં શસ્ત્ર કહે છે તે જ યથાર્થ છે. પ્રભુએ બ્રહ્માને જ્ઞાન આપ્યું, બ્રહ્માએ ઋષિઓને આપ્યું, એ જ યથાર્થ છે. તમારાં જ્ઞાન, ભક્તિ, ઉપાસના, મંત્રો વગેરેની વાતો તો દૂર રહી, પણ તમારા યોગશાસ્ત્ર જેવું પણ અમારા તામસરાજસ દેશોમાં કશુંયે નથી. યોગની સિદ્ધિઓની તમારા ઋષિમુનિઓ તો દરકાર પણ કરતા નથી: પણ એ જ સિદ્ધિઓ જે પશ્ચિમના બલિમુખ આસુર લોકોને પ્રાપ્ત થઈ હોત તો કાંઈ કાંઈ ઉત્પાત એ લોકોએ કરી મૂક્યા હોત. પણ પ્રભુએ એ લોકોને શ્રદ્ધા જ નથી આપી, એ અત્યંત ઉગ્રિત કર્યું છે. ક્રુદ્ધ સાયન્સના બળથી રેલવે, સ્ટીમરો, તાર, મિલો વગેરે બનાવી વિપ્લોમાં વધારે ને વધારે આસક્ત થઈ ભૂતળ પરની મોજશોખની વસ્તુઓ થોડાઓએ જ વહેંચી લઈ ભૂતળ પરના મનુષ્યોના મોટા ભાગને ભૂએ મરતો કર્યો છે. આ પવિત્ર દેશના સાધુજનોને તો ભૌતિક સમૃદ્ધિ જવાથી કાંઈ વિશેષ નુકસાન નથી. પ્રભુજ્ઞાનમાં, પ્રભુભજનમાં જે વૈરાગ્ય જરૂરનો છે, તે એથી તેમને સહજસિદ્ધ થાય છે. પણ એ વિષયોની લોભ-પતાને લીધે દેશેદેશમાં વેરઝેર વ્યાપી રહ્યાં છે, મોટા મોટા દેશો પચાવી પાડવામાં આતુર્ય ગણાય છે, અને પ્રભુની વાત કરનાર મનુષ્ય પાગલ ગણાય છે. ભૂતળ પર આ સર્વ અધિકાર પ્રસર્યો છે, અને હજી વધારે પ્રસરે છે.

માધવબાગની આ પવિત્ર ભૂમિ પર, આ ભાગ્યશાળી આર્યોની સભામાં, આ એકલા મળેલા આચાર્યોની સમક્ષ, સર્વના અંતઃકરણમાં, તેમજ આ સામેના દેવાલયમાં વિરાજતા લક્ષ્મીનારાયણ દેવની સન્નિધિમાં હું કહું છું કે હે મારા આર્યભાઈઓ! હવે તમારો સમય આવ્યો છે. ભૂતળ પર પ્રથમ શાંતિ ફેલાવી પછી તેમાં ધર્મનાં, જ્ઞાનનાં અને ભક્તિનાં બીજ વાવવાં એ તમારો હાથ છે. પશ્ચિમના દેશોનો મોહ છોડો. તેમાંથી તમને કંઈ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. જે વસ્તુ સત્ય છે, નિત્ય છે, શાશ્વત સુખકર છે, તે અહીં જ છે. તમે ઉત્તરના મહાસાગરના પ્રદેશમાંથી અહીં આવી રહ્યા, અથવા યુફ્રેટીસ ટાઇગ્રીસના પ્રદેશમાંથી આવ્યા, અથવા ઇંડોનના બાગમાંથી આવ્યા, એ સર્વ તર્કજન્ય છે. ઋષિ-મુનિઓના ત્રિકાળજ્ઞાન આગળ તે શેષચંદ્રીના તરંગ જેવા જૂઠા અને અસત્ય છે. લાખો વર્ષ પરનો તમારો બ્રહ્માવર્તનો અત્યંત પવિત્ર પ્રદેશ હજી અંગુલિથી દર્શાવાય તેમ છે. લાખો વર્ષ પર સાંખ્યસિદ્ધાંતના વક્તા કપિલમુનિએ જે પ્રદેશને પાવન કર્યો હતો, તે વેદમયી સરસ્વતીનો પ્રદેશ, તે બિંદુસર, અને તેમની ભાગ્યશાળી માતા દેવહૂતિજી બ્યાં સિદ્ધિને પામ્યાં હતાં તે સિદ્ધપુર, એ સર્વે આજે પણ તમારા દેશમાંથી ભૂંસાઈ ગયાં નથી. પ્રયાગનું પવિત્રધામ હજી પણ તમને પાવન કરે છે. બ્રહ્મા, મહેશ અને વિષ્ણુની બ્રહ્મતાની પરીક્ષા કરનાર ભૃગુઋષિનું ભૃગુપુર હજી પણ પવિત્ર નર્મદાતટ પર વિરાજે છે. પરબ્રહ્મ આનંદમય કૃષ્ણની અત્યંત અલૌકિક લીલાની ભૂતળ પર ઝાંખી કરાવનાર વૃંદાવન, ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકા, અદ્યાપિ ભૂતળને અલંકૃત કરે છે. પવિત્ર રામચંદ્રજી અને સતી સીતામાતાનાં પવિત્ર સ્થાનો નાશક, પંચવટી અને અયોધ્યા આજે લાખો વર્ષ થયાં અદ્યાપિ તમારા પર કૃપાદષ્ટિ કરી રહ્યાં છે.

પવિત્ર બદ્રિકાશ્રમમાં આજે પણ પરમકૃપાળુ નારાયણઋષિ તમારા કલ્યાણ માટે તીવ્ર તપ કરી રહ્યા છે. ભાઈઓ, તમે પૂર્વે કેટલાંયે પુણ્ય કર્યાં હશે, કે જેથી અહીં આ પવિત્ર દેશમાં તમારો જન્મ થયો છે. મને આ મારા શ્વેત શરીર પર કેટલો તિરસ્કાર છૂટે છે, તે તમને કેમ ખબર પડે ? મને કેટલીયે વાર પવિત્ર ગાગીંમાતાને પેટે જન્મ લેવાની અભિલાષા થઈ છે, પણ હું તો તમને એ કહેતો હતો કે તમે આ પ્રાચીન પવિત્ર ધામોના અસ્તિત્વને સત્ય માનો છો કે શુષ્ક તર્કોને સત્ય માનો છો ? હે ભારતના ભાગ્યશાળી સંતાનો ! સેંકડો અને હજારો વર્ષથી ભૂતળના દૂર દેશના ભાગ્યહીન લોકોની દૃષ્ટિ તમારી પવિત્ર કર્મભૂમિ તરફ, તમારી પવિત્ર રહેણીકરણી તરફ, તમારા કલાકૌશલ્ય તરફ, અને તમારી પવિત્ર લક્ષ્મીદેવી તરફ ખેંચાયલી રહી છે, અને હજુ પણ હજારો વર્ષ સુધી રહેશે જ. આ તામસ કલિયુગમાં પ્રભુભક્તિનો ભૂતળ પર પ્રચાર તમારા દેશ પરથી જ થશે. પ્રભુ તમને સદા ક્ષેમકૃષ્ણ રાખે, અને તમારા દ્વારા ભૂતળના અન્ય જનોનો ઉદ્ધાર કરે.”

ભાષણ પર ટીકા

ભાષણ થઈ રહ્યું, એટલે પ્રથમ વિદ્વાન આચાર્યો એક પછી એક ગિજ્યા. હિંદુધર્મની સ્તુતિ કરવા માટે પ્રો. ફેરજનનાં વખાણ કર્યાં, પોતપોતાના કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, શુદ્ધાદૈત, દૈત વગેરે સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા, અને કલિયુગમાં ભક્તિ જ તારનાર છે, એમ સર્વે આચાર્યોએ ભાર મૂકીને કહ્યું. પછી બંગદેશના પ્રો. હિરણ્યગર્ભ ગિજ્યા. તેમણે કહ્યું કે, “ ભાષણકર્તાના ઓરીએન્ટલ સ્કોલરો પરના આક્ષેપ ખરા છે, પણ બંગદેશના હાલના લેખકો એ માનસિક પર-તંત્રતા, ગુલામગીરી બરોબર સમજી ગયા છે, અને કેટલાકોએ પોતાનો નવીન છતાં અત્યંત પ્રાચીન મત સ્પષ્ટ રીતે બહાર કઢ્યો છે, અને મારી ખાતરી છે કે અહીં જ સ્વલ્પ સમયમાં એ સ્થિતિ ફેરવાઈ જશે.”

પછી પ્રો. શે'ડે ઊઠ્યા અને બોલ્યા કે, “ અમારા મહારાષ્ટ્રમાં પ્રો. હિરણ્યગર્ભ કહે છે તેવો ફેરફાર થતાં બહુ સમય લાગશે. હાલ તો અમે માનસિક પરતંત્રતાને સંપૂર્ણ કરવાને, અને પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓનો તુચ્છકાર કરવાને, પશ્ચિમની રીતિનું અનુકરણ કરવાને, તર્કવિતર્કના ઘોડા દોડાવવાને, ઉરાંગઉટાંગ ટોલ્યા મારવાને અને પશ્ચિમની પૂજા કરવાને એક પત્ર કાઢ્યું છે. અમારા નવીન મહાત્માઓએ સિદ્ધ કર્યું છે—અને આખું આર્યાવર્ત હજારો વર્ષથી ગમે તેમ માને અને વર્તે તો પણ આ નવીન સિદ્ધાંતમાં તો રતિભાર ફેરફાર કરવાનો કોઈને શો હક છે ?—કે કૃષ્ણ, ગાય ચારનાર ભરવાડ કૃષ્ણ જેવો તો કોઈ થઈ જ નથી ગયો, એ તો કાષ્ટરના પછી એ કાષ્ટરની વાતો જ રૂપાંતર થઈ ભરવાડોની ભટકતી જતોદારા હિંદુસ્તાનમાં આવી છે, અને કાષ્ટરને જ આર્યાવર્તના ભોળા લોકોએ કૃષ્ણ ઠાકા બેસાડ્યો છે; વળી બ્રહ્મસૂત્રનો યોજનાર પણ વ્યાસ એકલો નહિ, પણ બે ત્રણ ગુદાગુદા લેખકો હોવા જોઈએ, એવા પુરાવા પણ મળી આવ્યા છે. આ બધામાંથી કદાચ નિગૂઢ સાર એ નીકળે કે પશ્ચિમનું બધું સારું, કાષ્ટર અને ખ્રિસ્તી ધર્મ જ ખરો, અને કૃષ્ણ અને કૃષ્ણભક્તિ તો એક મોટો ઢોંગ—બ્રમ છે, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આ મહાલેખકોએ આખું કશું સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. તેઓએ તો નિષ્પક્ષપાતપણે પોતાને સૂઝ્યું તે લખ્યું છે, માટે પ્રો. ફેરજને ફરી વિચાર કરવો અને સાંખ્ય, યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, જેમાંનું કશું આપણે પ્રત્યક્ષ જાણુતા નથી, તે માની, પ્રાચીન આર્યાવર્તના જંગલી, જંગલમાં જ રહેનારા, વલ્કલ પહેરનારા, ઇન્દ્રિયો અને તેના સુંદર વિષયો એટલે ‘સકળ સુધારા’ નો તુચ્છકાર કરનારા ગાંડા લોકોની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી તેમનું અનુકરણ કરવાથી, કોઈને પણ યત્કિંચિત પણ લાભ નથી એમ ખૂબ સમજવું.”

પછી પંચાનન શાસ્ત્રી ઊઠ્યા. એઓએ કાશીમાં વીશ વર્ષ અભ્યાસ કર્યો હતો. વ્યાકરણ, ન્યાય, અત્રંકાર, ધર્મ અને મીમાંસા

વગેરે શાસ્ત્રો સારી રીતે ગુરુ પાસે ભણ્યા હતા. હાલના શાસ્ત્રીજીઓ, જેઓ નામમાત્રથી જ શાસ્ત્રીજીઓ હતા, જેઓએ વસ્તુતઃ એક પણ શાસ્ત્ર જોયું ન હતું, તેમના પર એમને અસંત તિરસ્કાર હતો, અને જ્યારે એવાઓને કોઈ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા તરફથી વાચસ્પતિ, રત્ન, રત્નાકર, વિશારદ, વગેરે ખોટા ઈલેકામ મળતા, ત્યારે એમને બહુ જ હસવું આવતું, અને હમેશાં ટોળમાં તેમને વાચસ્પતિ, રત્ન, રત્નાકર વગેરેથી જ સંબોધન કરતા. એઓ બોલ્યા કે, “જે વસ્તુની જે સમયે આવશ્યકતા હોય છે, તે વસ્તુ પ્રભુ પ્રકટ કરે છે, અને ગમે તેવી ઉત્તમ વસ્તુ હોય, પણ ઉપયોગ નષ્ટ થતાં તે ધીમે ધીમે નષ્ટ થાય છે. આ સ્વાભાવિક નિયમ છે, અને તેમાં મનુષ્ય ફેરફાર કરી શકતો નથી. જ્યારે શાસ્ત્ર પર શ્રદ્ધા હતી, ત્યારે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થતો, શાસ્ત્રીઓનાં માન હતાં, કિંમત હતી. આપણા લોકોએ શાસ્ત્રીઓની કિંમત ન કરી, ત્યારે તેઓ પશ્ચિમના ગુણગ્રાહી લોકોના ‘આશ્રિત’ થયા, અને તેઓના વિચારોને સમર્થન કરનારાં વાક્યો શાસ્ત્રોમાંથી શોધી ટાંકી આપ્યાં. પરિણામ એ આવ્યું કે, આપણાં જ શાસ્ત્રોની સહાયથી આપણાં શાસ્ત્રો વિશ્વસનીય નથી એવો ભ્રમ થયો; હાલના સમયમાં કોઈક શાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલા શાસ્ત્રીની શું કિંમત છે? પાટિયું મારી ખેંઢેલા મૂર્ખ ધુતારા જ્યોતિષીઓને તમે દ્રવ્યલોભથી હળ્લરો રૂપિયા આપો છો, જ્યારે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલાની કદર કરવાનું—શાસ્ત્રની કદર કરવાનું તમને સૂઝતું નથી. દ્રવ્યવાનની ખુશામત કરનાર એક પણ શાસ્ત્ર નહિ જાણનાર ‘શાસ્ત્રી’ને ખેચાર હળ્લર રૂપિયા સહેજમાં મળે, એટલે ખુશામતની કદર તમે કરો છો, અને શાસ્ત્ર જાણનાર શાસ્ત્રીને તમે વેદિયો ઢોર કહી ધાસ પણ નાખતા નથી. શાસ્ત્રોનાં અધ્યયન માટે એકાદ ઉત્તમ પાઠશાળા પણ ન મળે. લોકોની વૃત્તિ એટલી અધમ થઈ ગઈ છે કે, નાટકો અને સિનેમાનાં હાઉસો ઊભરાઈ જાય છે, એશઆરામમાં લાખોકરોડો રૂપિયાનો

મિથ્યા વ્યય થાય છે, પણ ધર્મ માટે, શાસ્ત્ર માટે, વિદ્યા માટે, કાંઈ પણ આપતાં ફેંકી દેતા હો, એવું ભાન તમને થાય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રીઓ લગભગ નષ્ટ થઈ ગયા છે, અને રજાસલા નષ્ટ થતા જાય છે.”

પછી પ્રમુખ પોતાના વિચાર દર્શાવતા બોલ્યા કે, “પંચાનન શાસ્ત્રીનું કથન ઘણું અંશે સત્ય છે; પણ તેથી માત્ર ખેદ કરી બેસી રહેવું યોગ્ય નથી. પ્રભુ જે કરે છે, તે સર્વથા સર્વદા સારું જ કરે છે, એ સિદ્ધાંત જો એકવાર આપણે ગળે ઊતરી જાય તો પછી ખેદનો અવકાશ જ રહેતો નથી. ઘણે ભાગે વેદ નષ્ટ થયા છે, અન્ય શાસ્ત્રો નષ્ટ થતાં જાય છે, પણ ભક્તિશાસ્ત્ર નષ્ટ થયું નથી. કલિયુગમાં ભક્તિનો પ્રચાર વધારે થશે એમ ભવિષ્યવાણી છે, અને જે જીવો ભક્તિ કરશે તે પ્રભુ પાસે જશે જ. જો સર્વ શાસ્ત્રોનું અંતિમ લક્ષ્ય પ્રભુસંબંધ છે એમ સ્વીકારીએ, તો પ્રભુપ્રાપ્તિ શીઘ્ર કરાવનાર કલિયુગમાં અન્ય શાસ્ત્રો નષ્ટ થાય તો પણ શું ? શાસ્ત્રીઓ પોતાનું લક્ષ્યબિંદુ—પ્રભુસંબંધ—ખોઈ ખેડા છે, એટલે ઉદરનિમિત્તે આમતેમ ભટકે છે; એવાઓની કદર ક્યાંથી થાય ? પંચાનનશાસ્ત્રીનું જ દષ્ટાંત લઈએ. એમની વિદ્વત્તાની પ્રભા મુંબઈમાં, તેમજ કાશીમાં થોડી છે ? રાગરવવાડાઓ તેમજ ધનિકો એમને વર્પાસનો આપતાં નથી ? નરેર પડતાં શાસ્ત્ર જાણનાર શાસ્ત્રીઓ કેટલા મળે છે ? કોઈ કોઈ દક્ષિણી શાસ્ત્રીઓનાં નામ મળે છે, પણ તેઓને અવકાશ જ ક્યાં છે ? માટે યોગ્ય શાસ્ત્રીઓની તો કદર થાય છે જ; પણ વિદ્યાર્થી થતાં પહેલાં જ ‘શાસ્ત્રીજીઓ’ બનનારને તો ધનિકોના આશ્રિત બની તેમની હજૂરી કર્યા વિના કેમ ચાલે ? સર્વ શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટે એકે મોટી પાઠશાળા કાઢવાનો દરાવ થોડા સમય પર મૂકવામાં આવ્યો હતો, પણ તે માનસિક ગુલામગીરીને લીધે ઊડી ગયો હતો. પણ તેથી નિરાશ થવાનું દારણ નથી. પ્રો. હિરણ્યગર્ભ કહે છે તેમ

અંગદેશમાં આ પરતંત્રતામાંથી મુક્ત થવાના પ્રયત્નો આરંભાયા છે, અને તે સમગ્ર આધ્યાત્મિકતામાં પ્રસરશે જ. જે વિચારો બહિષ્ક છે, તેનો નાશ કોઈ કાળે નથી જ. મહારાષ્ટ્ર તરફ આ ભૂરકીમાંથી છૂટવાના પ્રયત્ન સ્પષ્ટ જણાતા નથી, પણ તેમની બુદ્ધિ અત્યંત તીવ્ર છે, તે ભૂતવાનું નથી. પ્રો. ફેરજનની સરળતા, દીનતા અને શ્રદ્ધા આપણને સર્વને ચકિત કરે છે. આવા ઉત્તમ જીવને પ્રભુ શું દાન ન કરે, અને શા માટે ન કરે? ત્યારે એમને સમજવવામાં આવ્યું કે દેહ શબ્દનું મૂળ દિહ સંચય કરવો એ છે, જેમ પંચમહાભૂતનો આપણો દેહ છે, તેમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી એકત્ર થયેલા થોડાધણા મહાભૂતોના થયેલા જુદાજુદા પ્રકારના ‘દેહ’ હોઈ શકે, સરિતનો દેહ જલપ્રધાન હોઈ શકે, ગિરિરાજનો દેહ પૃથ્વીપ્રધાન હોઈ શકે, તેમજ કોઈક ઋષિઓના દેહ અગ્નિપ્રધાન, ભક્તોના દેહ વાયુપ્રધાન હોઈ શકે, ત્યારે એમના મનમાં તે નિઃશંક એસી ગયું હતું. ત્યાર પછી ગંગાવતરણનો પ્રસંગ વાંચતાં એમનાં ચક્ષુમાંથી આનંદાશ્રુ સ્રવ્યાં હતાં, અને એમણે એવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા કે આવું અદ્ભુત ચિત્ર મેં કોઈ પણ ધર્મના શાસ્ત્રોમાં જોયું કે વાંચ્યું નથી. ગંગાનું પાવન કરવાપણું, ગિરિરાજનું ભક્તિપ્રાધાન્ય, સાઠ હજાર વાલખિલ્ય ઋષિઓનું સૂર્યદેવ આગળ સ્તુતિ કરતાં કરતાં ચાલવું, એ એમને અત્યંત સુંદર તથા ચિત્તાકર્ષક લાગ્યું હતું. પૃથ્વી, સૂર્ય, નક્ષત્રો, ઝાડો, પાણી, પર્વતોમાં એમને ચૈતન્યનો ભાસ થતાં પશ્ચિમના વિચારકોની જડ શબ્દ જેવી સૃષ્ટિમાં એમને આત્માનાં દર્શન થયાં હતાં, અને ત્યારથી જ હિંદુધર્મનો અભ્યાસ એમણે શરૂ કર્યો છે, અને બ્રહ્મ, જગત અને જીવનો વાસ્તવિક વિચાર ઉત્તરમીમાંસામાં વાંચી બહુ પ્રસન્ન થયા હતા, અને અભેદ છતાં ભક્તિ, શૃંગાર અને ભક્તિ વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવોનું ઐક્ય, ઉપનિષદપ્રોક્ત વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામાશનનું રહસ્ય, આત્મક્રીડા, આત્મ-

મિથુન વગેરે ઉપનિષદ્ભૂત શબ્દોનો વિચાર, ગીતગોવિંદનો વિચાર કરવામાં ઘણો સમય ગાળ્યો છે, અને હિંદુધર્મ સર્વોત્તમ છે, એમ એમની ખાતરી થઈ છે. અને તેથી જ એમણે આપણા ધર્મની આટલી સ્તુતિ કરી છે.

“ માત્ર હિંદુ ધર્મની સ્તુતિ કરી પોતાનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરવામાં એમણે સારી ખુદ્દિ અને ચતુરાઈ વાપરી છે. હું માનું છું કે પરંપરાથી ચ્લેચ્છ વંશમાં જન્મેલો અને પશ્ચિમના તામસ ભોગ-પ્રધાન દેશમાં ઊછરેલો મનુષ્ય ગમે તેટલો ખુદ્દિમાન હોય તો પણ તે આ કર્મપ્રધાન ભારત દેશના મોક્ષદાન કરવાને સમર્થ હિંદુ ધર્મને યથાર્થ સમજવાને એકદમ યોગ્ય થઈ શકતો નથી. આપણા ભાષણ-કર્તાના જેવા કેટલાક મનુષ્યો તેમની સરળતા અને દીનતા વગેરે દૈવી સંપત્તિને લીધે આપણા ધર્મ તરફ દોરાય છે, અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતાં તેમનું કલ્યાણ એક બે જન્મના અલ્પ સમયમાં પ્રભુ કદાચ કરી પણ દે; પણ તેથી ધર્મજ્ઞ તરીકેનું અભિમાન જો લેશ માત્ર પણ આવે તો તેમની ઉન્નતિમાં જરૂર પ્રતિબંધ નડે છે. માત્ર સ્તુતિ કર્યાથી અધ્યયનનાં દ્વાર ખંધ થતાં નથી, પણ ઊલટો ઉત્સાહ વધે છે. કોઈ પણ વસ્તુ તરફ આકર્ષણ થવું એ તે વસ્તુને સમજવાનું પ્રથમ પદ છે, અને ત્યાંથી ધીમે ધીમે આગળ વધવાથી જ તે યથાર્થ સમજાય છે. વળી કર્મ, જ્ઞાન, ઉપાસના, ભક્તિ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોને લીધે, તેમજ વિષ્ણુ, શિવ, દેવી વગેરે ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓને લીધે, હિંદુધર્મની એટલી બધી શાખાઓ છે કે તે સર્વેનું વર્ણન એક ભાષણમાં થઈ શકે જ નહિ, એકના વર્ણનથી કોઈને સંતોષ થાય જ નહિ, અને ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોનું યથાર્થ વિવેચન તો ધર્મમાં પારંગત હોય તે જ કરી શકે. એવું વિવેચન બ્રહ્મસૂત્રો તથા ગીતામાં થયેલું છે, અને તે આપણા દેશમાં સામાન્યતઃ સર્વમાન્ય છે. જ્યારે જીવ ગીતામાં સારી રીતે વર્ણવેલી બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને ન શોચતિ, ન કાંક્ષતિ એ દશાને પ્રાપ્ત

થાય છે, ત્યારે સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ થઈ પ્રભુની પરામક્તિ ને પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્તિથી પ્રભુને સર્વ પ્રકારથી ઓળખે છે, અને સાયુજ્ય ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. જેને જ્ઞાનના ગૂંચવાડમાં ન પડવું હોય તેને માટે ‘મન્મના ભવ, મન્મુક્તો’ વગેરે સરળ ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ કરે છે. દૂકમાં સમજવાનું એટલું જ છે કે કીટભ્રમર ન્યાયથી કીડા પણ ભ્રમર થઈ જાય છે, તેમ જીવે બ્રહ્મમાં તન્મય થઈ બ્રહ્મ થઈ જવાનું છે. સ્નેહ, દ્વેષ, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે સર્વેમાંથી એક પણ તન્મય થતાં સુધી કરવું જોઈએ. આ તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવાને જ સંસારના સર્વ સંબંધ તોડવાની આવશ્યકતા, અને તેથી જ ત્યાગ કે વૈરાગ્ય એ હિંદુધર્મમાં પ્રથમ પગલું છે. પણ જે વસ્તુ ભાષણકર્તાએ ડહાપણ વાપરી કહી નથી, તેનું વિશેષ વિવેચન કરવાની મારી ધચ્છા નથી. આથી વિશેષ જોડા ઊતરવાનું આવી જાહેર સભાઓમાં યોગ્ય નથી. જેઓને ધર્મ સમજવાની શુદ્ધ જિજ્ઞાસા છે, તેઓ તો પોતાને યોગ્ય ગુરુ શોધી જ લે છે, અને ‘પ્રણિપાતેન, પરિપ્રશ્નેન. સેવયા’ તે ગુરુ પાસેથી પોતાના મનમાં ઉદ્ભવતી વિવિધ શંકાઓનું સમાધાન કરી લે છે. અલ્પજ્ઞ, ગુરુ મેળવતાં શ્રમ પડે છે, તેઓ કાંઈ હાટે કે વાટે મળતા નથી, પણ જિજ્ઞાસુને યોગ્ય સમયે મળે તો છે જ, અને અવશ્ય આ ભારત-વર્ષમાં સ્વલ્પ સમયમાં મળે છે. માટે જિજ્ઞાસુએ સંસારના સંબંધ તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો. લૌકિક વિષયો, રાજદારી વિષયો, સામાજિક વિષયો—એ સર્વ સંસારના સંબંધ વધારનારા છે, દૈહિક સંબંધી છે, માટે જિજ્ઞાસુએ તેમાં કાળ વ્યતીત ન કરવો, કેમકે એ વિષયો સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં સર્વદા પ્રભુએ ઘડેલી ઘટના પ્રમાણે ચાલ્યા જ કરવાના, અને માયાથી મોહિત જીવો તેમાં ફસાયા જ કરવાના—”

એક અવાજ—“નો-સેન્સ (અચ્છલ વગરની વાત).”

બીજો અવાજ—“તમે શું કહેવા માગો છો? બધાએ વૈરાગી થવું? લૌકિક, સામાજિક, અને રાજદારી વિષયોમાં શા માટે ભાગ ન લેવો?”

“તમારે (પ્રશ્નકારે) એ સર્વે વિષયોમાં અવશ્ય ભાગ લેવો. હું જિજ્ઞાસુની વાત કરું છું, તમારી વાત કરતો નથી.” પ્રમુખે કહ્યું.

ખીજો અવાજ—“ત્યારે આવા જાહેર ભાષણમાં સર્વે સાંભળે એવી રીતે આવી ઊંઘી વિનાશકારક વાત કેમ કહો છો? ધર્મની અતિશયતાએ ભરતખંડનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે.”

“‘ધર્મ’ વિષયના ભાષણમાં ‘ધર્મ’ જિજ્ઞાસુને ધર્મનો માર્ગ સૂચન કરવો એમાં શું અયોગ્ય છે?” પ્રમુખે પૂછ્યું.

ખીજો અવાજ—“ધર્મનો માર્ગ ભલે સૂચવો, પણ સર્વમાં ભાગ લેવો તે જ ધર્મ છે, તમે કહો છો તે તો અધર્મ છે.”

પ્રમુખ—“તમારે માટે તે અધર્મ છે, કેમકે તમે જિજ્ઞાસુ નથી; હું ફરીથી કહું છું કે હું જિજ્ઞાસુની વાત કરું છું. તેમાં જે મનુષ્ય જિજ્ઞાસા શું તે સમજતો નથી, તેણે વચ્ચે ખોલવું અયોગ્ય છે. જેને ધર્મની જિજ્ઞાસા નથી, તે શું ધર્મ, અને શું અધર્મ, એ કેમ સમજી શકે? જે મુમુક્ષુ હશે તે જ પોતાના પૂર્વજ્ઞેના—ઋષિમુનિ-ઓના ગ્રંથો, મોક્ષના ખગ્નના ખોલશે. જે મુમુક્ષુ નથી, તેને મન એ સર્વ સત્યાનાશનાં ખીજ છે!” એમ કહી પ્રમુખે આગળ ચલાવ્યું: “ધર્મની અતિશયતા એટલે દૈવી સંપત્તિની અતિશયતા; એ સત્યાનાશકર્તા છે એમ કહેનાર કોઈ દૈવી જીવ તો ન જ હોય. મુમુક્ષુને જે સહજ રીતે ધર્મ સ્ફુરે છે, તે સંસારીને અધર્મ તરીકે જ સ્ફુરવાનો. વળી ધર્મની અતિશયતાથી સત્યાનાશ તો વળવાનો જ, પણ તે પ્રશ્નકાર સમજે છે તેમ ભરતખંડનો નહિ, પણ સંસારનો. આજે પણ ધર્મની અતિશયતાથી જ ભરતખંડનો વિનય છે, અને તેનું સ્પષ્ટ દષ્ટાન્ત આજના ભાષણકર્તામાં મળી આવે છે. દુનિયાના સર્વ ધર્મમાં જ્યારે એમને હિંદુ ધર્મ ઉત્તમોત્તમ લાગ્યો, ત્યારે આ પ્રશ્નકારને તેમજ આજકાલના ક્ષુદ્ર શિક્ષણથી મદ્દંધ થયેલા જનોને, અને પશ્ચિમની માનસિક ગુલામગીરીવાળાઓને તે

સત્યાનાશકર્તા લાગે છે. પણ આ એક વાત ભૂલવા જેવી નથી, કે ભરતખંડમાંના ઘણા મનુષ્યોને મોટી ઉમ્મરે ધર્મજિજ્ઞાસા થાય છે, પછી જીવાનીમાં તે ગમે તેવો ઉન્નત હોય. તેનું એક દૃષ્ટાન્ત નર્મદાશંકર કવિ છે. જીવાનીમાં સર્વ સુધારા એકદમ કરી નાખવાનું મન ઝિજ્ઞાસા લોહીવાળા યુવકોને થાય છે, અને ન્યારે કોઈ દરેલ મનુષ્ય અનુભવની વાત કરે ત્યારે તેના મનમાં ક્રોધ અથવા નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. પણ આ પ્રશ્નકાર તેમ સર્વેએ સર્વદા યાદ રાખવાનું છે કે આપણા સર્વનો અધિકાર કર્મ માં જ છે, ક્ષણમાં નથી. સમાજસુધારા, રાજકીય સુધારા વગેરેમાં પણ કામક્રોધથી મુક્ત થઈ કર્મ કરવાનાં છે, બાહ્ય સ્થિતિ તો ત્યાં પણ રાખવાની જ છે. ક્ષણ તો દૈવાધીન છે. કર્તું અકર્તું અન્યથાકર્તું સર્વ-સમર્થ પ્રભુ છે. ભરતખંડને સ્વતંત્ર કરવું હશે તો પ્રભુને તેમાં લેશમાત્ર પણ શ્રમ પડવાનો નથી. કરોડો બ્રહ્માંડોને લીલામાત્રથી ઉત્પન્ન કરી, સ્થિતિ કરી, નાશ કરનારને એ પણ એક રમત છે. મને લાગે છે કે પશ્ચિમના દેશોને ભરતખંડના વિશેષ સંબંધમાં લાવવાને, અને ભરતખંડના ઉત્તમ ધર્મ દ્વારા તેમને પણ મોક્ષનું દાર યતાવવાને પ્રભુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બાજી રચે છે, અને થોડા જ સમયમાં ભરતખંડ સ્વતંત્ર થઈ ધર્મ-ધ્વજ ફરકાવશે. પણ તે વખતે સામાજિક અને રાજકીય સુધારા ઇચ્છનાર આ પ્રશ્નકાર પણ માત્ર જિજ્ઞાસુ નહિ, મુમુક્ષુ નહિ, પણ જીવન્મુક્તદશામાં હશે એમ હું ઇચ્છું છું !”

ભાષણની અસર

સભા અરખાસ્ત થઈ. સૌ ભાષણ પર તેમજ પ્રમુખના વિચારો પર ભિન્ન ભિન્ન મત દર્શાવતા પોતપોતાને ઘેર ગયા. વિચિત્રવીર્ય વિચારમાં ને વિચારમાં પોતાને ઘેર પહોંચ્યો, વાળુ કયું, અને નવ રૂપિયાની ઓરડીની બહાર ખુલ્લી અગાસી અથવા ચાલીમાં આરામ-

પુરશી પર સૂતો સૂતો નીચે પ્રમાણે વિચારવમળમાં પડ્યો: “આ લોકોને તે કેવા સમજવા! ભરતખંડ સ્વતન્ત્ર તો જરૂર થવાનું છે! અને તે પણ થોડાજ સમયમાં! પણ આપણા પુરુષોત્તમભાઈનો તેમાં લેશમાત્ર પણ ભાગ નહિ! તમે બધા મહેનત કરો, સ્વાર્થત્યાગ કરો, હોમાઈ જાઓ, મરો, પણ એતો પ્રભુ ભજ્યા કરવાનો! તેમાં વળી એ જિજ્ઞાસુ અને મુમુક્ષુ અને અમે બધા સંસારી! અમે હલકા, નકામા, અને એ જિંચો, જીવન-મુક્ત! એને મન દાદાભાઈ, ગોખલે, તિલક, ગાંધી, બધાએ સેકંડ ક્લાસ! ફર્સ્ટ ક્લાસમાં કેણુ એમ પૂછીએ ત્યારે હસે, અને ઉત્તર ઉડાવે. ‘તું કહેવાથી નહિ સમજે, તારી મેળે જ શોધી લે’ એવો ઉડાવવાનો ઉત્તર. પણ ભાગ ન લેવા છતાં કોઈ પૂછવા જાય તો ઉત્તમ તેમજ સરળ ઉત્તર. ‘મારે ભરતખંડ સાથે શું લેવા દેવા છે’—એમ ખોલતાં પણ અચકાય નહિ. દેશભક્ત તો એ ન જ કહેવાય. ધારો કે એને ધાર્મિક કહીએ; પણ આખો દહાડો એ શું કર્યો કરતો હશે? જૂના-પુરાણા ગ્રંથો વાંચવામાં શું મજા પડે? એવા નીરસ ગ્રંથો વાંચવાથી ક્યાંદો શો? સમાજસુધારાની વાત કરીએ ત્યાં પણ એ તો હસ્યા જ કરે. વિધવાવિવાહમાં પણ એનો ભાગ નહિ. ‘પહેલાં કેમ બંધે જતો હતો?’ એમ પૂછીએ તો કહે કે હું ભૂલ કરતો હતો! ‘તારો ઇશ્વર એવો કેવો કે કશામાં ભાગ જ ન લેવા દે?’ એમ પૂછીએ તો કહે કે મારા ઇશ્વરનો સ્વભાવ જ એવો છે કે મને કશું કરવા દેતો જ નથી! એક દાણુ પણ વીલો મૂકે નહિ! એનો ઇશ્વર જરૂર બાળક જેવો હશે કે જે માને છોડે જ નહિ! એના ધાર્મિક વિચારો તો ગાંડા જેવા લાગે છે, પણ એ તો ગાંડો ન કહેવાય! એ તો બારને ગાંડા કરે તેવો છે! જીઓની, પ્રો. ફેરજન તો એને જ દેખે છે ને! કાંઈક હશે ખરું...કાંઈક છે ખરું. સમાજ, દેશ, રાજ્ય, સ્વતન્ત્રતા, એ સર્વ કરતાં કાંઈક અત્યુત્તમ વિચારો અને વસ્તુઓ એના મનમાં ભરી છે, અને તેથી જ આ સર્વ એને તુચ્છ લાગે છે. જ્યાં આ વિચારો જ તુચ્છ, ત્યાં

એ વિચારોના નેતાઓ દાદાભાઈથી માંડીને સર્વે તુચ્છ લાગે તેમાં શી નવાઈ? હું ધારું છું કે નરસિંહ મહેતાને અને મીરાંબાઈને આ બધાથી ઊંચા ગણે ખરે! ફર્સ્ટ ક્લાસ તો એઓ પણ નહિ જ! એ તો મર્યાદા-ભક્ત! પણ પ્રથમ તો મારે એ જોવાનું છે કે આ એનું માનવું ખરું છે? મીરાંબાઈ મોટી? દાદાભાઈ કરતાં? નરસિંહ મહેતા ઝાંઝર વગાડે ને કીર્તન કરે, તે દાદાભાઈ અને ગોખલે જેવું કામ કરી શકે? એટલું ભેળું જ ક્યાંથી લાવે?...પણ ગોખલે નરસિંહ મહેતાને શું સમજે? જો એ એક એકને મળે તો ગોખલે નરસિંહને જરૂર પગે લાગે. ગોખલે નરસિંહ જેવા થવાની જરૂર ઇચ્છા કરે. ત્યારે એટલું તો નક્કી કે સંસારના કોઈ પણ વિષયમાં ભાગ લેવા કરતાં પ્રભુભજન કરવું એ જ ઉત્તમ...અરેરે! પુરુષોત્તમ જેવા મિત્રનો, ગોવિંદભટ્ટ જેવા ગુરુનો, ગાગી જેવી દેવીનો, અને કુસુમ જેવી ભક્તનો, આટલાં વર્ષના ગાઢ પરિચય છતાં હું એમને આજસુધી સમજ્યો જ નહિ! મારા મગજમાં કાળા અંધારાના જ કટકા ભરેલા છે, તે મને કાંઈ સૂઝયું જ નહિ! અરે પ્રભુ, તમે તે કેવા હશે કે કુસુમ જેવી બાળકને વશ કરો છો, ગાગી જેવી દેવીને વશ કરો છો, પુરુષોત્તમ જેવા ઉદ્ધતને વશ કરો છો, અને ગોવિંદભટ્ટ જેવાને તમારા બનાવી દો છો? તો પ્રભુ, મારા પર પણ કૃપા કરો. હું પાપી છું તેમાં શું? ધીમે ધીમે તમારા સંબંધથી સર્વ પાપ જશે જ. મારે સંસારને શું કરવો છે? મારી સ્ત્રી—તે તો રોજ કહે છે કે હવાતિયાં છોડી દઈ પ્રભુભજન કરો. પૈસો, કીર્તિ, એ સૌ મને શું કામનાં છે? આ પેટ—એમાં તો જે નાખીએ તે ચાલે. એ પૈસામાંયે ભરાય ને એ રૂપિયામાંયે ભરાય. કીર્તિ—જ્યાં સર્વે જ મરવાના, ત્યાં કીર્તિ કેવી? જે અમર તે ખરે. કીર્તિમાન તે તો પ્રભુ, અને પ્રભુભક્ત. પૈસો—લક્ષ્મી પણ પ્રભુ પાસે જ. અરેરે! આટલાં બધાં વર્ષ ઘરમાં આવેલી ગંગાનો પણ સદ્ગુણોગ મને કરતાં ન આવડ્યો. પુરુષોત્તમ કહે છે તે ખરું છે, પ્રભુ તો સર્વથા

સર્વદા સર્વનું કલ્યાણ જ કરે છે, પણ પ્રભુ પર વિશ્વાસ ન હોવાથી જીવ તે સ્વીકારતો નથી. અરેરે! વેદ, ગીતા, ભાગવત સર્વે ગોવિંદભટ્ટની લાયબેરીમાં છે, પણ ત્યાં મારી નજર જ ક્યારે ગઈ? મારી સ્ત્રી બિચારી ક ય ક ય કરી ગીતા અને ભાગવત વાંચે છે, પણ અભિમાનથી ભરેલો હું તેની પાસે નિરાંતે પાંચદશ મિનિટ બેસી તેને સમજાવતો પણ નથી. સદાસર્વદા કામમાં ને કામમાં. તે કામ એટલે પૈસાની કે સંસારના સંબંધીઓની ધાંધલ. સાર એમાં કશોયે નહિ...પણ ત્યારે હવે મારે શું કરવું?...હવે ધાંધલ છોડવું, અને ગોવિંદભટ્ટ પાસે બેસવું. ત્યાં બેસી શકવામાં પણ સંસારના સંબંધ છોડવાની આવશ્યકતા છે એ હું આજે જ સમજ્યો. જ્યારે ધાંધલરૂપી ક્યારે મનમાંથી ખસે, અને મનને વાળીઝાડી સાફ કરી શકાય, ત્યારે શાંત થઈ ગોવિંદભટ્ટ પાસે બેસાય. પછી એ કૃપાળુ ગુરુ જે સમજાવે તે મગજમાં જિતરે. આજ સુધી તો એ અને પુરુષોત્તમ વાત કરતા હોય, અને તેમાં બંનેને ગમે તેટલો રસ પડે તોયે મને તો બધું નીરસ જ લાગતું. પણ મને લાગે છે કે હું દુષ્ટ હોવા છતાં પ્રભુ તો સર્વદા મારી સંભાળ લે છે જ. હું તેને ન સંભારું પણ તે તો મને સંભારે છે જ. નહિ તો આમ મારા ચિત્તમાં ફેરફાર શેનો થાય...હવે તો ભક્તોને પગલે ચાલવું, તેમની વાતો વાંચવી, અને તેમના જેવા થવા પ્રયત્ન કરવો, એ જ મારું કર્તવ્ય .. હાશ! આ વિચારમાત્રથી જ મારા માથા પરથી કેટલો બધો ભાર જિતરી ગયો! ચાલ ત્યારે, પુરુષોત્તમને ત્યાં બંડી અને ટોપો પહેરી જઈને એની ગમ્મત કરું!'

સભામાંથી ઘેર આવ્યા પછી નીતિસેનના મનમાં નીચે પ્રમાણે વિચારો ચાલતા હતા: “પુરુષોત્તમ તો પ્રથમથી જ કહે છે કે માત્ર નીતિ, સદ્ગુણ બસ નથી, પણ કાંઈ વિશેષ વસ્તુની જરૂર છે. એનો પ્રશ્ન એ હતો કે “કોઈક અપકૃત્યથી જીવતાં સુધી હમેશનું સુખ મળતું હોય, તો તે કૃત્ય કોઈ ન જાણે એમ શા માટે ન કરવું? (પૃ. ૧૩)

તે વખતે એ પ્રશ્ન મારા મસ્તકમાં ઊતરેલો જ નહિ. પણ હવે મને એનું કહેવું ખરું લાગે છે. જો અનીતિનું ફળ ન હોય તો તે શા માટે ન કરવી? ‘શા માટે ન કરવી? કરવી જ.’ ના, ના ફળ માનવું જ પડશે. એ ફળ અનીતિનું ખરું, પણ અનીતિ કાંઈ ચેતન વસ્તુ નથી, એ તો જડ કર્મ છે, માટે કર્મ પ્રમાણે ફળ આપનાર કોઈ ઈશ્વર માનવો જ પડશે. તે ઈશ્વરનો આ જગત સાથે શો સંબંધ છે, મનુષ્ય સાથે શો સંબંધ છે, તે જાણવું જ જોઈએ. આ હજારો લૂલા, લંગડા, આંધળા, બહેરા બિખારીઓ, જેને હું હમેશાં સર્વ સ્થળે નિરાધાર રખડતાં જોઉં છું, જેનાં દુઃખ હમેશને માટે દૂર કરવાને કાંઈ પણ ઉપાય યોજી શકતો નથી, તેમની આવી દુઃખી સ્થિતિનું કારણ શોધ્યા વિના મનને સંતોષ ન જ થાય. પુરુષોત્તમને, અને ગોવિંદભદ્રને હું કાંઈ પણ ઉત્તર આપી ન શક્યો હતો, અને એમના સર્વ કર્તાકારવતા પ્રભુ પરના વિશ્વાસથી તે વખતે મને સંતોષ થયો ન હતો. પણ મન વિચિત્ર વસ્તુ છે. અસકૃત, વારંવાર ઉપદેશ ન થાય ત્યાં સુધી એ ઠેકાણે આવતું જ નથી. યુરોપિયનોની નવી નવી રીતો (ચિયરીઝ) અને નવા નવા તરંગોથી કાંઈ વળે નહિ, માટે એ તો તદ્દન નકામી. કેન્ટ, હીગલ વગેરેના પવનવેગી તરંગોથી અંજાઈ જઈ પ્રોફેસરો અમથા જ બડકાવતા. એમાં શાશ્વત કશુંયે નહિ. કોઈએ નવો તરંગ ઉઠાવ્યો, કે જૂનો ભૂસાઈ જાય, અને સાથે એ તરંગનો ઉઠાવનાર ભુલાઈ જાય. શું ડારવીનને એ લોકો માન આપતાં! આજે એની શી સ્થિતિ! માટે પ્રાચીન ‘રેવેલેશન્સ’ પર જવું જ જોઈએ. સર્વ ધર્મોમાં પ્રાચીન વેદ, માટે શુદ્ધ જ્ઞાન માટે વેદ જાણવા જ જોઈએ, અને વેદનો ટૂંક સાર સમજવાને બ્રહ્મસૂત્રોનો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ. ભરતખંડમાં પૂન્ય શ્રીકૃષ્ણે કહેલી ગીતા-ઉપનિષદોહન જાણવું જ જોઈએ. આજ સુધી એ વિષય પર મારું ચિત્ત નહિ લાગતું હતું તે બૂલ હતી. એ ખોટી મગજમારી નથી જ. ખરી

વસ્તુ જ એ છે. મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને જનવરની માફક ખાવા-પીવા વગેરે વિષયોમાં જ સમય ગાળવો એ યોગ્ય ન જ કહેવાય. હવે મારા મસ્તકનું દાર ખૂલ્યું લાગે છે. હવે મારે જરૂર નિયમસર ગોવિંદભટ્ટને શ્રમ આપીને પણ એ વસ્તુઓ શીખવી જોઈએ. પણ એઓ ક્યારે ના કહે છે? ઝલટું મારો દઢ નિશ્ચય જાણી બહુ પ્રસન્ન થશે. આહા! મારા પર કેટલી બધી ભગવત્કૃપા છે કે મારે માટે ગુરુ તો કેટલાં વર્ષ થયાં મારે ત્યાં જ મોકલ્યા છે. પણ હું જ મૂર્ખ કે એ ઉત્તમ ગુરુ પાસે જ્ઞાન આજ સુધી મેળવ્યું નહિ. મેં મૂર્ખા-એ જ ભગવત્કૃપાની પણ અવગણના કરી. આજ સુધી હું એમ સમજતો હતો કે ગરીબોને ગુપ્તદાન આપવાથી મોટું સત્કર્મ હું કરું છું, એટલે મારે ઘટપટની મગજમારીની જરૂર નથી. પણ ના, ના, એ ભૂત છે. એ દાન તો શરીર સંબંધી બાજુ છે. કદાચ એવા સત્કર્મનું ફળ આ અહ્મવિદ્યા હોઈ શકે. જ્યાં સુધી આ સર્વ જગત, આ શરીરમાં રહેલો જીવ, અને પ્રભુનો સંબંધ ન સમજાય, જ્યાંસુધી સર્વજ્ઞાન ન થાય, ત્યાંસુધી બધુંયે નકામું. આપણે શા માટે અહીં આવ્યા છીએ, ક્યાં જવાના છીએ, કેની પાસે જવાના છીએ, જેની પાસે જવાના છીએ તે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વગેરે સર્વ સમજ ન પડે ત્યાં સુધી દુનિયાના ઘોંઘાટમાં આમતેમ દોડાદોડી કરી પેસા, કીર્તિ, સંબંધીઓની પ્રીતિ વગેરે ક્ષણિક વસ્તુઓના ખાચકા ભરવા અને મનમાં કુલાવું એ સર્વ મૂર્ખતા છે. પુરુષોત્તમ, તને આવા પ્રશ્ન નાનપણથી જ સ્ફુરતા, અને હું તને ગાંડો કહેતો; પણ હે જીવ! ગાંડો એ કે હું? ઉંમરે નાનો, પણ સમજમાં કેવડો મોટો! ઉંમરને શું કરે? પહાડોના પહાણા બહુયે મોટા હોય છે, ને હજારો વર્ષ ઝિભા રહી તપ કરે છે, નેને શું ચઢાવે? ગોવિંદભટ્ટ પાસે જ એ સદા રહે એમાં શી નવાઈ? જેવાને તેવો સંગ જ રહે. ગોવિંદભટ્ટ એના પર પ્રેમ કેમ ન રાખે? હે જીવ! સાંભળ. હવે પુરુષોત્તમની અદેખાઈ કરીશ નહિ. હું જ બધી મિલો સાચવું છું, અને સવારથી સાંજ

સુધી કામ કરું છું, એમ ગર્વ કરીશ નહિ. તારામાં અને પુરુષોત્તમમાં એક મજૂર અને પ્રેક્ષક જેટલું જ નહિ, પણ તેના કરતાં પણ વધારે અંતર છે. માત્ર એની સન્નિધિથી, એના શબ્દથી, એના સંબંધી માત્ર વિચાર કરવાથી મનુષ્યો પવિત્ર થાય છે. એ મિલોમાં કલાક બે કલાક આવે ન આવે તેમાં અદેખાઈ શી? એનું ચિત્ત પ્રભુ પાસે છે. એને કામની શી પડી છે? ભલે એ ગોવિંદભક્તને ત્યાં વૃંદાવન બનાવે. સર્વદા કૃષ્ણમાં જેનું ચિત્ત હોય તે કૃષ્ણલીલાનાં યથાતથા દર્શન ન કરે તો શું કરે? તને એણે ક્યારે કહ્યું કે તું ગરીબોને પૈસા ન આપ? પૈસાના વિચારો જ ક્યાં છે એના મસ્તકમાં? પ્રભુનિમિત્તે દ્રવ્યનો વિનિયોગ ઉત્તમ કે ગરીબોને નિમિત્તે? ગરીબોનાં કર્મની મને શી ખબર? પ્રભુદય્છાની મને શી ખબર? પ્રભુની ઇચ્છા અન્યથા હોય તો દુઃખી દુઃખી રહે જ કેમ? ગરીબ ગરીબ રહે જ કેમ? પ્રભુ મને નિમિત્ત બનાવી ગરીબોનાં દુઃખ ઓછાં કરે, તેના કરતાં એને નિમિત્ત બનાવી એના સંબંધમાં આવનારાઓનો ભગવદ્ભાવ વધારે, ભગવતપ્રાકટ્યમાં કોઈ ભગવદ્દીયને સહાયભૂત થયા તે વધારે ઉત્તમ નહિ? અને આ કુસુમ! ઓ પ્રભુ, તમે મને એનું હૃદય કેમ ન આપ્યું?! કેટલી શ્રદ્ધા?! એને મન તો આહીં જ વ્રજ અને વૃંદાવન છે! એણે તો મને પણ પ્રભુનાં દર્શન કરાવ્યાં, પણ આ જ દુષ્ટ જીવ પોતાની હક ક્યાં છોડે છે? સાચું કે ખોટું, સાચું કે ખોટું, એમ સંશયમાં જ મારું બધું ગયું. મને લાગે છે કે મારું મન એટલું પાપી છે કે પ્રભુ પાસે જવા સમર્થ નથી; ત્યાં એને કશું સૂઝતું નથી, મારે મારે તો પ્રાતઃકાળથી સાંજ સુધી કુસુમ અને ગાગીદેવીના નામની માળા જપવી, કે એમના પવિત્ર આત્મા કૃપા કરી મને પ્રભુ પાસે લઈ જાય, અને જે અનુભવ એ બન્ને અઘૌઘિક જીવોની સંનિધિમાં મને થાય છે, તે ફરી ફરીને થાય. પ્રો. ફેરજનનું કેટલું મોટું

ભાગ્ય ! ક્યાં જન્મની અને ક્યાં ગોવિંદભટ્ટ ! આખી દુનિયા ભટકે-
લાને પણ એના પર શ્રદ્ધા ચોંટી. શા માટે ન ચોંટે ? સર્વદા પ્રસન્ન-
વદન, શ્રદ્ધાતેજ અને ભગવદ્ભાવ ! પ્રોફેસરની ભગવદ્ગ્ઞાન
માટે કેટલી તીવ્ર ઇચ્છા ? આખી દુનિયા ભટક્યો અને અહીં
આવ્યો ! એ પણ એક પ્રકારનો સંન્યાસ નહિ તો શું ? આ નાના-
સરખા બહુભોલા પુરુષોત્તમને પણ કેવો કાંકરાઓમાંથી તારવી કાઢ્યો ? !
ભરતખંડને માટે પણ કેટલો બધો ભાવ ! બીજા યુરોપિયનો જે
વસ્તુઓ ગપ્પાં માની ઉડાવી દે છે, તેમાં પણ એને તો સત્ય અને
સૌંદર્યનાં જ દર્શન થાય છે ! એ પ્રતાપ પુરુષોત્તમ અને ગોવિંદ
ભટ્ટજીનો. મિલો, પૈસા, કામ કાંઈ સાથે આવવાનું નથી; કામ ઓછું
કરવાના રસ્તા ઘણા છે. જૂના અનુભવી નોકરોને પ્રસન્ન રાખી,
તેમજ સારા નવા માણસોને જરૂર પડતાં કેળવી રાખી લેતાં ઘણું
કામ ઓછું કરાય. મારા કામથી જ, અને સૂક્ષ્મ અવલોકનથી જ
મિલો સારી ચાલે છે, એમ હે જીવ ! તારે ન માનવું. પિતાજીનું
પુણ્ય, પુરુષોત્તમનો પ્રતાપ અને પ્રભુની ઇચ્છા, એ ત્રણે
કારણો મારા કામ કરતાં અતિ ઉત્તમ છે એમ સમજ. કદાચ, અણ-
ચિંતવી મારી આંખો મીંચાઈ, તો શું મિલો કાંઈ બંધ પડવાની છે ?
માટે ‘હું કરું છું, હું કરું છું’ એ તારી અજ્ઞાનતા છે, શકટનો
ભાર શ્વાને તાણ્યા જેવું છે. વળી શરીર બાહ્ય વસ્તુ છે, ઇન્દ્રિયો
પણ પ્રભુથી દૂર લઈ જનારી છે, માટે એ સર્વથી પર રહેલા પ્રભુને
ઓળખવા એ જ હે જીવ ! તારા જન્મનું સાર્થક્ય. આ ફેરજનનો
શ્રમ સર્વથા અનુકરણીય છે. માટે હવે તો દૃઢ નિશ્ચય કર કે આર્યા-
વર્તના સુંદર ધર્મને ગોવિંદભટ્ટજી પાસે સમજવો, પ્રભુનું અને
ભગવદ્જ્ઞાનનું દાસપણું કરવું, અને પભુના જ સ્મરણકીર્તનમાં
સર્વ સમય ગાળવો.”

પ્રો. ફેરજન ભાષણ પછી ગોવિંદભટ્ટ, નીતિસેન તથા પુરુષો-
ત્તમની સાથે જ મોટરમાં બેઠો, અને પોતાને બંગલે આવ્યો; દૂધ,

મેવો વગેરે કાંઈ લીધું, અને સભાના વિચાર એના મનમાં આવવા લાગ્યા: “ આ ધર્મપરાયણુ દેશમાં પણ પશ્ચિમના સંબંધથી અતિ ક્ષુદ્ર અને મલિન વિચારો બહુ પ્રસાર્યા જાણાય છે. જેમ સુધારાની બાજુ ટાપટીપ દ્રામ, ટ્રેન, ટેલીફોન, સ્ટીમર વગેરેએ સાદા જીવનને નસાડી મૂક્યું છે, તેમજ રાજ્યખટપટ, સંસારખટપટ, ધાર્મિક ક્ષુદ્ર-ઉપર ઉપરના ઝઘડા વગેરેથી લોકોનાં મન અસ્ત જાણાય છે. પંચાનન શાસ્ત્રીનું કહેવું ખરું છે. શાસ્ત્રીવર્ગ નષ્ટ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. પુરુષોત્તમ કહેતો હતો કે ઉત્તમોત્તમ દક્ષિણી શાસ્ત્રીઓના છોકરા શાસ્ત્રાભ્યાસ ન કરતાં દ્રવ્ય અને મોજબાને માટે વકીલ, ડાક્ટર થાય છે, અને તેમને ત્યાંની શાસ્ત્રોની પોથીઓ નકામી જગ્યા રોકવાથી અને ઉદ્યોગ ઉત્પન્ન કરવાથી ફેંકી દેવાય છે, અને કેટલાક ઉત્તમ શાસ્ત્રીઓના પુત્રો તો સંસ્કારહીન મડમડીઓને પરણી આર્યસંસ્કારથી નષ્ટ થાય છે. આમ થોડો સમય ચાલ્યું તો અહીંની પ્રાચીન વિદ્યા જરૂર નષ્ટ થવાની, અને સમગ્ર સૃષ્ટિને અત્યંત હાનિ થવાની. પુરુષોત્તમ માને છે કે કલિયુગમાં એમ તો થવાનું જ, પણ ભક્તિશાસ્ત્ર નષ્ટ નહિ થાય. જો એને એના શાસ્ત્રોની ભવિષ્યવાણી પર વિશ્વાસ છે, તો હું એ શાસ્ત્રોની ખૂબીઓ સમગ્ર વિના, તલસ્પર્શ કર્યા વિના તે વિશ્વાસને અસ્થાને કેમ કહી શકું? મને પોતાને પણ લાગે છે કે આ વાતાવરણમાં, આ સમયમાં, શબ્દજ્ઞાન કદાપિ થાય, તો પણ શુદ્ધ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અશક્ય છે, પણ દીન મન પ્રભુને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી ભગવદ્ગુણજ્ઞાન કરી શકે. પણ અહીંનાં શાસ્ત્રોનું મંતવ્ય તો એ છે કે કલિયુગ પછી સત્યયુગ પાછો જરૂર આવવાનો, અને સર્વે વેદ, સર્વ જ્ઞાન, પાછાં સૃષ્ટિમાં આવવાનાં જ. એટલે કાંઈ પણ ઉત્તમ જ્ઞાન સદાને માટે નષ્ટ નહિ જ થાય! જેની આવશ્યકતા, તેનો આવિર્ભાવ, જે નિરુપયોગી, તેનો તિરોભાવ! હે પ્રભુ! શું આપની અગાધ લીલા! આ વૃક્ષોમાં, આ સમુદ્રના ઘૂઘૂ ગર્જના કરતા જળમાં, આ નીલ ગગનમાં, આ શીતલ વાયુમાં, આ

કૃષ્ણોદ્ધાનમાં સર્વત્ર આપનું સામ્રાજ્ય અને સાન્નિધ્ય મને ભાસે છે. સાક્ષાત્ દર્શન તો ક્યાંથી થાય? મહાન પર્વતમાનો એક અણુ આખા પર્વતનાં દર્શન કેમ કરી શકે? નહિ જ. તો (આકાશમાંના તારા તરફ જોઈ) આ અગણિત અક્ષાંડોના સમવાયી તેમજ નિમિત્ત કારણરૂપી કર્તાનાં દર્શન એક અત્યંત સૂક્ષ્મ અંશ જીવ, આત્મા શતભાગથી સૂક્ષ્મ અંશ જીવ, કેમ કરી શકે? જ્યારે ચેતન જીવમાં તિરોહિત આનંદાંશનો આવિર્ભાવ થાય, ત્યારે દરેક અણુમાં કોટિ અક્ષાંડનાં દર્શન થાય! વાહ! જીવ વિવિધ વસ્તુને વિવિધ નામ આપે છે, પણ કોઈ પણ વસ્તુના એક પણ અણુનું વિજ્ઞાન એને ક્યાં છે? સર્વ વસ્તુ અભ છે, તો દરેક અણુ અભ છે, અને દરેક અણુ અભની સર્વ શક્તિ ધરાવે છે. માટે જેમ વડના ખીજમાં વડ છે તેમ દરેક અણુમાં સકળ અક્ષાંડો શા માટે ન હોય? સકળ વસ્તુનો આધાર અભ છે, તેમ એ આધારનું સર્વ આધેય (આધારની અંદર રહેલી વસ્તુ. તપેલી આધાર, તપેલીમાંનું જળ આધેય) પણ અભ જ છે. માટે જ યશોદામાતાને પ્રભુના, બાળકૃષ્ણના, મુખમાં સકળ અક્ષાંડોનાં દર્શન થયાં! વાહ! હે બાળકૃષ્ણ પ્રભુ! એવી કૃપા મારા પર કોઈ દિવસ નયિ થાય?! ના, ના, મૂર્ખ, તારો શો અધિકાર? અતિશય માગવાથી ઊલટું પરિણામ આવે. રાજાના અંતઃપુરમાં જવાની માગણી કરનાર ધૃષ્ટને વધસ્થંભ મળે, તો આ વિપયાક્રાંતિ દેહેન્દ્રિયવાળો મ્હેંચ કોટિ અક્ષાંડોના મહારાજ પાસે અયોગ્ય માગણી કેમ કરી શકે? ક્યાં યશોદામાતા! ક્યાં નંદ! ક્યાં વસુ અને ધરા! એમનાં કેટલાં તપ! તારા પર આટલી કૃપા જ બહુ છે. ક્યાં જર્મની, જાપાન, અમેરિકાના મલિન વાતાવરણમાં ભટકવાનું, અને ક્યાં આ દૈવી ભૂમિની શાંતિ! પશ્ચિમના જન્મથી જરા સુધી વિષયઅસ્ત મનુષ્યોના જેવો જ હું હોત તો મારો જન્મ અકળ ગયો હોત, એટલું જ નહિ, પણ વધારે પાપી થઈ પતિત થયો હોત. જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી છૂટવાનો રસ્તો જ ન સૂઝ્યો

હોત. સત્સંગ અને પ્રભુસંબંધનું સ્મરણ થવું એ કૃપા જેવી તેવી નથી જ. પુરુષોત્તમનો એક શબ્દ—કીટભ્રમરન્યાય પણ કેવો બોધક છે ! એક રીતે સકળ શાસ્ત્રનો સાર એમાં આવી ગયો. ‘**મુક્તિર્હિ ત્વાન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ**.’ મુક્તિ એટલે અન્યથા રૂપનો, કીડાના રૂપનો ત્યાગ, અને સ્વરૂપથી, ભ્રમરરૂપથી રહેવું. એનાથી આગળ એને બહુ કહેવાનું છે, પણ કહ્યું નહિ. ખરી વાત છે. કામ, ક્રોધ, એક્ય, કોઈ પણ પ્રકારે એ ન્યાય સિદ્ધ થાય; પણ તેમાં એનો આશય નથી જ, કંસ કે શિશુપાલરૂપે પ્રભુપ્રાપ્તિ કરાવવામાં એનો આશય નથી જ, પણ પ્રેમમાં છે. તેમાં પણ એના પ્રભુ એટલે **રસો वै सः**, અત્યંત અંતરંગ, **आनंदमय**. અવિદ્યાના અંધકારથી આચ્છાદિત દષ્ટિવાળા શાસ્ત્રવિચારકો પણ જે વસ્તુ સમજતા નથી, જે વસ્તુથી ધૂન છે, તે સામાન્ય સમાજનો એકદમ ક્યાંથી સમજે ? સંગીતશાસ્ત્ર નહિ સમજનાર સંગીતકળાની ખૂબી શું સમજે ? પુરુષોત્તમની બુદ્ધિને ધન્ય છે ! સર્વે માન્ય કરે, એટલી વાત કહી. સાથે સાથે બહુ કહેવાનું છે, બહુ જાણવાનું છે, એમ પણ સૂચવ્યું. જેને વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય તે આવીને વિશેષ પ્રશ્ન કરે. જેને જિજ્ઞાસા નથી, અથવા આટલા સામાન્ય જ્ઞાન પર શ્રદ્ધા નથી, તેને આગળ કહેવાનું પ્રયોજન નથી. વિલિપ્ત સ્ટેડ, ‘રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ’ના તંત્રીએ ‘મરણ પછીના સમાચાર’ નામના પુસ્તકમાં પોતાના મૃત પુત્રની તથા મૃત મિત્રની સાથેની વાતોનું, ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલેલી વાતોનું, વર્ણન આપ્યું છે, પણ યુરોપના લોકોને નથી શ્રદ્ધા કે નથી જિજ્ઞાસા. અહીં પણ સામાન્ય મનુષ્યો તો એવા જ. હવે મારે રસ્તો તો સરળ છે. સ્ત્રી, દેશ, કીર્તિ—અરે ! અન્ય કશી વસ્તુની હવે મને અપેક્ષા રહી નથી. હવે તો પુરુષોત્તમ અને ગોવિંદભદ્રના સત્સંગમાં જ રહી જેટલો લાભ પ્રાપ્ત થાય તેટલો કરવો. ચિત્ત એમને જ સોંપવું. મને એમના પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.”

આ પ્રમાણે પ્રો. ફેરજનની મનની સ્થિતિમાં દિવસે દિવસે

ખહુ ફેરફાર થતો ગયો. પહેલાં એક દિવસ એ પ્રાતઃકાળમાં ગોવિંદ-ભદ્રજીને ત્યાં પ્રભુનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી ગયો હતો, અને જર્મનીથી તાર આવતાં એને પાછા જવું પડ્યું હતું. આજે એને એટલો પણ સંસાર સાથે સંબંધ રહ્યો ન હતો. વર્ષો સુધી ધર્મની શોધ-ખોળમાં એટલે ઉત્તમ રીતે ગાળેલો સમય પણ એને નિરર્થક ગયેલો લાગ્યો. સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વનું પાલન કરનાર અને સર્વનો લય કરનાર પ્રભુ છે, અને તે પ્રભુની સેવા સદા સર્વદા મનુષ્યે કરવી જોઈએ એ વાત એને એટલી સ્પષ્ટ લાગી કે એમાં જાણે શંકાનો અવકાશ જ ન હોઈ શકે, અને જ્યારે એણે ‘કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા, ચેતસ્તત્પ્રવર્ણ સેવા, સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ, સ્વસ્યાયમેવ ધર્મો હિ, નાન્યઃ ક્વાપિ કદાચન; કર્તવ્યં સ્વયમેવ કરિષ્યતિ, પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ, તતો નિશ્ચિન્તતાં વ્રજેત્, યદિ શ્રીગોકુલાધીશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ તતઃ કિમપરં’ વગેરે શ્રીમદાપ્રભુજીનાં વાક્યો વાંચ્યાં ત્યારે તે એને સિદ્ધ સત્યો જેવાં લાગ્યાં, એટલાં સ્પષ્ટ કે તેને સાબિત કરવાની જરૂર જ નહિ. તે છતાં એણે જોયું કે હજારો, લાખો મનુષ્યોમાંથી કોઈએક જ સર્વદા પ્રભુની સેવા કરે છે, અને ખીજા સર્વ મર્કટ જેવા મનના ભમાવેલા આમતેમ શુદ્ધ વાસનાઓમાં ભટક્યા કરે છે. પોતાનું પચાસ વર્ષનું આયુષ્ય એજે ગયું, જે વાત સ્પષ્ટ હતી તે શોધવામાં ગયું એમ એને લાગ્યું. ‘હું નાનપણથી જ આ કુટુંબમાં જીંધ્યો હોત, તો દેખદેખીને, વિનાસમળ્યે પણ પ્રભુસેવા કરી હોત, અને મોટા થતાં જેમ સર્વ વસ્તુની સમજ પડે છે તેમ સમજીને સ્વાભાવિક રીતે સેવા કરી હોત’ એમ એનું હૃદય ખોલવા લાગ્યું. ‘હવે જે સમય જાય છે, પ્રભુસંબંધ, બ્રહ્મસંબંધ, પ્રભુસેવા વિનાનો જાય છે તે વૃથા જાય છે, ભૂતજી પરના ઉત્તમોત્તમ આ સજ્જનોના નિકટ સમાગમમાં આવ્યા વિના મારું મૃત્યુ થયું તો ખીજા જન્મમાં હું ક્યાં અને કઈ યોનિમાં પટકાઈશ એવી ભીતિ એને લાગવા માંડી.

તે એકલો એકલો પોતાના રૂમમાં પ્રભુને હાથ જોડતો, દંડવત પ્રણામ કરતો, પ્રાર્થના કરતો, પોતાના મ્હેચ્છ તામસ દેશને, તેવાં જ સંખ્યાઓને, પોતાના શ્વેત શરીરને, પોતાના દુષ્ટ કર્મોને તુચ્છકારતો, આર્યાવર્ત દેશને, તેના પ્રાચીન ઋષિમુનિઓને, તેમની અત્યંત પવિત્ર વિદ્યાને; એ દેશના દીન પણ ધર્મશીલ મનુષ્યોને, એ બહુ ભાગ્યવાન ગણતો, અને વારંવાર નેત્રમાં અશ્રુસહિત પ્રભુને પ્રાર્થના તથા પ્રણામ કરતાં કેટલો સમય જતો તે એને ખબર પડતી નહિ. એનું મન બાલકવત્ થઈ ગયું હતું, હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ હતો, ચિત્ત અવલંબન વિનાનું વિકલ લાગતું હતું.

અભ્યાસ અંધ

એક દિવસ પ્રાતઃકાળે એ સમુદ્રમાં સ્નાન કરી આયર્વેશ-પોતી ઉપરાણે ધરી, તિલક કરી, નેત્રમાં અશ્રુસહિત પ્રભુને દંડવત પ્રણામ કરી ગોવિંદભદ્રજી પાસે કૃષ્ણભુવનમાં આવ્યો, અને બહાર પાદ-શાળામાં બેઠો. “તિહારો દરસ મોહિ ભાવે, શ્રીયમુનાજી” એ કીર્તન એના કાન પર પડ્યું. ‘સામાન્ય જળ પણ સર્વને ઘાણું ઉપકારક છે, અને શ્રીયમુનાજી વિશેષ ઉપકારક છે. આતો આધિભૌતિક રૂપ; એમાં રહેલી શક્તિ, જે યમુનાદ્રુમાં કહેલી અષ્ટ સિદ્ધિનું દાન કરે છે તે આધ્યાત્મિક રૂપ, અને દેવીરૂપ શ્રીયમુનાજી સાક્ષાત્ આધિદૈવિક સ્વરૂપ,’ એમ એનું મન વિચાર કરવા લાગ્યું. જેનું આધિભૌતિક રૂપ આટલું ઉપકારક છે, તેનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ કેટલું કૃપાવંત અને ઉપકારક હશે’ એવો વિચાર એને આવ્યો, અને શ્રીયમુનાજીના પ્રસન્ન વદનની છાયા એના શરીર પર પડતી હોય એમ એને લાગ્યું. ગોવિંદભદ્રજી બહાર આવ્યા એટલે હાથ જોડી ‘નમ્ર શ્રીકૃષ્ણ’ કર્યા. ગોવિંદભદ્રે નમ્ર શ્રીકૃષ્ણ કરી પૂછ્યું ‘કેમ, ફેરજ—’

“મહારાજ, હવે એ નામ જવા દો. હવે કાંઈ બીજું નામ આપો.” ફેરજજો કહ્યું.

“આપને શું નામ પસંદ છે?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

ફેરજને કહ્યું: “મહારાજ, આપના પવિત્ર ભાગ્યશાળી દેશમાં લાખો મનુષ્યોનાં નામ કૃષ્ણ, બળદેવ, વૃંદાવન, મથુરા, દ્વારકા, રામ, લક્ષ્મણ, અયોધ્યા, વિદુલ, હનુમાન, લક્ષ્મી, રુકિમણી, સીતા, ગંગા, યમુના વગેરે પવિત્ર સ્મરણ કરાવનારાં છે, મને કાંઈક એવું જ નામ કૃપા કરીને આપો.”

આપનું નામ ‘બાલગોવિંદદાસ.’ ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

ફેરજનું ચમક્યો. બોલ્યા વગર પણ મન મનની વાત બાળે છે, એ પ્રત્યક્ષ થયું. તે દીન વાણીથી બોલ્યો: “મહારાજ, આપે મારા પર અત્યંત કૃપા કરી, મને દિજ કર્યો, તો એક વિશેષ કૃપાની યાચના કરું છું.”

“શું છે? બોલો.” ગોવિંદભટ્ટ પ્રસન્ન વદને બોલ્યા.

“સિદ્ધાંતરહસ્યમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહેલો સાક્ષાત્ પ્રભુએ આજા કરેલો અભસંબંધ મને કરાવો.” બાલગોવિંદદાસે કહ્યું.

ગોવિંદભટ્ટ મૌન રહ્યા.

“મહારાજ, આપના જેવા ભક્તજનો ભૂતળ પર અવતરે છે તે લોકોના કલ્યાણને માટે જ. એ કલ્યાણ કરવામાં જો આપ યોગ્યતા જેવા બેસશે તો લાખમાંથી એક પણ નહિ જડે. જીવ દુષ્ટ છે, તો પછી પ્રભુના સંબંધને યોગ્ય થવાય એવું શું સાધન એ કરવાનો છે? સૂરદાસજી જેવા ઉત્તમ ભક્તો પોતાને ‘પતિતનમાં નામી’ ગણતા, દયારામ જેવા કૃપાપાત્ર પોતાને અત્યંત અધમ માનતા, તો પછી મારા જેવાનો—મ્હેચ્છનો પાર ક્યારે લાગશે? જો આપને એમ લાગતું હોય કે મ્હેચ્છ પર કૃપા કરવી એ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા જેવું થાય છે, તો મહારાજ, શ્રીમહાપ્રભુજીએ તથા શ્રી-ગુસાંઈજીએ કોઈ કોઈ ભાગ્યવાન મુસલમાનો પર પણ કૃપા નથી કરી? પરમભક્ત નૃસિંહ મહેતાએ ઢેઝ લોક પર કરેલી કૃપા તો

ગપ્રસિદ્ધ છે. આપના પ્રભુએ તો દૈત્યના બાળક પ્રહ્લાદ પર કૃપા રી તેને ઉત્તમોત્તમ બનાવી અમર કર્યો છે. પૂર્ણગુણ પ્રભુ આગળ પદ્મની અધમતા જતી રહે છે. મ્લેચ્છનું મ્લેચ્છપાણું મટી જાય છે. માટે શાસ્ત્રનો બાધ મને તો કાંઈ ભાસતો નથી.” બ્રહ્મગોવિંદ-સ બોલ્યા.

“ઈદિનું બળ શાસ્ત્ર કરતાં બોધું નથી.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“ઈદિ સંસારીને માટે છે. મારે હવે સંસાર જોઈતો નથી. ઠાકો મને ગમે તે કહે, મારે વિષે ગમે તે ધારે, તેની મને દરકાર નથી. કેટલાયે જન્મો સુધી આ દુષ્ટ જીવ પ્રભુને ભૂલી, પ્રભુની ભવા, પ્રભુનો સંબંધ છોડી, મિથ્યા મારુંતારું કરતો, મિથ્યા વસ્તુ-મોના મોહથી ભમતો ભમતો, ભરદરિયે તોફાનમાં અજ્ઞાતા વહાણ-ની માફક અથડાયા કરે છે. આપની કૃપાથી પ્રભુના ચરણારવિંદ-સે પહોંચવાનો સમય આવ્યો લાગે છે, તે વખતે જો આપ કૃપા-દ્રષ્ટિ કરી હસ્ત ઝાડી રક્ષણ નહિ આપો તો આ જીવની શી ગતિ રશે?...શું” શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું નથી કે દેહધર્મ કરતાં આત્મધર્મ મને ભગવદ્ધર્મ વધારે પ્રબળ છે?” બ્રહ્મગોવિંદદાસે પૂછ્યું.

“આપની યોગ્યતા વિશે મને કાંઈ પણ શક નથી. ઘણા પ્રત્નસંબંધ લીધેલા બ્રાહ્મણ તથા વૈશ્યો કરતાં આપ અતિ ઉત્તમ જો. ન્યારથી આ માર્ગ પર આપની રુચિ થઈ ત્યારથી જ ભગવ-કૃપા આપના પર થઈ છે એમ હું અંતઃકરણથી માનું છું. આપના-માં અહંકાર લેશમાત્ર પણ નથી. સંસારની મમતાનો પણ આપે યાગ કર્યો છે. પુષ્ટિમાર્ગના ગ્રંથો આપે વાંચ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમાં જિંડા ઊતરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, અને આચારવિચારની ઐક્યતા પણ ઘણે અંશે સાધી છે. પ્રભુપ્રેમના અંકુર પણ આપના હૃદયમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. પણ:—” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“પણ—”

“ મને મારી પોતાની ઊણપનું ભાન થાય છે. હું પણ આપના જેવો એક ક્ષુદ્ર જીવ છું. આપને બ્રહ્મસંબંધ કરાવવાની યોગ્યતા મારામાં નથી. જેને શ્રીમદ્ભાગવત પર શ્રદ્ધા છે તેને ગુરુની આવશ્યકતા નથી. શ્રીભાગવતાર્થ, શ્રીસુબોધિની, શ્રીભાષ્યપ્રકાશ વગેરેનો સંબંધ જે આપને થયો છે, તે આપને પ્રભુ પાસે લઈ જવાને સમર્થ છે. જે આપની ઇચ્છા હોય તો—”

“ તો શું ? ”

“ તો આપને શ્રીમદ્વાચાર્યવંશ્ય પાસે—સુર મહારાજશ્રી પાસે લઈ જાઉં. ”

“ મેં તો આપને જ ગુરુ માન્યા છે, મને આપના સમાગમથી જ અત્યંત લાભ થયો છે. આપના વિચાર હું સમજી શકતો નથી, પણ તે યોગ્ય જ હશે, એમ મારી ખાતરી છે. ” બાલગોવિંદદાસે કહ્યું.

“ પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વસમર્થ ગુરુ સાક્ષાત્ શ્રીમહાપ્રભુજી છે. તેમના વંશ્યો ગુરુદ્વાર છે. કેમ કે તેમના નિકટના સંબંધી છે. તેમની આજ્ઞાથી જ મારા જેવા વૈષ્ણવો અન્યને નામ આપવામાં સહાયભૂત થાય છે. તેમના દ્વારા આપને શ્રીમહાપ્રભુજીનો અને પ્રભુનો સંબંધ થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

(નમન કરીને) “ આપના ઉપકારનો ખદ્દો મારાથી કાઢી રીતે વળે તેમ નથી. ” બાલગોવિંદદાસે કહ્યું.

“ આજે તમે ઉપવાસ કરજો, અને ભાગવતાર્થમાંથી દરેક સ્કંધની શરૂઆતની સંબંધસૂચક કારિકાઓ વિચારી જાઓ. જનમ-પ્રકરણના શ્રીસુબોધિની વાંચજો, અને વૈષ્ણગીતમાંથી રસનિષ્પત્તિપ્રકાર વાંચી જાઓ. કાલે પ્રાતઃકાળે મારી પાસે આવજો. હું તમને મહારાજશ્રી પાસે લઈ જાઉં. ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

આજે આપણા પ્રો. ફેરજન અથવા હવે બાલગોવિંદદાસનું મન આનંદથી ઊભરાતુ હતું. કેટલોક સમય થયાં—ન્યારથી પુષ્ટિમાર્ગ

ઉત્તમોત્તમ છે એમ એનો નિશ્ચય થયો ત્યારથી એને પોતાનું નામ ફેરવવાની ઇચ્છા થઈ હતી. તે કહેતો કે, ‘હું ફેરજજ એટલે યથાર્થ ન્યાય આપનાર’ શેનો કહેવાઈ? મારું શું ગળું? મારું જ્ઞાન કેટલું? એક પણ મનુષ્ય કે અન્ય કોઈ પણ પ્રાણીના જીવનચરિત્રનું મને કેટલું જ્ઞાન છે? હું જાતે જ કેટલો દુષ્ટ છું? તો પછી દોષિત મનવાળો અજુ યથાર્થ ન્યાય શું આપે? યથાર્થ ન્યાય આપનાર તો પ્રભુ જ હોઈ શકે, અથવા તો તેમના નિર્મેલા ધર્મરાજ અથવા યમરાજ જેવા અધિકારીઓ. હું તો દાસપણને જ યોગ્ય છું. પ્રભુના દાસ થવાની યોગ્યતા મારામાં નથી, પણ કોઈ કૃપાળુ ભગવન્નન મને સેવાનો લાભ આપે તો હું કૃતાર્થ થાઉં. આવા વિચાર એના મનમાં ઘણીવાર આવતા હતા. વળી બ્રાહ્મપ્રભુએ યશોદામાતાને સ્વમુખારવિદ્માં બ્રહ્માંડનાં દર્શન કરાવેલાં તે, તથા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ હોવા છતાં કૃપા કરી. તે જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમરૂપે જ દામણથી બંધાઈ દામોદર થયા હતા. એ લીલાઓનું વર્ણન શ્રીસુભોધિનીમાં વાંચી, મનન કરી પોતે આશ્ચર્યચકિત થયા હતા. એ આશ્ચર્ય એના મનમાંથી ખસતું જ ન હતું, તેથી ન્યારે ગોવિંદભદ્રજીએ પ્રભુનું તથા પોતાનું નામ જોડી તે નામ એને આપી દાસ તરીકે સ્વીકાર્યો ત્યારે એનું મન આનંદથી આહ્લાદિત થાય તેમાં શી નવાઈ? પણ એને તો એથી પણ વિશેષ મળવાનો સંભવ-સગભગ નિશ્ચય થયો હતો. એના ગુરુએ કૃપા કરી મહારાજશ્રી પાસેથી બ્રહ્મસંબંધ અપાવવાની આશા આપી હતી. પોતાના સંસારનો—જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ દુઃખ-રૂપી દોષોનો અંત પાસે આવતો જોઈ, દેહભાવની સાર્થકતા થતી જોઈ એનું મન હાથમાં રહેતું ન હતું. જેમ મૃત શરીરને છેલ્લો સંસ્કાર—અગ્નિદાહ કરતાં પહેલાં તેના સંબંધીઓ તેના પર છેલ્લો કટાક્ષ નાખે, તેમ તે પોતાના વતન તરફ છેલ્લો માનસિક કટાક્ષ નાખતાં બોલ્યો : ‘અરે, જર્મની ! શુદ્ધ ધર્મના અભાવે તને કેવી અધમ સ્થિતિમાં આણી મૂક્યું છે? તારી રાજસ તામસ આસુરી

બુદ્ધિએ તારું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. તારા કેટલાક પુત્રોએ ભારત-વર્ષના ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો, પણ દીનતાથી ગુરુ પાસે શિષ્ય થઈ ન શીખતાં, અહંભાવ રાખ્યો, તેનું પરિણામ જિંધું જ આવ્યું. અરે ક્રાન્સ! તારા નાસ્તિક ઉપલક્ષિયા લોક આ ભારતવર્ષના લોકો કરતાં ઉત્તમ છે એમ સમજીશ નહિ. અરે ઈંગ્લાંડ! આ પવિત્ર ભૂમિના વિશેષ સંબંધને લીધે તને પ્રભુએ આસુરી મટી દેવી થવાની બહુ સારી તક આપી; પણ તે તારી મૂર્ખતા અને અહંકારમાં એ તક ગુમાવી, અને જિંધી જ બાજી માંડી. તારી દષ્ટિ તો એ પવિત્ર દેશની ભૌતિક લક્ષ્મી ખેંચવા તરફ જ છે. આ પવિત્ર દેશના ઉત્તમ દેવી જીવોની ઉત્તમતા સ્વીકારવાને બદલે તને, તારી તુચ્છ આકાંક્ષાને, તો તારા રાક્ષસી કારખાનાઓનો માત્ર વેચાતો લેનાર મોટો જનસમૂહ માત્ર ગ્રાહક, પરતંત્ર ગ્રાહક જોઈએ છીએ, તારું તો સદા ઉદર તરફ જ લક્ષ છે, અને તારું મસ્તક ઉદરનિર્વાહનાં સાધનો યોગે તેમાં જ તને આનંદ છે. વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમનું રહસ્ય તું ક્યાંથી સમજે? આ ભાગ્યવાન ભારતવર્ષની અલ્પવિદ્યા, ઉપનિષદ, અલ્પસૂત્રો, ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં અમૃતના ઓઘ ભર્યા છે, તેનું પાન કરવાની યોગ્યતા રાજસ તામસ પ્રકૃતિવાળી પ્રજાને ક્યાંથી હોય? ઉત્તમ, દેવી, ભારતના ભાગ્યવાન સંતાનોના ચરણ આગળ શિષ્ય તરીકે ખેરી તારાં સદૈવ વિષયગ્રસ્ત સંતાનોને ભગવદ્ભાવવાળાં કરવાની, અને આખા યુરોપને ધાર્મિક બનાવી ભગવદ્ભજનનો રસાસ્વાદ અપાડવાની ઉત્તમ તક તને પ્રભુએ આપી, પણ ‘ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે તદ્દપિ અર્થ નવ સરે’ એ તેં દુનિયાને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. અરેરે! આ ગોવિંદભદ્ર, પુરુષોત્તમ, ગાર્ગી, કુસુમ, જે રસમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યાં છે, તેનું ભાન હે યુરોપવાસીઓ! હે અમેરિકનો! તમને કોઈ દિવસ પણ થશે ખરું? હે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય, આપનું વિજ્ઞાન અદ્ભુત છે, આપ વૈશ્વાનર વાક્યપતિ છો, અગ્નિ છો, એમ સ્વમુખથી કહો છો તેમાં મને લેશ પણ સંશય

નથી. પ્રભુએ પોતે વારંવાર ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રકટ થઈ આ ભારત-ભૂમિ પર અત્યંત કૃપા કરી છે, અને જ્યારે આ કલિકાળમાં અહીંનો અહલુત વેદધર્મ નષ્ટ થયો છે ત્યારે ઉત્તમોત્તમ નિર્ગુણ ભક્તિરસનું પાન દેવી જીવોને કરાવવાને જ પ્રભુએ આપને મોકલ્યા. આપે પધારી વેદ કલ્પવૃક્ષના દ્વિતીય શ્રીમદ્ભાગવતના દરેક શબ્દમાંથી મોક્ષસુખને પણ તુચ્છ કરે એવો ઉત્તમ રસ નીચોવી કાઢ્યો, રસો વૈ સઃ નું પ્રાકલ્ય ભૂતળ પર કર્યું. હે પશ્ચિમના ભાગ્યહીન લોકો, જે એ રસનું કિંચિત્ ભાન તમને થાય તો તમે પણ મારી માફક ગાંડા થયા વિના ન જ રહો. પણ તમારું એ ભાગ્ય ક્યાંથી ? મનુષ્યાણાં સદ્ગુણેષુ કશ્ચિત્ યતતિ સિદ્ધયે । યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ એ વસ્તુસ્થિતિ સ્વમુખથી પ્રભુએ જ કહી છે. દ્રવ્ય અથવા ભૌતિક કોઈ પણ વસ્તુ જે આનંદ આપી શકે તેના કરતાં બ્રહ્મી સ્થિતિનો બ્રહ્માનંદ ઉત્તમ છે; વસ્તુતઃ દ્રવ્ય અથવા ભૌતિક કોઈ પણ વસ્તુમાં આનંદ જ નથી. જે છે તે માત્ર આનંદાભાસ છે. અને બ્રહ્માનંદ કરતાં બ્રહ્મભૂત પ્રસન્નાત્મા જે પ્રભુભક્તિ અથવા ભજનાનંદ પ્રાપ્ત કરે છે તે વિશેષ ઉત્તમ છે. આ આનંદનું સ્વપ્નું પણ પશ્ચિમના લોકોને કોઈ દિવસ આવશે ખરું ? જે રસ અધ્યાધ્યાવાસીઓને મળ્યો, જે રસનું પાન ગોકુળવાસીઓએ કર્યું, જે રસમાં વૃન્દાવનવાસીઓ છકેલા રહેતા, જે રસનું પાન અધ્યાપિ ભાગ્યવાન ભગવદ્દીયો કરી રહ્યા છે, અને જે હું જાતે જોઈ રહ્યો છું, તેનો સહસ્રાંશ પણ તમારા ભાગ્યમાં દેખાતો નથી. પણ હું બૂલું છું. આ પવિત્ર ભારતદેશ અને અન્ય દેશોમાં તારતમ્ય જ એ છે કે આ કર્મભૂમિ છે, ત્યારે ખીજી ભોગભૂમિ છે. આ કરાત્ કલિકાળમાં અહીં ભજનાનંદ ભાગ્યવાનોને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, ત્યારે અન્ય દેશોમાં વિષયાનંદ જ છે. શ્રીમદ્ભાગવતનું વચન યથાર્થ છે.

પોતે એવા ભાગ્યહીન દેશનો છતાં પોતાના પર પ્રભુએ ખાસ

કૃપા કરી હતી, તેથી પ્રભુનો ઊપકાર માની આલગોવિંદદાસરૂપે મોક્ષાનંદનો અનુભવ કરતો હતો, અને પ્રભુના દાસ્યમાં કેવા કેવા આનંદ મળશે તેના તરંગો એના મનમાં ઊઠતા હતા.

ગોવિંદભટ્ટજીને ત્યાંથી બહાર નીકળી તે સમુદ્ર તરફ જોતો હતો. તે સમુદ્ર જોતો ન હતો. તેના ચક્ષુની ગતિ બહાર નહિ, પણ આંતર હતી. છેક તલ અતલથી અલ્પલોક પર્યન્તના ચૌદ લોકનું વર્ણન પોતે વાંચેલું તે એના માનસિક ચક્ષુ આગળ નકશાની માફક આવીને ઊભું હતું, અને શ્રોત્રિય અકામહત ને ઉત્તરોત્તર કેવા આનંદ થતા હશે, તેનો કાંઈક આભાસ એના મસ્તકમાં પડતો હતો. દેવધાન માર્ગે જનાર ભગવદીયને આતિવાહિક ભગવદૂત કેમ દોરી જતા હશે? તેના માર્ગનો એ વિચાર કરતો હતો. સૂર્ય, સ્વર્ગગંગા, સપ્તર્ષિઓ, અને દ્રુવ અલ્પપદ એના મસ્તકમાં રમી રહ્યાં હતાં. આમ ભગવદ્માહાત્મ્યના દર્શનમાં તે ડૂબ્યો હતો, એટલામાં આનંદના આવેશમાં આવી જઈ ખોલી ઊઠ્યો: ‘આહા! પ્રભુએ કૃપા કરી પોતાની સ્વરૂપલીલાનું વર્ણન વ્યાસરૂપે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કર્યું, અને કલિકાળના મંદસુમંદ લોકો તે પણ ન સમજ્યા ત્યારે વિશેષ કૃપા કરી સ્વઆસ્યવૈશ્વાનર વાક્-પતિને તેનો ગૂઢ અર્થ પ્રકટ કરવા મોકલ્યા; તેમના જ વંશના—જે વંશ પ્રભુએ આત્મસાત્ કર્યો છે તેના એક બાળકદ્વારા કાલે મને—આ દુષ્ટ મ્લેચ્છને બ્રહ્મસંબંધ થશે, પ્રભુસંબંધ થશે, અને પ્રભુને ‘હું અને મારું’ સર્વ નિવેદન કરી કૃતાર્થ થઈશિ! પ્રભુનો, સાક્ષાત્ પૂર્ણપુરુષોત્તમનો દાસ થઈ સર્વદા પ્રભુની નિકટ જ રંડીશ! હે ભક્તજનો! હે સૂરદાસજી, પરમાનંદદાસજી, પદ્મનાભદાસજી, દામોદરદાસજી, મારા પર કૃપા કરજો. આપના ચરણની રજમાં મને સર્વદા રાખજો.’ જાણે સ્વપ્નમાંથી ઊઠ્યો હોય તેમ તે ધીમે ધીમે પોતાને બંગલે ગયો, અને ગોવિંદભટ્ટજીએ કહેલા ગ્રન્થો વિચારવાને પોતાના લાયબ્રેરીરૂમમાં ગયો. એ રૂમની ચારે દીવાલો પર થોડા સમયમાં

પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવત્સ્વરૂપોનાં, તથા શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રી ગુસાંધજી તથા સર્વે ગોસ્વામી બાલકોનાં તથા ગોકુળ, વૃંદાવન વગેરે ભગવત્સીધાનાં દશ્યોનાં, જે ચિત્રો એને પ્રાપ્ત થયાં તે સુંદર ફેમોમાં જડાવી ટાંગી દીધાં હતાં. ટેમ્બ પર શ્રીસુખોદિની, તત્ત્વદીપ, ભાષ્ય પ્રકાશ, વિદ્વન્મન્ડન વગેરે સંપ્રદાયના છપાયેલા ગ્રંથો ગોઠવેલા હતા, અને ફરતી બુકકેસ પર ગોવિંદભદ્રજી પાસે વાંચવા આણેલી રેશમી બંધોથી બાંધેલી પોથીઓ હતી. ટેમ્બખુરશીનો ત્યાગ કરવાનો વિચર થયો હતો, પણ ઘણાં વર્ષોની ટેવ છૂટતી ન હતી, અને અડવું લાગતું હતું. વાચન અને મનનમાં હરકત થાય તે એને રુચતું ન હતું તેથી તેમનો ત્યાગ કર્યો ન હતો.

ગ્રંથો વિચારી સૂતો, પ્રાતઃકાલમાં ગોવિંદભદ્રજીની સાથે જઈ, શ્રીમહાપ્રભુજીની પાદુકા ગિરાજતા હતા, ત્યાં શ્રીકાકુરજીની સમક્ષ મહારાજશ્રી પાસે બ્રહ્મસંબંધનો મંત્ર લીધો. મંત્રના શબ્દોની એના પર જખરી અસર થઈ; સ્મૃતિ થવાથી હૃદય પીગળ્યું, ઉબ્બુ અશ્રુની વૃષ્ટિ થઈ, પાપના પર્વત ગળી ગયા, હૃદયમાં રહેલાં ભગવદ્દામો ગોકુળ વૃંદાવનનાં દર્શન થયાં, કૃષ્ણલીલાનો સાક્ષાત્કાર થયો, અને જે કે એ ભૂતકાલ પર હતો તોપણ એનાં નયનમાં શ્રી ગિરિધારી જ હમેશાં ઝળકતા હતા, અને સર્વદા કૃષ્ણકથા, કૃષ્ણસેવામાં જ તન્મય રહેતો.

છેલ્લી અરવી સદીમાં મહા-
ગુજરાતે મહર્ષિ દયાનંદ સર-
સ્વતી, મહાત્મા ગાંધીજી
અને લક્ષ્મી અખંડાનંદ, એ
ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ પ્રણી મહાપુરુષોએ જન-
તાના હિતનો મહાન સિદ્ધાંત
વિચાર્યો, જાહેર કર્યો ને પોતાના
જ જીવન દ્વારા અનેક મુશ્કેલી-
ઓના સામનો કરીને ક્રિયાના
પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંતો ચાતે કર્મચાગી એવા
લિશુ અખંડાનંદે જનસ-
વાનો ઉચ્ચ પ્રકાર દોષાણો છે.

તેમણે અમ્મનરૂપી અંધાપો
દ્વર કરવા માટે પુસ્તકો દ્વારા ઉત્ત-
મ વાયનરૂપી રસાયન ત્રાપો
યુગ્મરાત્રીઓને પરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોના પ્રચાર કરી જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેઓ સાહિત્યના મહાન ક્ષેત્રમાંથી ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને, સર્વ ગીતે શુદ્ધ કરીને, સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં છપાવ્યાં અને તેની લાખો પ્રતા ગરીબમાં ગરીબ માણસને પોતાય એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષ ‘કથયન્તો માં નિત્યં’ એ ગીતાસૂત્ર પ્રમાણે, જેકે જીવરત્ની ઘડી સુધી ગુરુરાતના જીવનમાં અનેક શુભ સંસ્કારો રેલા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી છે.

જાનનું દાન એ સૌથી ઓછું દાન છે અને એ પ્રદેશમાં પહેલી પંક્તિએ એસનાર દાતા **ભિક્ષુ અર્થાત્** દનું સ્થાન ગુજરાતના ગૌરવમાં—
હિન્દના રાષ્ટ્રજનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

$$473 \cdot 4110 \cdot 94 = 141394$$

